

Укладач

Юрій ВИННИЧУК

УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА ПРОЗА

АНТОЛОГІЯ

Антологія

Юрій Павлович Винничук

Українська модерна проза

http://www.litres.ru/pages/biblio_book/?art=45130736

Українська модерна проза:

Анотація

Антологія «Українська модерна проза» представляє майже невідомі твори переважно забутих письменників початку ХХ сторіччя – Марка Черемшини, Євгена Мандичевського, Василя Пачовського, Івана Липи, Євгенії Ярошинської та багатьох інших. Щоб якнайповніше зазнайомити читачів з працями саме цих, забутих митців, поза увагою залишені хрестоматійні модерністські творіння класиків нашої літератури – Михайла Коцюбинського, Івана Франка, Ольги Кобилянської, Володимира Винниченка.

Також обійдено увагою українську модерністську поезію, оскільки вона практично вся вже була опублікована як в окремих авторських збірках, так і в антологіях (зокрема в книгах «Невідоме Розстріляне Відродження» та «Львівська Антологія», які вийшли друком у видавництві «Фоліо»).

Переважна більшість оповідань та повістей, які вийшли до цієї антології, походить з давніх часописів – «Літературно-Наукового Вістника», «Української Хати», «Ілюстрованої України»,

«Будучини», «Буковини», «Шляху», «Шляхів Мистецтва» та інших.

Завершують книгу спогади Петра Карманського про львівську богему; Галини Журби, Павла Богацького та Кліма Поліщука – про київську. Справжнім відкриттям для читачів стане публікація дуже відвертої автобіографічної повісті Кліма Поліщука «Світ червоний», де зображені відомі київські поети і прозаїки 1917—1919 років.

На жаль, ранній період українського модерну тривав не довго. Перша світова війна внесла свої корективи, а нова доба вимагала вже інших творів.

Содержание

УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА ПРОЗА	8
Ольга КОБИЛЯНСЬКА	8
МОЇ ЛІЛІЇ	9
Марко ЧЕРЕМШИНА	13
ВЕСНА	14
ЛЕДОВІ ЦВІТИ	15
ПЛАЧ ЦВІТІВ	15
МОРЕ	16
ОБНОВА	17
ГЕРДАН	18
ОСІНЬ	19
ВЕРБА	20
Василь СТЕФАНИК	22
САМОМУ СОБІ	23
У ВОЗДУХАХ ПЛАВАЮТЬ ЛІСИ...	24
ГОРОДЧИК ДО БОГА РИДАВ...	25
ПІД ГОРОЮ КОЛО ЛІСА...	26
РАНЕНЬКО ЧЕСАЛА ВОЛОССЯ	27
ВНОЧІ	28
І ЧОГО ТИ, СЕРЦЕ МОЄ	29
ЧАРІВНИК	30
Євген МАНДИЧЕВСЬКИЙ	32
КОЛИ СОНЦЕ СХОДИТЬ...	33

Михайло ЯЦКІВ	37
ДОЛЯ МОЛОДЕНЬКОЇ МУЗИ	38
І	38
ІІ	39
ІІІ	40
ДИТЯЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ	40
ADAGIO CONSOLANTE	41
ІІ	42
ІІІ	44
ДОРІЙСЬКЕ ПІДСІННЯ	45
КАРТИНА З ДНЕВНИКА	47
БІЛИЙ КОНИК	50
ПОШТИЛІОН	52
Василь ПАЧОВСЬКИЙ	54
ЖЕРТВА МИСТЕЦТВА	55
І	55
ІІ	61
ІІІ	67
ІV	71
V	73
VI	75
VII	81
VIII	85
Євгенія ЯРОШИНСЬКА	89
СМЕРТЬ ЗА ЖИТТЯ	90
ВЕЧІРНІ ДУМКИ	95

I	95
II	100
Наталя КОБРИНСЬКА	102
DU BIST DIE RUCH	103
I	106
II	108
III	111
IV	111
V	114
VI	116
VII	120
VIII	120
IX	122
XI	124
БЛУДНИЙ МЕТЕОР	127
ВІДЦВІТАЄ	132
ХМАРНИЦЯ	133
Іван ЛИПА	140
КВІТИ	141
ЖАХ	148
ЧОРНА МАРА	151
ТАК МИНАЛИ СТОЛІТТЯ	154
БЕЗСМЕРТНИЙ	160
ТУРКИ	167
ХАТА ГОРИТЬ	175
Олексій ПЛЮЩ	183

ПАЛКИЙ МИСЛЕННИК І УЧИТЕЛЬ	184
СТРАШНА ПОМИЛКА	194
Одарка РОМАНОВА	229
СТАТУЯ	230
ЕФЕМЕРИДИ	249
Грицько ГРИГОРЕНКО	268
ОДНА НІЧ	269
КРАСА	279
Михайло МОГИЛЯНСЬКИЙ	282
НАРЕЧЕНА	283
ЗГУБА	289
Кінець ознакомительного фрагмента.	293

Юрій Винничук

Українська модерна проза

УКРАЇНСЬКА МОДЕРНА ПРОЗА

Ольга КОБИЛЯНСЬКА

*27.11.1863, м. Гура-Гумора на Буковині – 21.03.1942,
Чернівці*

Навчалася у німецькій школі, українську мову вчила приватно. Перші твори писала німецькою та польською, тим більше, що німецька культура справила на письменницю велике враження. Проте у 1880-х роках О. Кобилянська поглиблено вивчає українську і починає нею писати.

Поруч із реалістичними творами більшого розміру вона пише абстрактно-символістські етюди й новели, друкуючи їх в модерністських журналах та альманахах. За це її не раз критикували українські літератори та критики.

Етюд «Моїлілії» публікувався в альманасі «З-над хмар і долин» (1903).

МОЇ ЛІЛІЇ

Пустині дайте мені!

Далекої, широкої пустині з пекучим сонцем... без гуку і життя – нехай я плачу.

Там я не стріну нічиїх очей. Ні очей матері з віщим серцем... ні батькових, готових усе до бою за щастя дитини своєї... ні очей бруталної, буденної, цікавої юрби, – нікого не стріну.

Зарюю обличчя в запеклу землю й буду її освіжувати своїми сльозами, доки стануть і затоплять жаль мій смертельний і мене. А сонце буде їх усе пити й пити... жадібне сонце бо-

лю...

Довір'я?

Се маленька дитина зі щирими, невинними очима, що, набравши думок і почувань у подолок, біжить до того, хто кличе її до себе.

Не гамує слів своїх. Сміється й плаче просто, – воно іншого не знає: се – властивість його існування, краса його ціла і багатство!

І жде.

Великі очі його з вірою, не прочуваючи горя, дивляться просто в лице того, хто його кличе. Жадібно жде. Не знає – чого. Може, щастя якого. Або чого іншого, такого гарного й святого, як його душа, переповнена правдивими перлами.

Але ні.

Ось здійсмається сильна рука розчарування й падає тяжким каменем на ясну голівку його... його, що не знало іншого почуття, як прямоті, і правди, і віри в почування свої сонячні.

* * *

Є трояка любов.

Та, що годується ласощами, що годується поцілунками, і та, що поважна, як смерть, годує сама себе й других. Вона годує себе і сльозами, і горем, і сумом, і самотністю, а поза гробом – золотою тінню пам'яті – споминами про її святу,

несмертельну силу.

* * *

Самітність – убога?

Хто се докаже?

А от послушайте, яка хмара сліз здіймається з неї й гуляє!
А рук білих, мармурових яка безліч, що перетинає її простір
у судорогах болю; а мрій роздертих серпанки, що колишуться
туди й назад, туди й назад; а думок рої, що напливають
у неї брутальною силою, оббиваючи немилосердно, щоб кудись
добігти борше й борше...

Куди?

Господи великий – куди?

* * *

Слушайте.

Зачиніть двері, збийтесь в гурток, зіпріть в собі видих і
слухайте.

Серна біжить лісом.

Зеленим, веселим, буйним, розкішним лісом і шукає чогось.

Біжить. Квітки під ногами ломить, угинає. Шелестить листя
дерев, шепче щось. Колишеться ледве помітно поважне

галуззя старої лісної деревини.

Аж ось вона стала.

Чи вже добігла? Не знає.

Думає, що добігла. В різні боки нею кидало. Високими, свавільними скоками гнала вперед, а тепер зупинилася.

Її очі відкрилися широко.

Жде так непорушно, аж тремтить.

Що се? Постріл пішов лісом.

Нечутно починає щось ломитися, щось валитися, – і все на неї, все на неї. Її широко відкриті очі побачили відразу, чого не бачили досі... а її вуха почули, чого не чули досі. Тихий ліс заповнився таким, чого не знала досі, а з неї самої побігла кров.

Тому мусила зеленим лісом гнати.

Слухайте!

Марко ЧЕРЕМШИНА

*13.06.1874, с. Кобаки на Івано-Франківщині –
25.04.1927, там само*

Справжнє прізвище – Іван Семанюк.

Навчався у Коломийській гімназії. У 1896р. виїхав до Відня, а в 1901 р. закінчив Віденський університет, однак диплом адвоката отримав лише в 1906 р. Відтак почав працювати адвокатським помічником у Делятині, а з 1912 р. ад-

вокатом у Снятині. Активно займався громадсько-політичною, літературною і культурно-просвітницькою роботою.

Перше оповідання «Керманич» надрукував 1896 р. у газеті «Буковина». Опісля опублікував понад 60 оповідань та поезій в прозі.

ВЕСНА

Зелена левада вкрилась цвітками, гей дівчина-красавиця. Золоті метелики упиваються медом, а сонечко своїми проміннями, мов легіник, скобоче та цілує леваду. Легкий вітрець перечиться з сонцем, прилягає їд квіточкам та й собі їх цілує.

По леваді проходиться її власник, пан в дорогім одінню. Йому забаглося вибудувати тут літню альтану, де би міг собі вигідно сидіти і вдихати пахощі весняних цвітів. Найкраще під альтану видалось йому місце під калиною, що не-оподалік зазеленіла. Він прямував туди. Під калиною розстелився зелений барвінок на якійсь могилі, над котрою клячть похилена, стара бабусенька в латаній свитині.

Вона цілує барвінок та зрошує дрібними сльозами. Чудова весняна краса не сміється до неї, тільки плаче. Зелена левада тяженько стогне враз з нею, а сонце не ясніє, тільки червоніє.

– Доню моя, – голосить вона, – обізвися з сирої могили до мене. Навіщо ти на отсій калині життя собі відобрала? Із-за неслави, що її заподіяв тобі отут на роботі пан? Що неслава?

Я б підпору тепер з тебе мала і з голоду не вмирала б. Ти ж не винувата.

Пан почув виразний плач бабусі і віддалився.

Він не будував уже на цім місці альтани...

ЛЕДОВІ ЦВІТИ

Зимою віконні скла – то справжні грядки. Мороз по-майстерськи мережить їх різними цвітами. Приглянешся їм, то і забудеш про зиму. Май у чудових своїх красках стане тобі вмить перед очима.

Нараз покажеться блідий сонячний промінь і скошує ці цвіти. Вони тануть, тануть та й котяться водотоком додолу. На їхньому місці остаються лишень мрачні смуги...

І людська уява квітчається не раз квіточками мрій та й заслонює перед умом справжній, холодний світ.

Та от засвітить світло дійсності, і маєва краса меркне, щезає, тільки сльози з очей кануть та кануть...

ПЛАЧ ЦВІТІВ

Весняна роса – то сльози цвітів.

Коли в старину забив їм воріг їх матір, царівну-русалку, тоді віддзвонили вони своїми чашами-дзвінками похоронну, жалібну пісню, заплакали ревними сльозами й присягли ніколи не забувати своєї дорогої пістунки.

Звичайно як сирітки. Куди їм мститись!?

Вони вірні своїй присязі: все святкують це сумне свято,
все у них кануть сльози.

Сльози – то одинокий цілющий лік на їх пекучий біль.

Вбивник їх матері, земний цар Змій, упивається їхніми
сльозами та й глузує з них.

Сердешні ці цвіти!..

Й ніжні цвіти України поминають сльозами насильну
смерть своєї неньки. Душогубець, їх ворог, скошує ці повні
сліз чарочки собі на напиток.

Його не лякає плач цвітів!..

МОРЕ

Я бачив море.

Сонце купалося в ньому й виринуло кроваве. На його без-
крайому дзеркалі хвилювали могутні хвилі. Ті сердиті смер-
тоносні хвилі чогось-то подобрили. Привітні й ласкаві вони
були. Не піднімалися високо, не клекотіли, не розбурхува-
лися.

Вони тільки шуміли з повагом.

Дивний їх той шум!

Станеш йому прислухуватись, то й почуєш в ньому піс-
ню-жалібницю; почуєш, як розмовляють многострадальні
лицарі в могилах, як грає тужну пісню кобзар, як кигиче чай-
ка.

І розстелиться перед тобою безмежна країна із широкими степами, високими могилами, глибокими ярами-байраками, зеленими лугами, – й важко тобі стане.

І ти до великого моря докинеш ще одну краплю, ще одну сльозу...

Хвилями плили відважні моряки і співали пісню, що переймали її від хвиль. Да тільки ж їх пісня огненна, боєва, жива, не мервецька...

Я бачив море...

Сонце купалося в ньому й виринуло кроваве...

ОБНОВА

Як тільки весна сказала «добридень» сонній природі, так сейчас ворухнулась всяка животина до нового, вольного життя.

Безлисті дерева убираються в пахучі зелені шати та й свободно з вітром розмовляють – нові думки укладають.

Заморожені корінці рослин відживають, цвітом понад землю виринають й медовими пахощами до вольного життя підбадьорюють.

Заковані ледяними кайданами ручаї скидають свої окуви і журчать веселу пісню свободи-волі.

З їх співом лучиться і щебіт вольних пташин, і розговор обновлених рослин в одну чудову живучу мелодію, що нею упивається на синьому безмежному небі благодатна дуга-ве-

селиця.

Ой весно-весно! Коли просвітаєш ти безталанну Русь-Україну своїм благодатним привітом «добридень»?

Коли розкуєш її кайдани,новиши волю?..

ГЕРДАН

Вона нанизувала гердан! Дрібнесенькі, як мак, криштальні насилювала на шовкові ниточки... Звільна, спокійно, рівно насилювала різнобарвні самоцвіти...

Вона нанизала його до краю.

Тепер мерехтить він на її русальній русі косі... той гердан...

Дуга, що красніє на тлі рясних сліз, оживля так пухкі, блакитні основи.

Скільки ж то алмазних криштальців у ньому іскриться! Той зорею зоріє – цвітом надії процвіта, той огнем жаріє – прискає жаром чуття-життя, той чорним оксамитом блестить мляво на основі рожевого тла – могильним жалем-розпукою він зір ятрить, а той гарячим полум'ям аж кипить – він долі-волі добува, – а той... той останній там на краю проміння ідеї розлива...

Дивлюсь на його... на той гердан; дивлюсь та й бачу... кого?.. його чарівну основу – її... живучий Гердан!..

Дивлюсь... завмерле серце ожива, рій думок надлітає... і я собі берусь нанизувати гердан!..

ОСІНЬ

Непривітно й лячно тепер у нашому краю. Рудіють поля, скидають свою одіж дерева й, неприодіті, розмовляють тихенько, начеб змовлялись на кого.

Осінній цар забрав їм все добро й пішов бундючний назустріч своєму противникові, зимовому цареві, геть, геть... у темні ліси. Там йому поборотися б з ним.

Не по нутру йому ся боротьба; він із достатками радніш погуляв би собі гарненько, так годі. Лютий воріг напосівся на його багате царство, на його достатки – доконче його завоювать хоче.

Бідні підданці осіннього царя бояться ворога свого пана; вони знають його смертоносну жорстокість, знають його кайдани. Вони хотіли б ще жити на волі й тому раді б стати в обороні царя осіннього. Хоть і він забрав їм всі достатки, що їм здарувала їх земля в заміну за криваву працю, та все ж таки вони його навидять, – бо у нього їм воля. Тим і змовляються вони супроти ворога свого пана, тим і пробують своїх сил та й зброяться до бою.

Вони шепотом нараджуються, організуються, а буйний вітер передає їх раду-на-раду ясному сонцю. Ще день, два дні – і вони стануть до бою, кривавого бою!..

Але сонце спочуває себе слабим, непригідним до боротьби.

Йому жаль, що втеряло свою міць. Із журби поблідло й заплакало ревними сльозами, що капчуть із його пухкого покрову.

Бачать теє чепурні підданці-борці царя осіннього і тривожаться чимало. Та ніяково їм людоморові піддаваться, волі й рідного краю зрікається; вони підуть до бою, переможуть, а тоді й сонце повеселішає й дужче їм пособлятиме.

Не підуть з ним лишень ті, що віддалились крайній розпуці і не вірять у перемогу. То поневольні зрадники! Вони лишаяють його... свій рідний край й вибираються в світ за море... далеко-далеко... до Америки мандрують – на чужині шукають долі-волі.

Непривітно й лячно тепер у нашому краю.

ВЕРБА

На широкій млаковині виросла верба.

Її ніхто не плекав, не доглядав – сама вона виросла.

І старенька вже вона собі. Самою опоною тільки держиться, бо в середині дуплава, зовсім дуплава. Де вона ж таки не подається. Щороку виростають з її кучерявої голови нові віти.

Збиточний вітер знущається над нею; безупину хилить її гілля до самого долу. Невдячна пташина вигрівається по її дуплах і обкидає її за це гряззю. Забагливі людиці деруть з неї кору собі на іграшку, немилосердно деруть... Хто хоче

знущається над нею.

Другі дерева споглядають із глуфом на неї з плодовитих горбів. А їй про те байдуже. Вона з ніким не перечиться, нікому не супротивиться – нишком заплаче та й тільки. Побачить чию-небудь кривду-горе, то ще дужче плаче. Така вже в неї чудна вдача!

Вона знає, що плачем не добуде собі луччої долі, – як не добула її безталанна Україна, – та все-таки залюбки плаче...

Дивна собі тая верба! Не правда ж, дивна?..

Василь СТЕФАНИК

14.05.1871, в с. Русові на Снятинщині – 7.12.1936, там само

Навчався у гімназіях у Коломиї та Дрогобичі (з 1891). І там уже починає пробувати писати. Був членом селянської «Українсько-руської радикальної партії», заснованої у 1890 р. І. Франком та М. Павликом. Після закінчення Дрогобицької гімназії (1892) Стефаник вступив на медичний факультет Ягеллонського університету в Кракові (1892), зблизив

вся з плеядою письменників «Молодої Польщі».

Активно захопившись політичною діяльністю, Стефаник втратив зацікавлення медициною і у 1900 р. покинув університет. Під впливом модерної літератури Заходу він пише поезії в прозі і пробує видати їх окремою книжкою. Однак збірка «З осені» так і не вийшла, письменник знищив рукопис. Ті поезії у прозі, що залишилися в архівах друзів Стефаника, були опубліковані вже після його смерті. Саме їх і подаємо в нашій антології.

Згодом видав збірки новел «Синя книжечка» (1899), «Камінний хрест» (1900), «Дорога» (1901), «Моє слово» (1905), «Вона – земля» (1926).

З 1908-го й до 1918 р. був депутатом австрійського парламенту.

САМОМУ СОБІ

Ти будь у мене, як небо осіннє, уночі – тверда. Будь чиста, як плуг, що оре. Будь мамою, що нічки теменької дитину хитає та тихонько-тихісенько до сну приспівує.

Вбирайся, як дівчина рано вбирається; як виходить у сад до милого, і так ще вбирайся.

Шепчи до людей, як ярочок до берега свого шепче.

Ломи, як блискавка, що найдужчого дуба валить і коле.

Плач, як ті міліони плачуть, що тінню по світі вандрують.

Біжи, як пристрасті мої, що їх більше батогів гонить, як

сонце має проміння, лови чужі пристрасті та сплітайся з ними та й разом спалюйтеся.

Як знеможеш, то сядь на вербу та дивися на став тихий.
Така будь моя бесідо!

У ВОЗДУХАХ ПЛАВАЮТЬ ЛІСИ...

У воздухах плавають ліси та й села серед них.

На небі хмари, як той мох, що примерз до землі у лісовій тишині – сірий, ледом укритий. Сірі хмари станули над заходом та й закаменіли.

Сонце, якби з нього кров спустив. Саме бліде і проміні такі.

Воно засунеться за ті сірі скали над заходом. Обійде, як злодій, і прокрадеться.

Якби розбив хто оті примерзлі хмари, то станув би понад сонце. Створив би нові зорі, бо їх багато закованих там сидить.

* * *

Якби-м розбив ту скалу, що душу мою закувала!

Ліси би зашуміли, заспівали би села.

Там закований голос сопілки моєї, що, як вона грала, то луг до сходу хилився.

Там схований шелест листків придорожніх, що шептали,

аби вівці мої їх не переступили, аби в шкоду не забігали. Там закляті слова коханки. Що слово промовляла, то кожде співало.

Лиш аби сопілка заграла, аби вівці мої повернули та коханка заговорила!

Ой, вже ні!

Душа сидить у скалі, як злодій. Не вилетить відти дівчина у біленькій сорочці, бо нема сопілки моєї, бо моїх овець нема та й коханки не маю.

Не зашумить ліс, не заспівають села.

ГОРОДЧИК ДО БОГА РИДАВ...

Городчик до Бога ридав: Сонечка, ой, сонечка!

Біла рожа підіймила квіт та й запросила сонечка, Ще просьби не доказала, а вже похилила жмут цвіту понад жовте листя.

Каже вона:

– Ще-м на цім світі не набулася. Я ще біла, як сніг біленька, та й вже усихати?!.

– Краями квіт мій застигає. Мороз в душу лізе, у середній листочок найменший, що ще жовтавий. – Вполудне приходиш, сонце. Збавляєш мене від смерті. Не приходи вже! Найзв'яну разом з найменшим листочком жовтавим.

– Бо зорі вночі з мене насміхаються. Мигають очима, як царівни на просту дівчину.

– Або приходи до мене зранку та будь до вечера. Най-ко я розцвітуся. Я зорі перейду і людей вітати буду білою рожею.

Сонечко схилило сполудня і рожа похилила голову, як маленька дитина. Стрімголов звисала та шептала: Сонечка, ой, сонечка!

ПІД ГОРОЮ КОЛО ЛІСА...

Під горою коло ліса стоїть хатина. Повзає по землі, як перевалений хрущ. Віконця якурат такі, як хрущеві пасують. Маленька сіточка шибок у рямках.

У тій хатині сидить стара баба на стільці. У руках тримає костур, утрое довший від неї. Рушає губами, але вони не сходяться, бо шкіра, як ремінь у воді, збіглася та й не досягає.

Так до опівночі ціпеніє. Вopівночі всувається кінська голова через поріг та й «сла-вайсу» каже.

– Навіки слава! То ти, пашкудо? – зашепеляла баба.

– Я. Принесла-м лопуховий лист зав'єлий, завтра вмреш.

Сказала голова та й поклала той лист коло баби.

– А стара що казала?

– Казала, аби-сь цвіт папоротин дала.

– Не дам, не дам! Най би була міні порошку з него не вкрала. Хоть я маю тот цвіт, то нічим стала.

– Мусиш дати.

Голова підлізла на полицю. Взяла цвіт з платочком і пересунулася через поріг.

Стара ворожка над раном умерла.

Всі люди знали, що у ворожки була кінська голова, що лист лопуховий принесла, а цвіт папоротин взяла для найстаршої ворожки.

РАНЕНЬКО ЧЕСАЛА ВОЛОССЯ

Вацлавові

Раненько чесала волосся. Крізь вікно протискалися проміні осінні. Сповзали з волосся як срібні, тоненькі ниточки з золотої брили.

Як вона чесала, то широке листя горіха під вікном хиталося поволеньки і перегонило проміні з одної шибки в другу.

Шум горіха вкрадувався в її гадки. Помаліше, все помаліше водила гребенем по волоссю – та й перестала.

Сперлася обома руками на стіл, а волосся впало та й плечі закрило, та й крісло. Спадало, як водоспад золотих хвиль спадає. Спадаючи вижолобили собі хвилі дорогу і підмивали тепер дальше шию.

Чиста, сполокана, як білий камінь, тота шия.

– От осінь вже. Чи ти, листя, шепчеш, що він мене вже не любить? А може, ти за людьми говориш, що я негідна, бо-м далася на підмову? Або, приносиш його мислі, що я старіюся, та не можна мене любити? Скажи, скажи, горішку, що ти шепчеш?

Склонила голову на білі руки. Жмут волосся впав і закривав сині лінії, що ними руки уткані.

– Скажи бо, горішку, скажи, коханий!

Та й заридала. Сльози текли по руках, як коли би каплі, що відірвалися від того водоспаду.

А за вікном шепотів горіх широким листям: Чешися, дурна, він тебе любить!

ВНОЧІ

– Твої очі пробиті чорною хмарою. Стадо чорних птахів вилітає з хмари, як ле-лики, і кругом тебе облітає. Без нас тебе облетіли.

Японська рожа похилилася і било кактуса до півночі обернулося від голосу.

Другий голос:

– Голосом своїм – перлами тебе обсиплю, зором своїм – вогнем тебе скупаю, очима своїми чорними стрілами тебе напою. Перлами чорні птахи загулю, вогнем їх спалю, стрілами чорними пострілю.

Японська рожа цвіт впустила і лист кактуса д'нему схилювся.

Третій голос:

– Всі зорі з неба стягну до тебе. Всі пасма ясні висную із очей ясних і зв'яжу з пасмами зорів на небі. Та й над землею під небесами буду в'язати срібні проміні мої, а з золотими

впаду на серце коло ніг твоїх і звізди потягну і звізди впадуть. Поріжемо чорну хмару срібними проміннями до половини, а золотими від половини. І будеш ясний у зорях ясних, а через мене.

Упав цвіт другий і лист, що другий схилився.

Четвертий голос:

– Рукою моєю махну – всі лебеді злетяться; рукою махну, голосом зазву – рай-птаха з'явиться; рукою махну, голосом зазву і очима погляну – та раєм тобі стану. Припливу з стадом до тебе, любий, як стадо хвиль синіх моря д'нам припливає.

Цвіт рожі вітер займив у море і лист д'морю похилився.

П'ятий голос:

– Є в мене поле, широкі ниви рожі зродили, рожі зродили та ще колючі. А попри ниву все у долину ручай лентою срібного шовку спливає. Там підеш зо мною, там, на ту ниву, що рожі зродила. Нива ся вклонить, ручай у ноги впаде, чорная хмара пропаде.

А вже цвіт поплав і лист ще дужче на воду схилився.

Ой, листе, листе, глянь там на море. Пливе д'нам стадо островів з архіпелягу. Цвіт твої рожі з ними назад поверне.

І ЧОГО ТИ, СЕРЦЕ МОЄ

Ользі присвячую

І чого ти, серце моє, гріху багато в собі маєш? І чому ти,

серце моє, не тріснеш?

Вечір. Місяць на небі розгаряється, парубоча пісня мостить собі мости до зізд, сира сопілка наймитська жалібно стогне з ясел до вікон панських. Дими спокійно долинами синіють, гуртки чорних овець шукають воріт своїх, за ними діти куряву збивають.

І чого ти, серце моє, квилиш мені в грудях, як покинена пташка? І чому ти, серце моє, не тріснеш?

Вечеряють. Мама дає порядок на столі, ложки тарахкотять, громада споживає мамину страву.

Сирота тисне голову до острого одвірка і нагадує собі щось давнє дуже. Кажуть молитви, розбридаються спати, вікна приймають місяць на себе...

І чого ти, серце моє, тремтиш, як листок на вітрі? І чому ти, серце моє, не тріснеш.

ЧАРІВНИК

Хто мене гріє, хто мене ще любить?

Дайте горячі долоні!

Дайте огню з серця!

Повалений, вбитий страхом як півумерлий, що му ноги гріють. Трясуся, ой, незнаними горянками.

Дрожу перед острими, морозними стрілами пропасниці, гнаний тобою, думко! Неназвана, закрита, страшна!

Ти, стрільче з-поза хмар!

Я ражений тобою.

Ти насмішливе око, що дивиш на мене з темноти.

Отак лежу я, перегинаюся і перевиваюся стражучий всіма вічними муками, поцілений тобою, строгий стрільче, ти, незнаний – боже... Поціль глибше!

Ще раз поціль!

Пробий, злами то серце.

До чого та мука стрілами тупозубими?

Чому дивиш знов,

ненасичений люцкою мукою,

злбними очима, божими блискавками?

Вбити не хочеш, лиш муки й муки?

Нащо – мене мучиш ти, злбний, ти, незнаний боже?

Га, га!

Євген МАНДИЧЕВСЬКИЙ

1873, с. Зарваниця, на Тернопільщині – 1937, м. Кам'янка-Бузька, на Львівщині

Народився в священничій родині. Навчався в університетах Львова, Граца, Берліна, за фахом – германіст. Вчителював у Перемишлі, Тернополі, Чернівцях. У 1904 – 1905 роках редагував журнал «Молодіж» (Тернопіль). Автор збірок новел «З живого і мертвого» (1901), «Судьба» (1906), «В ярмі» (1907), повісті «Дві долі» (1904). Етюд публікувався в альманасі «З-

над хмар і долин» (1903).

КОЛИ СОНЦЕ СХОДИТЬ...

Ніч була тиха, майова.

Легеньким серпанком синявої мраки вона обтулила долини й луки й дрімала сама над ними. Тисячі очей дрижало вгорі. І що одно затулилось, розтулювалось друге і держало варту.

Далеко поза нами губилися послідні хати оселі. Губилися з ними спомини сизи-фової праці, танталових мук. Росла свобода, змагалось чуття сили, кріпшальні надії, окрилялась віра, будилась любов.

І заспівали ми пісню, пісню чисту, як ранішня зоря, веселу, як схід сонця. А вітер почув її за горами, за лісами. Зірвавсь, надлетів, на крила взяв і поніс долинами, ріками, хвилями...

Зірки гасли по одній. Мовби їх хто рукою знімав. Місяць блід і висів на обрії, як шмат білої хустинки.

Неприємний приморозок потряс нашими кістками. А тяжка мрака зачала тоді зсуватись з гір і укладатись великими пасмами по широких долинах.

Перед нами вискочила гора. Темна, як стіна, стояла вона на срібно-синім небі. А над головою висіла мрака. Скоро ставало ясніше, вона кудись дівалась. Ніби розбивалась і розсувалась і прибирала нові форми.

Були се, немовби велети зі страшним виглядом. В шоломах, зі щитами, мечами.

Ніби з-за гори вилізли. Напереді більші. А за більшими менші і такі маленькі, що їх і доглянути годі було. Лишень маса сіра посувалась напереді, вгору.

Ціле військо пнялось на шпиль гори.

З дивним поспіхом гнали, переганялись. Зі всіх сторін підіймались і дерлись вище і вище. Буцім на один знак станули всі разом і почали радити раду. Хвиля поважна. Хвиля супокою. А далі знов той самий поспіх.

Котрі дістались на гору, підносили драбини й стовпи, а на них ставляли другі. А стовпи й драбини були удвоє такі, як найбільші з них.

Тим часом ставало ясніш. Небо залилось золотистою зорею й з усміхом глянуло на світ, що тремтів в послідних обіймах холодної ночі.

Я глянув довкола. Скрізь угорі таке саме життя. Тисячі військ метушилось, тисячі рук підіймалось і опускалось. Одні спускали на землю стовпи й прив'язували до них мідяними ланцюгами драбини, а на драбині другі і так далі аж вгору, куди око не догляне.

А ті найменші, що бігали, як комашки, то вгору, то в долину, розмотували посторонки й крутили мотузи й прив'язували одні кінці до стовпів, а другі відкидали далеко перед себе.

Інші працювали при величезних машинах. Густі стовпи пари садили вгору і залягали цілу просторонь, осяяну пер-

шими відблесками соняшного проміння.

Вся робота йшла в напрямі сонця.

Тоді я зрозумів.

Се був герць двох сил.

Ніч і день боролися.

Кілька разів здригнулось повітря, кілька разів подув вітер долиною, кілька разів заворушилась ціла юрба велетів по горах і стало ясно...

Але сонце ще боролось.

Що ось вискочила вогняна куля, то й зараз ховалась назад і за кожним разом, коли силкувалась лишитись вгорі, прибиралась на інші кольори. Неначе з напруження мінилась.

Решту сил видобували велети, щоб побідити світло.

А воно спокійно, величаво, свідоме сили й могутості, розвивалось на цілий світ. Вже було певне побіди.

Втім знова сховалась золота куля. А коли вискочила, була обмотана всілякого роду мотузами і ланцюгами.

Отже побідили...

Затріщало, загомоніло, заревло. Гук пішов, немовби гори валились.

Нема вже виходу для сонця.

Страшна боротьба велась на далекім небі.

Всі фарби перемінювались і переливались і відновлялись.

Один поперед других спішились вояки, щоб помститись за кривду.

Рішаюча хвиля.

Ще один раз вгору.

Ще один раз придавити.

І кінець боротьбі.

Побіда дня, світла, правди!

Як дикі птиці розлетілись мраки по горах, дебрях і лісах.

Поховались і сліду не лишили по собі ніякого.

А сонце, чисте, як кришталь, стояло вгорі і сміялось з тих безрадних велетів. Сміялось і несло радість на долини. Будилась земля і дрижала тисячами крапель перлистої роси! А в кожній краплині було сонце ясне! Будились люди, і гомоніли тисячами згуків веселої пісні! А в кожному згуці була свобода свята!

Михайло ЯЦКІВ

*5.10.1873, с. Лесівка біля Богородчан на Прикарпатті
– 9.12.1961, Львів*

Вчився у гімназіях Станіславова та Бережан. Працював актором мандрівного театру, службовцем страхово-кредитного товариства у Львові. У 1914 р. був мобілізований до австрійської армії. В 1920 р. зробив прикру помилку, погодившись стати редактором газети «Рідний край», фінансованої польським урядом. Галичани, які не змирилися з при-

єднанням Галичини до Польщі, влаштували йому бойкот, і з тих пір він аж до приходу більшовиків не видав жодної книжки.

У 1939 р. став членом Спілки письменників України, працював у Львівському відділі народної освіти, а з 1940 р. – у Бібліотеці АН УРСР.

Після виходу в світ першої збірки оповідань «В царстві Сатани» (1900) став, за висловом Лесі Українки, «наймоднішим» з молодих белетристів у Галичині. З 1907 р. належав до літературного угруповання «Молода Муза», видав понад десять збірок оповідань та кілька повістей.

ДОЛЯ МОЛОДЕНЬКОЇ МУЗИ

I

Пара молодят вибралася в гори. Сміх і жарти губили серед тишини, дівчина квапила, бо хотіла завчасу вийти на верх.

Її товариш був веселий хлопець, любив біле личко і з приятеля хотів стати шлюбним чоловіком.

Вітер холодив, дівчина мовкла, потім спинилася й повела оком на далекі долини.

Такий світ показав Сатана Христові, коли підманював на спокусу.

Дівчина не приймила рамена товариша, він облишився,

невидима сила спинювала його на боці. Цього досі не бувало ніколи, він не міг зібрати думок і не знав, що з ним діється. Як би морока в сні прилягла його і забрала всю силу.

Вийшли на гору.

Дівчина лягла горілиць і підбрала руки під голову, він сів в ногах, як винуватець.

Вона дивилася в небо й тонула в синіх глибинах.

Там студено, бо нема гріха, ясно й тихо, бо Бог там пробуває і так любить. Не видно його оком, але видно душею в тій страшній ясній вічності.

Забула про себе, про все, остала лиш душа і бажала вічного щастя...

II

– Час нам вертати в долину, – озвався несміливий голос.

Дівчина вернулася з незнаної, ясної дороги й глянула на товариша. Хитала ногу на нозі, дивилася з гірким насміхом на нього і на весь світ в долині.

Чим більше вниз, тим гірше пекло. Людські серця, як квітки, – чим нижче цвітуть, тим більше їх топчуть.

Ще ніколи не вглянула так глибоко в нищоту, як тепер на сій горі між небом і землею. Не мала слова, не було образу для неї, лиш грізна мова мовчанки розпирала груди.

Хлопець дивився в світ перед собою, але нічого не міг видіти. Лиш поволі будилася в нім звичайна злість, що він не

може зрозуміти цієї дивної дівчини. І коби ця химера скоро минула, то він не забуде їй цього – там, на долині.

III

Дівчина піднялася й сказала:

– Так, треба йти.

По хвилі всміхнулася й сказала знов:

– А знаєш що?

Він втішився цією зміною і чекав на несподіванку.

– Іди ти сим боком в долину, я помчу тим, відтак кликнеш, як обізвуся, то буде значити, що ти близько мене, як не обізвуся, то знай, що я далеко навперед тебе!

– Добре! – кликнув і пустився в долину.

Дівчина скрилася за виступом скелі й гляділа вниз.

Хитала в задумі головою, усміх виринув знов на личко і прийшла гадка:

– Якби він любив мене, то відчув би, що я тут лишилася...

Через час учула далекий гомін, потому слабший, і стало знов тихо.

Сиділа на скелі, самота і ніч обгортали її поволі.

ДИТЯЧА ГРУДЬ У СКРИПЦІ

Музика строїв скрипку, в ній будився тихий плач дитини. Дітвак сидів на постелі, жалі скрипки обіймалися з шу-

мом лісу, з зойком вітру серед ночі та з маминою думкою.

В хаті п'ятика, співи і танець.

Чупринаті голови, зіпрілі лица й широкі зрібні рукави замелькали перед очима дівка, зіллялися зі співом і тупотом в одно велике колесо, воно крутилося, як у сні, а над тим дивом верховодила скрипка.

Мати сперла голову на руку й всміхалася, як би плакала.

Один з чужих взяв її до гурту, дівка став неспокійний. Мати пішла в колесо, дівка зняв страх. Кличе матір зразу потихо, потому голосніше, та вона не чує його, не видить, лиш бігає з іншими в колесо і сміється, як би плакала, аж дівка по серці ріже.

Він не може на се довше дивитися і плаче, зойкає на ціле горло, але цього ніхто не чує, бо його плач у скрипці.

ADAGIO CONSOLANTE

Бувають твори, що захоплюють таємним чаром. Чути в них запах заліза і крові, невідомі нещастя, терпіння злочину, терпкий отруйний усміх здавленого болю, шепіт богів, псалом покаяння, плач Ахерона серед тишини вічності.

Добрий мистець вміє ділити тишину, лиш марний чоловік фальшивим рухом продирає її і паде в безодню. Найглибші музичні твори постали з тишини. Ритм руху перейшов з тишини в різьбу. Той юнак, що ладиться кинути диск, який прегарний в його тілі ритм руху!

Серце, кров має також свій ритм, інший в любові, інший в гніві, а ще інший в годину смерті.

Хто не тулив вуха до зачарованих грудей, хто не вичував мелодій крові, серця?!

Серед співу крові, серця мовчать уста, а говорить вічність.

Цілі роди можна пізнати, коли лиш вслухатися в ритм їх буденного голосу і руху.

Віки караюся серед юрби, моя туга випружила слух, і ніколи не зачуваю акордів, які трафляли би до моєї душі. Живу серед погані без слуху, серед самих фальшивих звуків...

І знов клониться перед Твоїми святими тінями мій дух, безсмертна матінко моя...

Коли Ти промовила, Твоє слово полонило душу, коли отвирала двері, отвирала глибіню почувань і тайн, коли ішла в Твоїй ході чув лиш я шелест розчарованого літа, ритм пісні, що тремтіла в Твоїй безсмертній душі.

Матінко моя кохана... моя творча Сльозо... Ти дала мені душу, а я ще не знайшов слова для Тебе...

II

Була весна, і був святочний ранок, як казка.

Батько і мати пішли до святині, ми лишилися дома: я, молодший брат Тівар і маленький Дан в колисці. Ранне сонце падало крізь отворене вікно на поміст. Я читав книжку, Тівар сидів коло колиски і забавляв Дана. З-поза книжки видів

я, як сонце творило в помості ясну безодню. Хлоп'я було веселе і сміялося вголос. Люблю діточий сміх, але Тівар робив зі себе дивогляди, що Дан аж заходився, і се зачало дразнити мене. Я відвів очі від книжки, Тівар зрозумів се і дав спокій, але маленький пустун не затих. Отсе дивиться він на Тівара і дрижачим голоском чекає на леда рух в його лиці, аби вибухнути знов сердечним сміхом. Тівар взяв його з колиски, носив по світлиці і гойдав на руках.

Не раз силуюся збагнути ту хвилю і не знаю, як се зайшло, чи хлопчик викинувся Тіварові з рук, чи, може, сей через неувагу пустив його. Се сталося мигом – дитина вдарила головою до помосту і в тій же хвилі підхопив його Тівар і заніс в колиску.

Був я тоді дуже молодий, і признаюся, та хвиля пришибла мене так, що я не міг відвернути очей від книжки, лише на страшний плач дівка вийшов з хати.

Вернули родичі, Дан хлипав в колисці. Перемучив ніч в гарячці, а на другий день помер рано.

Я вбирив в коморі білу сорочку і заходився тайком з плачу та ламав руки.

На похороні думав над тим, що не видів Тівара три доби. Тайна стала між нами обома. По правді, я боявся стрінути його. Коли випадково замітив я його осторонь боком ока, був блідий, як папір. Бідний хлопець мучився і не спав три доби.

Тівар, той непосидючий, веселий хлопець, змінився до

знаку. Покинув товаришів, забув усміх, всяку розривку, а полюбив тишину і музику. Я був з ним цілих кілька літ, але за той час ми ні разу не лишалися оба. Коли доходило до того, то він все висувався зручно і лишав мене самого.

Я виїхав на студії, кинувся у вольний вир, але самотньою душею, яка завзято оправдувала перед ріднею і боронила кожний мій крок, був Тівар. В тих часах писав він до мене про все, що діялося серед наших. За себе не згадував ніколи ані словом.

По школах взяв від батька підмогу, виїхав на чужину і пропав без сліду.

III

Блукаю по світі, вже й посивів і похилився серед фальшивих звуків.

Не раз серед ночі мигне деяка хвиля з життя – зірвуся і бігаю по хаті.

Отсе навідався до могилки Дана... Запалася, лише берези збігають до неї в долину, як стрункі білі дівчата.

Слухаю і собі не вірю.

Пливуть тони, дивна музика... знайомі таємні тони. Лише скрипка може їх виспівати, бо грудь скрипки се грудь дитини...

Лине скарга з далекого світу... Сльози перемінилися в діаманти і падають на глибінь, а на тій глибині струни арфи.

Чим більше звисока вони падають, тим тони вищі, а чим нижче сльози падають, тим гомін ясніший.

Чую сміх дитини, сердечний, захоплений сміх розбавленої дитини. Нараз тони розливаються, як би на розщобетаних соловейків вдарили крила смерті...

Пісня без слів, без імені... Я лише знаю, що се твір Тівара. Він посилає мені його з далекого світу на розрадоньку серед болів дня.

По білих березах повіяла дрож. Кулилися, як душі жінок. По струнах неба пересунувся кіготь вірла і палець дитини...

ДОРІЙСЬКЕ ПІДСІННЯ

У стародавній святині, покинутій на горі за містом, заколючують потомки спокій давніх богів і поструюють свої гри. Після тисячі літ дочекалася святиня, що відновлено в ній Софоклового «Царя Едіпа».

В першому ряду сидить артист і видить, як велич сеї трагедії затяжка на нинішні сили, як уся її вага скривається перед публікою – Едіп і публіка – обоє сліпі; тільки Едіпові не снилося пізнавати її.

Стрінувся трагізм сліпоти Едіпа з комізмом темноти нинішньої суспільності. А може, ся друга сліпота ще більше трагічна?

Артист заглибився в штуці, його забуття мало таку силу,

що зайняло увагу дівчини. Вона вдивилася в нього всією інтуїцією і забажала глядіти й відчувати його душею.

Зовні святині повівають хоругви в погіднім вечорі, а подалік сидить на плиті бабуся. Відшепотіла молитву, сперла голову на руку і вдивилася в древні, камінні стіни святині. Сутеніє. На темнім підсінні заметушилися дві потворні тіні, бабуся здригнулася і подріботіла в долину.

Представлення скінчилося, в святині знов пусто і глухо.

Минають дні і ночі, дівчина в'яне, розсівається в тінях туги і смутку, а артист не видить і не знає нічого.

Одної ночі зібрався в далеку дорогу і переходив через гору попри святиню. Ішов через підсіння. Було тихо, місяць світив ясно і метав грубі тіні аркад. Долі стіни спочило смутне світло. Артист сів на камінній підлозі, вдивився в те самотнє, мертве світло, а воно мало мову і притягало його. Дрож перебігла по ньому, він вихопив кинджал і оглянувся. Кругом глухо й пусто. Заглибився знов в світло на стіні, відчув смуток розлуки з сим місцем навіки. З підземних коридорів долітали здавлені зітхання і стогнання, таємничі шелести і гомони, перед ним розвивався блідий величавий хоровод богів, розвивався чарівним танцем і линув, як хмара, з святині понад міртові й кипарисові кущі. Артист не помітив, як до нього наблизилася хитка жіноча тінь. Вона стала хвилину і кинулася на його шию. Заглушений даремним страхом, вхопив він кинджал, пробив її і втік.

У далекій дорозі здригався він не раз, не два на той спо-

мин і вірив, що втік з рук розбишаки.

Хто переходить ніччю через те підсіння, чує, як зачіпає його крило таємного смутку, але воно щезає скоро.

Занавіса упала. Правдиві, великі драми не все виходять наяву, вони остаються поза людською увагою так далеко, як ті дві тіні, що налякали задуману бабусю, і не нам судити такі злочини.

КАРТИНА З ДНЕВНИКА

Такий тихий погідний світ буває раз на рік, а може, – ні разу в житті. Зелені береги, розлогі долини, гаї, ліси, живий веселий рай в дуговім морі ранку.

З чарівних тіней гаю на горі виринає будівля і приманює до себе усю поезію сего раю.

Я прискорював ходу і помічав, що в міру того, як багатство старого замку прибувало, гора зливалася з краєвидом, який я залишав за собою. Мене очарувала далечінь долини за мною, я не видів в ній великого спаду, ні великої висоти вгорі, на якій стояв і любувався тим достроєм.

Іду поволі, плентаюся між корчами, гублю дійсність, минавшину і стаю легким, вільним, а херувими осіняють мою душу такою поезією, що плачу з утіхи.

Замчище мохом поросло, замість молодят в обіймах, рісні пової пригортають старі тесані камені. Зілля і цвіти заховають пам'ятку молодості, любові.

Тінню входив я з фасаду в мармурову глибінь сіней, у спіралі тихих коридорів й оглядав у тінистій величі саль світла, що вийшли з безсмертної волі героїських душ і вернули так загадково, що годі вислідити, звідки тут взялися. Блудять по зчорнілих портретах, цілують фосфоричними устами хмарні чола, яряться на порохनावих ложах, снуються в поблеклих нарядах по звітрілих мозаїках і хлипають, то витягаються під різьблені склепіння віконних каблуків і майстерних касет стелі, мерехтять на камінних китицях цвітучинограду, а я все чую, що у тих світлах тліє сила, яка посталала з могучих душ, і з глибини тишини сну снує правди смутку й вічності.

Виходжу поволі у таким забутті, у таким духовнім скупленні, що не чую ні свого руху, ні віддиху.

Ступені підо мною виджу, як крізь сон, зілля найшло своє тепло у студенім камені.

Я опинився коло крайної колюмни, кучеряві корчики розсипані коло неї, очі перебігли по широкій підставі колюмни, і я заки розглянувся – застив на місці, як від грому.

На краю підстави і я – і не я.

Струмені морозу прошибли мене й обняли залізними обручами, я подався вбік і полетів стрілою від замчища.

На бережку за корчами охолов страх, але те, що я видів, опанувало мене.

Я приліг до румовища й сліджу.

Таємничої появи не видко, але в мені дрижить непохитна,

глумлива певність, що вона не лиш не ворухнулася з місця, але навіть не завважала мене.

Стежу пильно, довкола погода і така тишина, що ні листок не здригне. Пригадую собі, що нині не видів я ще ні одного чоловіка, ні звіряти навіть. Гейби увесь світ вимер. Я дивився пильно д'крайній колюмні і не міг збагнути того, що зайшло. В ту мить, як схоплював я попередню хвилю, в ту мить пересилення між душевним скупленням, а зовнішнім забуттям вчув я, що дух мені займає, і виджу на камінній підставі ту саму постать.

Чоловік закутаний в чорне, як вугіль, простирадло, сидить і глядить уперто перед себе, а його очі світять з підлоб'я так, що не видно зіниць, лиш блискучі білки.

В мені усталювалося пересвідчення, що ся поява не зна-на на люднім місці, що її виключне царство – се зачаровані урочища і самота старинних замчищ.

Чи се поет, чи демон – мені байдуже, мене цікавила чим-раз більше математична точність сего улицетворення заклятих старинних загадок так, що вкінці відчитав я в сій появі цілу необмежену містерію незнаних синтез, майстерну аналогію, живе доповнене старого замчища.

Нудьга налітала на мене, я глянув знов туди, куди смотріла уперто постать, і мене придавила знов грізна тишина, приковала так, що я не міг утекти, ні рушитися, лиш вгріб пальці в землю і тремтів усім тілом.

У хвилі, як тишина дотулилася вічної мертвеччини і, як

здавалося, настає кінець світу – зірвався громом такий гураган, що я вдарив лицем до землі.

До мене долетів регіт, я підняв очі й узрів крізь шалену метушню піску і галуззя появу в біснотатім танці, чорна плахта розвіталася і мигала на голих кістках, я замкнув знов очі і котився в долину.

Як довго се тривало, не знаю.

Мене збудила знов звичайна свіжа погода.

Я встав і вздрів перед собою широку лаву чорної спустошеної землі, видертої великанськими скибами, геть долинами аж до краю овиду.

І, не оглядаючись, пішов я тією чорною лавою.

БІЛИЙ КОНИК

Моїй дружині Галі

Перекинулася моя жінка білим коником, я сів на нього, але голос сурм і барабанів пригадав мені військовий розказ, що маю їхати з іншими боронити чужої вітчизни.

З лави кінниці гурт за гуртом рушав вперед, мене обіймив неспокій.

Прийшла черга на мене, мій білий коник вигнув шию, вдер ногами до звалищ міста, а коли я розглянувся, увидів себе на розлогім самотнім степу.

Білий товариш похилив голову і працював пильно ногами,

мене похилила журба на його шию, я потупив очі в тій пильній праці.

– Так мовчки ти все двигаш нашу тяжку долю.

По дорозі стрічали ми своїх. Одні пиячили, другі торгували й лічили гроші, інші вели сварку, хто з них найліпший, і волочилися за чуби, а ще інші йшли на прощу.

– Не буду займати їх, – сказав я.

– Так, так, – відповів білий товариш, киваючи головою, і смутним бистрим зором вдивлявся в землю і працював ревно.

Опинилися ми далеко, виїхали на високу гору, а на горі була зачарована звіздочотня.

Я вибіг на самий верх до піднебної салі, притулився до найбільшого дальновида і став смотріти ген в долину на те нове місто, в якому мені доведеться жити. Слаба людська вдача з-перед віків порадила мені дивитися пильно на мури, дивитися рік за роком в будуччину і шукати своєї посмертної карти.

Перейшов я уважно, терпеливо тисячу літ і не знайшов своєї посмертної карти.

Взявся я вдруге шукати за посмертною картою моєї жінки на сірих мурах великого міста.

Перейшов спокійно тисячу літ і не знайшов смерті моєї жінки.

Я похилився з горя, але вчув над собою гомін отсеї правди:

– Чого ж хочеш? Ти – самотник, я – білий коник, про таких духів ніхто не знає, не відає на сірих мурах великого міста.

ПОШТИЛІОН

...Мою невірну дівчину засватав інший. Я був на забаві до півночі, а тут досвіта служба, спати не було часу; я вже трохи того...

Взяв я батіг і трубку, сів на диліжанс – і гайда в дорогу.

Вдосвіта ворожу звичайно, як мені цілий день піде, бо сонце дає життя на землі і невидючого веде за собою.

Того досвітка туман банував над дібровою на високій горі, я дивився з уподобою на се і думав: «Так журба давить чоловіка і так йому з чуприни куриться, коли занадто припустить жаль до серця і перебере міру».

Приїжджу на першу пошту, поштмейстер глядить на мене посоловілий, як би хотів порадитися в чім.

Видно, йому також заваготіло щось на мізку і не дало спати цілу ніч. Передавав мені урядові папери, листи і пакунки, а в його очах снувалися нічні дивогляди.

Під самим містом увидів я молоду пару: вона нагадала мені «мою» дівчину. Була студена, як рання зоря взимі. Він в довгім плащі і капuzі. Повів її в лісок.

В місті дві години спочинку, я повернув в шинок – клин клином вибити. Виходжу, порохить дощик, як марево, ву-

лицями снуються люди, чи тіні – мені однаково.

Сів на диліжанс, помахав батогом, коні біжать самі, фіри уступаються; я притулився до кута будки і дрімаю далі.

Крізь марево повидів я, що тіні рухаються живіше, розказують собі якусь новину, – мені байдуже.

Нараз вскакує до моєї будки молодий чоловік в плащі і капuzі, бере з рук трубку і зачинає грати. Я відразу полюбив його. Коні летять, як біснуваті, сутолока розступається і глядить з дивом, а молодий чоловік не грає, але чарує душу. Грає про невірну дівчину, як завів її в лісок і посадив між червоним маком сталевий кинджал. Слухаю тої пісні, з серця кров пливе, груди вогнем сипле.

Коли я прокинувся, товариша не було вже при мені, довкола лиш пусті стернища.

Коні станули коло першої стації. На ганку дрімав жандарм з настороженим карабіном, я ладив обрік, одна лише думка снувалася мені з-під вечірних брів.

Василь ПАЧОВСЬКИЙ

*12.01.1878, с. Жуличі біля Золочева на Львівщині –
5.04.1942, Львів*

Навчався в гімназіях у Золочеві та Львові, після чого вступив до Львівського університету. Виступивши за викладання українською мовою, невдовзі мусив перейти до Віденського університету.

У 1901 р. видав першу збірку поезій «Розсипані перли», яку тепло привітав І. Франко. Після неї вийшли його драматичні

поєми «Сон української ночі» (1903), «Сонце руїни» (1911), збірки «На стоці гір» (1907), «Ладі й Марені терновий огонь мій» (1913). Був одним із організаторів літературної групи «Молода Муза».

Під час Першої світової війни Василь Пачовський, як і Богдан Лепкий та скульптор Михайло Паращук, працював педагогом у таборах українських військовополонених російської армії, а після закінчення війни був гімназійним учителем на Закарпатті, що дало йому матеріал для поеми «Князь Лаборець» (1924), книги «Срібна земля».

У 1933 р. В. Пачовський переїздить до Львова, багато пише й перекладає. Зокрема, створює драми «Роман Великий», «Золоті ворота».

ЖЕРТВА МИСТЕЦТВА

I

Маляр сидів у своєму ательє і відмальовував ідеальну жіночу постать.

Як учитель малярської академії він пізнав її як свою ученицю. Вона була така ніжна в усій своїй духовій красі, що захопила його від першої стрічі. Відтоді, як тільки входив до своєї робітні, вона ставала перед його очима, як з'ява, та всміхалася до нього.

Була це молода дівчина, ясна, як рожевий цвіт. Овальний її вид окружало золото-кучеряве волосся, розсипане за точені білі рамена. Над глибокими очними ямами спускалися на шнурочку чорні брови до зморшки, що сумною задумою затінювала ясність чистого чола. Хоч личко біле та рум'яне пашіло, як рожа вранці під росою, синіми глибокими очима виглядала незбагнута туга. На малинових вузьких устах грала гірка усмішка розчарування. Шия, груди і ціла постать як виточена з мармуру. Прозирала з-під прозорої обслони і дихала якимсь притаєним життям, душу брала на себе...

Малював, добираючи фарб, знов замазував і нищив наложені відтінки... Досада брала його на свою несправність, на фарби, на пензлі, на муху, що бриніла над вухом, на солов'я, що щебетав у клітці, на шум дерев, що лився пахощами крізь відчинені вікна... Все йому було на заваді! Що не гляне на образ, а дівчина так і сміється до нього, так і дише, пестить його очі, цілує, душу бере на себе – а його, його твір дерев'яний, сухий, без життя!..

Знов малював і серед праці не чув, як до робітні ввійшла жінка і станула йому за плечима. Висока, струнка, як тополя, з волоссям чорним, як циганка, а білим, як сніг, обличчям. Великі чорні очі грали блиском, як зорі на світанку. Чорні, як вугіль, брови стелилися дугами по високім чолі, на скронях жевріли матові рум'янці, вузько викроєні уста аж сміялися кармазином. Шия, гей лебідь, визирала з-під білої сукні і відкривала за прозірчастою тканиною високі груди, наче

різьблені з піни та алебастру. Круглість рамен доповнювала гармонію постави ідеально збудованої жінки.

Стояла за плечима і дивилась, слідила усміх і запал очей свого чоловіка.

– Ваню, ходи на чай! – сіпнувши за рукав, промовила вона.

– Дай мені спокій, пий сама! – відповів нехотя артист.

– А що я сама? Ходи, подивитися, як мені добре в тій сукні!

– Добре, ага! – бубонів неласкаво, мішаючи фарбу.

– Е, ти не дивишся, подивись, ходи на чай!

– Не піду, пий сама, не маю часу!

– Самій нудно мені та й сумно!

– Я не забавовий сміхун, – відрізав різко, – не маю часу, іди!

– Все не маю часу, так уже з тобою ні поговорити, ні з'їсти через ту якусь... – дорікала жінка.

– Краща мені з нею розмова, – відповів уїдливо Іван, – в неї душа! Видиш, кілька душі в тих очах...

– Така мавпа, – з досадою крикнула жінка.

– Мавпа ти сама, іди геть звідси! – І в нестямі скочив, мов ужалений.

– То мені життя, сиди, як у тюрмі, сама та й сама, а він сів та й смарує! Коби хоч що з того! Хто тобі що за те дасть?! От, краще малюй той образ до церкви, вже так довго ждуть... А він смарує ту зводницю якусь!

– Ідеш мені звідси! – крикнув люто Іван, відчинивши

двері.

Жінка вийшла плачучи з кімнати. Він сів схвильований перед полотном і хвилину бубонів під носом:

– То гадь, плазун, ідіотка!

Небавом успокоївся, черкнув кистю об палітру і дивився на портрет... Дівчина так і сміється до нього, дише, пестить його, цілу душу вбирає у себе...

Непримітно минають години, а він дивиться на неї.

Дивиться і туга проймає його, якісь дивні радісні промені сипляться з очей, – вона така гарна, така гарна!

– Я чую тебе, чую, – говорить він до неї, – та як тебе змалювати? Що мені не дає вловити ту твою глибоку тугу за утраченим щастям?! Що є між нами, що ділить нас, що, дівчино кохана, зоре моя!

Дівчина наче оживає, далі уста її розхиляються і він чує виразно:

– Твоя жінка! Твоя жінка!

Вжахнувся і подався взад. Дивиться – вона сміється до нього, але не жива і не мертва – твір мистецтва.

Встав з крісла, став ходити по кімнаті, в душі прокидається жаль до жінки, серце окриває туга за самотою, туга за давньою волею, розростається, цілу душу туманом сповила...

– Що вона робить? – блиснуло йому в голові.

Станув, відхилив двері і тихо підійшов через спальню в іншу кімнату, якої два вікна виходили на вулицю.

Були відчинені, в однім хильцем оперта стояла його дру-

жина. Навшпиньки підійшов ближче – не плакала! Глянув у друге вікно, дивиться – йде високий, рослий мужчина, славний лікар, багатий на ціле місто. Високе його чоло, здоровий вус, бистрі очі і ставна постава були приманою для жінок цього міста, тим паче, що парубочив іще, та й багатир був.

Саме переходив попри друге вікно і вклонився його жінці.
– Добрий вечір! – промовив.

Відклонилась мовчки з вимушеною усмішкою. Лікар перейшов раз і другий раз повернув і знов...

«Чого він шукає під моїми вікнами?» – подумав Іван.

Страшна думка скребла за серце. Саме як переходив коло вікна, здавалось йому, що повернув очі на його жінку. Слідкував за ним – дійсно: лікар відвернувся лицем до неї і усмінувся.

Серце Івана гей жаром обсипало.

– Ганно! – відозвався глухо.

Не ворухнулась, мов не чула, ждала, аж підійде до неї та й обійме, припрошувати стане.

– Ганно, геть від вікна! – крикнув суворо.

– Що, Ваня, що тобі? Такий голос! – заговорила з острахом.

– Відступись! кажу тобі, ти мене зі світа зженеш! – очі загоріли в нього, як дві свічки.

– Ваня, Ванечко, – защебетала солодко, – хіба ж я що? Я тобі неба рада прихилити!

– Не солодись, знаюся на тих солодошах, бісова тварюко!..

– кричав несамовито Іван, падаючи на отоману.

Припала до нього, як ясочка.

– Геть! – відтрунув її, понурившись, як ніч; встав і відійшов у іншу кімнату. Жінка припала до отомани, як збита лелія, і захлипала гірко.

Три дні не заглядав до свого ательє, а хоч і зайшов, думки його були далеко не при образі – забрала думки червона зависть та краплями гарячого олова скапувала на серце. Ходив, як хмара, а зазирці слідив, куди жінка не повернеться; не говорив до неї ні слова, а очі його падали на кожний її рух, падали на її чудово різьблену постать і цілували її високе лоно, стан її гнучкий і високий.

Він любив її, ах! як він любив її тепер, яким палким коханням голубив її! Вона така красна, чудова, зоря його єдина, – вона його любка, його!.. А прецінь вона...

Три дні були з собою нарізно. Третього дня не видержав, упав біля неї і ревно заривав, як дитина.

– Ти плачеш?! Ваня, Ванечку, голубе мій! Чого тобі? – залебеділа вона, припавши йому на груди. Обняв її, приголубив до себе, так ніжно, так щиро, так дуже...

– Моя, моя Ганнуся, на віки моя!

– Твоя, твоя, голубе мій! Ти мене любиш? Любиш, правда?! – щebetала, променіючи радістю.

– Люблю, дуже люблю, дуже!

– А чого так гнівався на мене, чого так?..

– Я думав... – увірвав, зітхнувши глибоко.

– Що думав, скажи? Чому зітхаєш?

– Що ти мене покидаєш, той... той доктор... – процідив він тяжко, мов би його щось за горло душило, і захлипав.

– Що ти, Ваня? Я ж так тебе люблю, я нуджу світом без тебе. Коби ти знав, як мені тяжко, коли ти хмуришся, я люблю тебе на віки!

Притиснув її до себе, як мати дитину, і вона його палко поцілувала.

Над ними стелилася оксамитна тиха, тепла, солодка ніч...

Тої ночі зачалось життя в лоні Ганни, а вічні зорі дивились холодно і мерехтіли сміхом холодної іронії над артистом, ..

Та він не видів, він жив тоді, як звичайна людина. Три тижні не заглядав до свого ательє, а все сидів біля своєї дружини. Встане рано, одягає її, наряджає, ходить за нею, очей з неї не зводить... Після обіду сяде та й гомонять обоє, як голуби, а під вечір іде він з нею в парк, грається м'ячиком та смішками розвеселяє.

II

Сходять непримітно дні за днями серед насолоди. Аби нудьгу відігнати, взявся за той образ замовлений до церкви. Приніс шталюги до жінчиного покою, поставив, малює Матір Божу з дитиною. Жінка дивиться, сяде на отомані побіч нього та й шиє, гаптує – сорочки дитині... От і мрією в очах щастя: «Чоловік такий добрий... він добрий, тіль-

ки часом роздразнений чогось... як він любить її, доглядає, наряджає, який добрий!.. Добрий батько буде! Коби хоч син прийшов, син! Такий маленький пустунчик, подібний до батька... Зголубила б вона його, як ота Матір Божа, – як з води ріс би! Бігає по хаті, а мама – мама за ним, а він сховається, так і регочеться, перлами сипле!..

Скінчив Іван образ, віддав – усім до вподоби, за зразком Рафаеля, як бажали собі. «Так гарно зробив!» – думає вона. «Незвичайний талант!» – кажуть усі.

Заплатили три сотні – купив жінці футро і золоту брошку і ще нову сукню замовив – таку пишну, дорогу, кращу за всі у місті. От і вже готова, яка гарна! Убрав її, нарядив, як паву, – провів на прохід: очі всіх бере на себе Анна, горда та пишна. Вона йому під стать, всі дивляться – така гарна пара! Вертається додому, ходить вона коло нього, піклується ним, сама рада, щаслива, очі в неї горять, лице пашить, з радості землі під собою не чує.

Та не відгадає, хоч видить, який це знов смуток налягає на його душу. Але, може, це хвилинка така часом прийде; само прийде – само відійде! А в Івана рій радісних думок знов вертається у незглиблену тугу – охопила його нова радість, озивається творча сила, чує в собі голос: «Ти геть звівся, ледарюєш, непотріб ти, не творець!»

Узяла туга його серце з жінчиної кімнати та й занесла до тої коханої красуні-дівчини, що жде на нього в ательє вже три тижні. Та як піти від неї, треба зачинитись самому на

довший час, треба бути собою – а жінка що? Вона тут буде плакати, бідна, сама, молода дружина. Коби хоч дитинка в неї найшлася, – треба заждати. Коби скоріше!.. Говорить він до неї та думка слова йому відриває, жаль і досада точать його серце... Не витримав три тижні – вранці пішов і замкнувся у робітні з думкою не виходити, аж не скінчить свого твору.

Сидить проти своєї красуні, а вона знову сміється до нього, наче дише, пестить його очі – цілу його душу бере до себе...

Полотно обсохло, гей порохом припало. Бере палітру, розтягає фарби, розроблює... малює, справляє, відступає – дивиться на образ, то на свій твір... ні, де йому до оригіналу! Знов здирає фарби, затирає кольори, наливає вина до чарки, п'є і малює...

Ідуть години непримітно, а він іще нічого не зробив. Сонце підступило під обідню пору, до дверей хтось застукав.

– Хто там?! – гукнув, здригнувшись на кріслі.

– Я, ходи обідати, – озвався голос жінки.

– Дай мені спокій, подай мені обід сюди...

– Ще що! Хіба ти шлюб узяв з тою відьмою!

– Забирайся геть! – крикнув люто Іван.

Жінка відступила. За годину принесла служниця Оксана обід і поставила на від-сувальне вікно. Та артистові ні при думці обід.

Потягнув трохи не пів пляшки вина і став малювати далі.

Ніколи ще так багато не справляв, як нині, – а все на гірше та й на гірше. Від обіду здавалось йому, ще погіршало, що було путне, це понівечилось...

Став понурий та вражливий, як мімоза.

О четвертій годині знов застукала жінка.

– Ходи хоч тепер на чай!

– Забирайся від мене, – крикнув він.

– Та миршавій собі там, я не торкну вже тебе! – з пересердям тріснула жінка дверима в іншій кімнаті...

Аж підскочив на кріслі. Гадав іти на розправу та отямився, сів назад і став знову малювати.

Та й тепер не йшло – досада його росла в розпуку, кляв себе, жінку, образ, цілий світ...

Тепер здавалося йому, що жінка забрала йому цілий хист, забрала з душі все велике, всю справність рук відняла... За тих три тижні ледарювання перегризла все, що творило його вартість... Змій, жінка-пух!

Сонце сіло серед кривавої заграви, засяло довкола, заливаючи пурпуровим світлом робітню. Іван опустив руки, сів на канапі проти образу, став пити чарку по чарці, похнюпився і шептав:

– Сонце гасне, сонце гасне!

А як посутеніло, здавалось йому, що вже згасло його життя, велике, вартне життя.

Лежав, як камінь, наче в домовині...

Нараз зірвався, обернув кріючок – у хаті блиснуло світло.

Проти нього дивиться його красуня і сміється, дише цілим тілом.

Лице стало оживати, кількома почерками кисти викликав тайну, блистіли золоті розпущені кучері, дивились на нього сумовиті глибокі очі, ясно високе чоло, пашіло біле, рум'яне личко, як рожа, тільки ще та усмішка, та гірка сльозава усмішка, черк!..

Стук у двері – кинувся як опарений.

– Чого, сновидо?! – крикнув він і одним почерком знівечив обриси уст... Жінка відійшла – став поправляти уста. Як не докладався, як не добирав кольорів – замрячив живий рум'янець.

За хвилину з живого обличчя красуні зробилось безвиразне лице, перетягнене червоною смугою. Люто шморгнув артист пензлем через цілі груди, жбурнув ним об землю і упав на канапу.

Нараз зірвався і повісив образ на стіні.

Годинник чикав одноманітно, цвіркунчики сюрчали в садку, лист падав з деревини, місячна ніч шуміла зорями, а всюди так тихісько, тихісько...

Ось муха десь забриніла, перелетіла через кімнату і сіла на лице його красуні...

А вона так і сміється до нього, просить зігнати ту мушку з погожого личка... Але він не має сили руку простягнути... Коли гляне – вона гарна з нею, така спокійна, непорушна, чиста, непорочна.

Мушка злетіла – постать наче порушилась – виступає, сходить з образу – Боже, що це?!..

– Я жива, – говорить до нього тихим оксамитним голосом, – я жива і вічна!

Забув ти за мене, сину гір! Обкрутила кліщами крила твої солодка змія. П'яний ме дом закопуєш талант свій! Скинь із себе обійми її тіла, а то не прийду до тебе, не буду твоя ніколи!

Івана обняв страх. Стрепенувся і мерщій кинувся у спальню. Було темно, у третім покою блимало світло. Жінка стояла у вікні, почула його кроки, ані ворухнулась, заговорила до когось знадвору:

– Що ж ви так під вечір нудите світом, зорі лічите!

– Так, як ви, обом нам та сама доля! Вийшли б трохи на прохід, – відповів хтось.

– Годі, пізно вже!

– А чоловіка нема дома?

– Та є, але заперся зі своєю музою, не їсть, не п'є – а з нею воркує, – говорила з натиском, знаючи, що це слухає її чоловік.

– То ви самі? Мені вас жаль, вийдіть...

– Я дуже радо, він собі, а я собі – але вже таки пізно, хіба колись іншим разом, як чоловік не відлюбитья від тої своєї паперової ляльки, – сказала якби з погрозою до власного чоловіка.

А він приступив до вікна, остовпів – це був лікар.

Лікар, побачивши його, відійшов і не поздоровкався з ним, тільки з жінкою.

– Ганно, – крикнув він, – що це?!

– Га, що? – відповіла холодно Анна, – не було до кого слова заговорити...

Його очі загорілися, як ножі вогню.

– З ким?! Чого він!..

– Миліший хто-небудь, як немова!

– Як ти смієш?! – скричав Іван, білий, як стіна.

– Може, ще руку піднесеш, бити будеш? Замкнувся на цілий день, а я тут маю німіти зі стінами?

Він цілий аж трусився. Зірвався з місця, вхопив за капелюх і вийшов. А жінка плакала...

III

Була дванадцята година опівночі, як в Cafe de Theatre довговолосий, чорний, як смола, циган з виразистим типовим своїй расі обличчям прихилив скрипку над вухом якогось чорнявого панка і грав дику степову арію. Ціла каварня театральних гостей звернула очі в ту сторону й обдивляла того незвичайного чоловіка.

Був це 30-літній мужчина. На його голові волосся завивалось кучерями. Високе його чоло блищало, показувало глибоку зморшку над довгим орлиним носом, а з чорних очей стелилася незбагнута меланхолія. Уста вузькі, кругло витяті,

жіночі, гралась демонічною усмішкою, тільки щоки відбивались на білому, холодному обличчі... Він затиснув щоки і рвав малою, майже жіночою рукою чорний довгий вус, слухаючи, як грає циган.

– Хто це? Хто це?! – питалися гості.

– Це той маляр Красович, що намалював чудову Мадонну у віттарі, – говорила синьоока блондина в елегантній сукні, прихилившись до безвусих товаришів свого стола.

– А-а, то він? Видно, що незвичайний чоловік, коли зміг сотворити такий твір, – сказав один з акторів.

Небавом його ім'я було на устах усіх. Він не чув на собі зору людей, тільки слухав, як грає циган, і дивився вгору непорушними, як скло, чорними очима. Циган грав дику степову арію.

У диких тонах музики причувався артистові якийсь шалений шум вітру, клекіт, свист, рев, боротьба могутніх стихій. Піднялися думи в його душі, як хмара, росли, як вітер, розкуйовдались, як завірюха, блискали громами, шуміли гураганом, трясли небесами, зіздами стріляли в безмеж... І виринув перед ним образ давно колись бачений на Всесвітній виставі. Блиснув перед очима та став як живий мінітись під такт шаленої музики:

Широкий степ без краю, тільки на одному краю гори синіють. Вітер гуляє та свище. От, несе два орли попід небесами... Два орли впали – один чорний, другий білий, упали та й б'ються, аж летить пір'я – котрий буде переможець?!

Чорний орел білого з ніг валяє, топче ногами, груди розбиває, рине кров чорна.

Ой той чорний орел переможець!

А орел чорний та червону кров має і дуже кривавий, хоч він переможець!

Циган вірвав – артист стрепенувся.

– Грай ще! Маєш п'ятизолотник, грай! – крикнув він, кинувши золотом на мозаїковий стіл.

Циган заграв знов, та вже сумовитої пісні, не тої понурої, як шум нетрів, а тихої, як вода у степовій ріці.

Іванові пригадалась пісня десь між людом перечута:

Ой на степу дві зозулі пали та й сіли, то дві дівчини, чорна та й біла, залебеділи, самі собі смерть завдавали, та за того, за того козака молодого...

Йому здавалось, що перед ним станула, гей жива, його красуня з портрету і його жінка, обі криваві – Боже, що це?!

– Досить! – крикнув він, кинув п'ятизолотник кельнерові, вхопив капелюх і вибіг з каварні.

– Не побореш, ні, не побореш її, вона безсмертна, а ти що?! Тіло бездушне! – викликував, йдучи вулицею.

Була перша година, як Іван гримав до свого помешкання. Наймичка відсунула засуву.

– Пані сплять!

Побіг до своєї робітні, блиснуло світло – образу не було на стіні – насередині лежала перевернена шталюга. Задзвонив на наймичку. Прибігла бліда старенька.

– Де образ? – гримнув суворо.

– Я не знаю, – прогомоніла Оксана.

– Брешеш, ти знаєш, зараз говори, де образ? Що зробила пані з образом, – скрикнув він несамовито.

– Та пані спалили!

– Що? Спалили?

– Порубали на кусні і спалили!..

– Геть!

Упав без сили і закрив лице руками. Сльози душили його, як джерело камінну опоку. Побіг як скажений до спальні. З робітні крізь відчинені двері упало світло на бліде обличчя Ганни. Кинувся до неї:

– Вставай, котику скажений, досить нагріла тіло, вставай!

Жінка з острахом прокинулась.

– Чого хочеш від мене?

– Чого я хочу? Не твого тіла! Де образ?!

– Який образ?! Я не знаю, дай мені спокій, п'янюго!

Кинувся на неї, як звір шалений.

– Я – п'янюга? Але ти, бісова тварюко, де образ?! Спалила?! Яким правом?! Будь собі остання... але до святої речі тобі зась!

Стягнув її з постелі на землю. На біле тіло сипалось довгим стовпом блідаве світло з ательє і цілувало лоно точене з мармуру.

Ганна трималась цілою силою приборочки ліжка і стогнала. Він відірвав її і жбурнув на червону ковдру. З огненними

очима припав до неї і придавив коліном білі груди...

IV

Сонце звертає з півдня над диким гірським провалом. По однім боці зеленою стіною підіймається з провалу на гребенястій горі темний бір. По другім боці провалу станула висока скельна стіна, завершена чатинним лісом. А на дні пропасті котиться з гуком і шумом зелено-біла ріка. На середині стіни до одної каменюки причепилася береза. Під нею сидить Іван, блідий як смерть...

Його волосся покудовчене та запорошене світиться від поту, на чолі зарисувалася глибока зморшка – тільки очі дивно світяться...

Він дивиться в пропасть. Вода розбивається по бовдурах і вивертах білою піною, паде вгнутими водопадами, відкачується спіненими валами вгору і взад та розпливається зелено-білим шумом на глибіні, міниться до сонця. А сонце прище огнистими іскрами, пестить золотим світлом розбурхане плесо, красить воду сміхом золото-цвітним. Сміється до сонця вода, гуде якимсь глухим ревом. Той рев відбивається від скелистої стіни і несеться на темний бір, розливаючись жалісним шумом по лісовій глуші. А з темних нетрів щось наче стогне, жалібно квилить, іде по лісі і плаче...

А ріка так шумить і шумить...

Заслуханий Іван дивиться в барвисту глибінь під водопа-

дом. Йому здається, що звідти виходить той плач, вода розбивається об каменисті звали, в ній товчеться об каміння щось живе, людське, побите, покривавлене і плаче з пінявої хвилі... І стелиться той плач до нього по спадистій скелі, чіпається за бур'ян, що вихопився з-під каміння, повзе вгору по мохові, драпається на камінний виприск під його ногами, лягає на його душу та й тягне його за серце...

А вода так шумить і шумить...

Тягне його до тої води, до тої крутежі осрібленої шумом. А з неї викочується хвиля, піниться живою струєю, міниться веселкою, біла та ясна, звивається під ударами об камінь, як жива людина. Ось і виринає з пінки біле тіло, жіночі груди, личко... личко його жінки!

Закрив очі руками і впав на камінь.

В очах його потемніло, – знявся рій дум над головою, закуйовдився чорним снігом і надовго стало темно, темно та глухо. Шум розлягається коло його, розливається клетотом, його тіло облите довкола срібною піною. А з неї виринає якась біла рука, бере його за серце і тягне до води.

А вода так шумить і шумить...

Що це? То його дружина – така ясна та біла тягне його до себе серед срібної пінки та шуму! Притягає його раменами до свого тіла білого, як сніг, обкручується коло нього, як вуж, і лоскоче сміючись, залоскотала його з пожадливым реготом, вп'ялилась в уста гарячими устами, як п'явка, і несе його, несе кудись під воду!..

А вода так шумить і шумить...

Хвиля носить ними повз наїжені кременисті гребені, ударила його грудьми об камінь, тріснула головою об скалу, а жінка все сміється, така рада, втішена, несе його щораз глибше і глибше під воду.

А вода так шумить і шумить...

Він покривавлений виривається з її обіймів, та жінка держить його цілою силою. Ослаб, знесилений опустив руки і пливе безсило в її раменах у море темне – як ніч, незглибне – як світ, холодне – як могила...

Прокинувся, був увесь у воді, зірвався, протер очі – було темно. У горах шаліла буря, дощ лив, як з відра, з темного неба. Глухий бір гудів понуро, а в пропасті ревіла ріка серед тріскоту дерев і грюкоту каміння...

V

На другий день вже високо підбилося сонце на чисте небо, як Іван вертався на-вправці городами з залізниці додому.

Страшний був – перемоклий, похилений, а на обличчі весь чорний. Як злодій підкрадався до міста, ховаючись від стрічі з людьми, стежками через вільшину доходив пиняво до свого саду. Опинився біля звалу під базником посередині саду, що зеленів городиною, аж світився до сонця. Поглянув на каміння визбиране пильно жінкою з грядок і призадумався – аж дивиться: сидить між камінцями здорова гадюка, аж

іскриться до сонця своїм зигзаковатим хребтом... Усміхнувся лукаво, нараз незвичайна думка блисла йому в очах, аж засміявся!

Мерщій кинувся в сад, перебіг до малої веранди, відчинив своїм ключем вітальню і ввійшов тихцем до ательє. Зняв клітку з соловейком і вибіг. Відчинив її і випустив пташку з усмішкою дивної відради.

– Лети, лети на волю, співаче, замкнула тебе для мене, а мене для себе, лети на волю!

Пташка вирвалася, пурхнула і сіла на галузку вишні, розглянулася, затріпотала і стрибнула вгору понад сад. А Іван підкрадався, як кіт, край базника до купи каміння. На камені ще сиділа гадюка. Кинувся, як блискавка, і прибив її кліткою. Засичала, напнялась, звинулась і цілою вагою свого тіла метнулась у порожню клітку. Без ніякого остраху з поспіхом зачинив Іван клітку і поставив на землі.

Звірюка кидалась у клітці, шипіла, кусала, пінилась...

Виймив з кишені хустку, перестібнув через верх, зав'язав ключку і захопивши за неї, подався в сад. Ішов, уважно розглядаючись довкола, крізь кущі порічок та агрусу. Гадюка кидалась у клітці, а далі, знесилена, впала на долівку клітки та й світила кривавими очима. А Іван говорив, як демон, про себе:

– Завішу тебе в кімнаті, дивися, учися, спізнай, хто ти!.. Поки ти в клітці – лагідна, як ласичка, а як вийдеш поза стіну, кусаєш!..

Увійшов крізь відхилені двері навшпиньки через вітальню до ательє і задержався під дверима. Почув стогін – то стогнала Ганна! Слухав – стогнала і плакала. Обняв його дивний жаль – прокинувся з нестями. Поглянув на клітку і засоромився.

Підійшов до вікна і з цілою силою жбурнув кліткою у квітник.

– Я навіжений, навіжений! – шептав до себе.

Відвернувся від вікна – очі його впали на стіну, де був образ його красуні.

Наче хто проткнув ніж під його серце, знов бризнула кров із засклепленої рани – знявся в нього давній жаль до Ганни, великий жаль...

Вибіг з хати як одержимий, перебіг через сад і помчав садами у темну вільшину, як ранений звір.

VI

Була північ. Небо чисте – іскрилось золотими очима над сонним містом. Лампи у місті погасли. Де-не-де світила лампа на розі вулиці. В садах тихо, сюрчали коники та й ті притихли. В маляревій хаті блимало світло і ясною смугою падало в садок.

Крізь кущі від садів кралася понура постать Івана. Щохвилини приставав та дивився в освітлені вікна. Підійшов під саме вікно і глядів блідим лицем всередину спальні.

Над ліжком сиділа наймичка Оксана і дивилась у бліде обличчя Ганни. Ганна лежала з розкиненим волоссям, бліденька та спокійна, наче сонна, мабуть, засипляла. Її бліде обличчя викривилось край уст рисою великого терпіння, але було лагідне, безмежно добре та невинне.

Легко застукав до вікна. Наймичка встала і відчинила двері від веранди.

– Що там пані? – прошептав тихо.

Наймичка глянула на нього блідого, аж у долоні сплеснула.

– А панові що? Так змарніли, аж пожовкли!

– Пусте, що коло пані?

– Та захоріли дуже, цілий час стогнали, вчора і нині, я прикладала зимні обклади – трошки легше вже стало, цілу ніч не спали та й заснули недавно, тільки все марять крізь сон... гарячка така!

– А кликали доктора?

– Та де, пані не хотіли.

– Чому?

– Та вибачать пан, дуже синці та й стидно.

«Гм, жіноча причина!» – подумав він, усміхаючись гірко.

– А куди ж пан ходили? Та скиньте-бо сурдут та й от води дам, промийтеся, бо так чогось аж страшно!

– Не треба!

– Та як? От якби пані збудилися та й не спізнали би, згризлися би... Цілий час за паном питали, чи не прийшли. Чи

не пан нині були, хтось був у вітальні і лишив двері навстіж. Пані казали, що то пан та й дуже їх узяв жаль. Обід розпорядили щонайліпший та й вчора також, що пан люблять казали зварити. Та й вечерю так само, от, може, ще тепла, може, пан будуть їсти?.. Чому би ні? Голодні! От я принесу... принести, прошу пана?!

– Ні, маєте чорну каву або чай?

– Є, чому ж би ні, є одно і друге! – говорила стара і почимчикувала до кухні.

Іван присів край ліжка, сперся обома руками на прибічки ліжка і похилився над дружиною. Слідив кожний її рух, кожний віддих, кожну жилку на алабастровім тілі. Узяв за руку, слухав ударів живчика, потримав долоню на білім чолі...

«Гарячку має, – подумав, – янгол мій, чого ж я тебе так знівечив, скарбе мій найдорожчий?»

За хвилину внесла наймичка чай і чорну каву.

– Де поставити панові, тут чи там? – показала головою на робітню.

– Поставте там під дзеркало і можете йти спати!

– А нехай пан мене збудять, якби що... – сказала відходячи.

Іван не слухав її слів, задивлений в обличчя хворої дружини.

Жаль великий прокинувся в його душі. Вона ж така добра для нього, так любить його, така ясна, як з піни морської зроджена!.. Вона ж його любка, Гануся, красуня... Кого ж,

як не його так брала за душу її краса?.. Красунею виглядала його з дороги ще дівчиною, на доріжку виходила назустріч йому, як русалка серед левад зелених, припадала до землі і слухала, чи не іде, вітром пересилала любові свої до нього...

Молив її душею, прохав вибачення в неї поглядом:

«О, люба моя, я вже вернуся до тебе і назад стану той давній. Зорієш ти красою між моїми гадками, пишна голубко моя, зоре моя єдина!..»

Оттак летять в його душі думки та скиглять, як чайки голодні під вітер. Зігнувся з розжалля до її ніг і заридав тихо...

Гасли зорі, світиніло небо, займалось на зазір, а він сидів коло неї, хоч був утомлений до упаду. Пив безупину, спрага пекла його горло – випив чай з ромом, каву, вино, далі став пити сам ром...

Ганна лежала бліда, аж жовта, час до часу зітхала глибоко, марила крізь сон та стогнала:

– Відірвала від серця, його відірвала, чого хочеш, чортице, ти мертва, ти згоріла, пекло тобі?! Він мій, мій, я його вже не пущу, він мій, тут коло мене малювати буде, не відбереш мені його, ти сновидо, омано! Іди, чого хочеш?!

Анна кидалась на ліжку, скинула зі себе ковдру, біле її тіло, як з мармуру, так і кинулось артистові в очі своєю незвичайною ясністю і класичними лініями. Скільки не мав він перед очима чудових модельок та класичних фігур, ніяка не була такою красунею, як вона, ніколи ще не видів він такої чудової будови жіночого тіла.

«А все ж в цьому тілі нема духа, нема високої душі, що збагнула би його тугу: досягнути, вирвати незглибну тайну мистецтва, закувати її в форму. Як її навчити, як підняти її вверх, як вдихнути душу в те тіло!»

Для цього тіла він покинув знання, покинув боротьбу з формою, покинув змагання до ідеалу і малює образи до церков на замовлення! Ха, ха, ха!

Засміявся боляче, а на цю думку серце в його круто повернулось і загорілось ненавистю до жінки. Перед очима стала чорна пропасть забуття – вічного, безіменного...

«Страшно, як страшно так умерти! І він не блисне навіть, як метеор, він, що міг бути творцем, відкривцем духових тайн!

Чому вона так живе, як вона може так жити? Вона не має свого «я», вона сліпа, не видить ясних зір, щойно по смерті, може, побачить, натхнеться духом вічності, щойно по смерті!»

Думки його бігли, як хмари в бурю, гомоніли, грали, блискали. Нараз блиснула одна – аж струснувся, голова пішла ходором, вдивився в одно місце, як заклятий...

– Геть звідси, геть! чого мене давиш? – застогнала жінка на вид якоїсь сонної прияви. – Іди, іди, не можу стерпіти твоїх очей, чого мене мучиш, чого його тягнеш кудись, відриваєш від мене!.. Гріх, гріх!

Іван слухав з великим напруженням її слів, аж його обняв страх.

– Невже вона щось бачить? Невже вона чує, що я заду-мав?!

У хаті стало душно, мов стеля опустилася вниз та при-гнітила йому голову...

Дивився в порожню, як навіжений, чув щось страшне, ве-лике, серце, як молотом, гупало у грудях.

З долівки виприснув стовп світла, перед ним станула во-гнем обсипана біла тінь, з його власним обличчям, ясным, як сонце, і сяjala, аметистовим то рубіновим світлом мінючись.

Іван закрив очі і припав до долівки, а над ним говорив глухий пророчий голос:

– Чому покинув еси храм свій і перейшов у домовину ду-ха? Початі і ненароджені діти твої плачуть за тобою і кли-чуть тебе!

– Чи на те виніс я тебе з самого дна на крилах своїх, аби забув ти на храм свій, дійшовши до стоку гір?!

– В раба часу і матерії змінився ти і п'єш отруту, що зни-щить духа твого! Що найкраще перебув ти з жінкою, якій служиш, – лиши її і вертайся за мною в гори, не надійся від неї нічого кращого вже!..

Голос занімів, тільки шум пішов по кімнаті. Іван підняв очі – з яснояви ні сліду...

– Ох! – стогнала Ганна. Він глянув, чи не збудилась – та вона спала камінним сном, як сон-трава по бурі, ясніла, як мармурова статуя, вабила красою свого тіла, як Єва яблуком розкоші.

– Лиши її і вертайся в гори! – повторяв слова артист.

«Не пуцу його, не пуцу, він мій!» – шибнули йому в голові слова, вирвані крізь сон з глибини душі Ганни.

– Не пустить, га-га! – зареготався він демонічним сміхом.
– Не пустить, доки буде жити!

– А якби... – прошептав зміненим суворим тоном. На бліді його обличчя висунулась понура тінь – знов заблиснула та сама думка і в кінці заграла з незвичайною рішучістю.

– Так, мушу!.. Для неї ліпше і для мене...

Зимний піт облив його чоло. Зіррався і глянув мимовільно до дзеркала.

– Роби скоро! – гей шепнуло йому щось. Вхопив пляшку з ромом, перехилив до уст і вибіг з кімнати в сад. На небі на світ займалося, меркотіли зорі, прижмурюючи свої бліді очі. Одна заблимала, заясніла, пірнула в безмежну глибіню сизої блакиті – і згасла в очах артиста.

VII

У саду вхопив клітку і несе – станув на стежці.

Хтось ішов за ним! – ні, тихо скрізь, ніхто і не шершне. Ступив два-три кроки – ні, хтось іде! «Га, то мої кроки», – подумав. «Іде, щось, тріснуло в саду». Тихо всюди – яблуко впало з дерева. Підійшов до дверей, ступив на східці, станув – скрізь тихо. Щось свіркнуло – цвіркун збудився в траві. Тихо, аж тиша б'є в вуха...

Відчиняє двері – скрипнули і його серце застигло на місці.

«Чого я? То двері!» – отямився він. Увійшов у кімнату, як кіт, і станув, як злочинець. Гадюка збудилась і кидалась до світла, Ганна застогнала, зітхнувши глибоко.

Не чув нічого, одна думка вразила його: «А наймичка?»...

Поклав клітку й обшарив навшпиньках їдальню, слухає – Оксана спить у кухні. Вернувся і зачинив двері.

Підійшов до Ганни і похилився над нею, – слухає, як спить; приник до її лона, а серце гомонить, б'ється в грудях! А його серце затріпотіло і застигло, ані чичирк!..

Тільки її серце б'ється і кров'ю шумить...

Як блискавка, кинувся до клітки, тремтячими руками відчинив дверці і безпри-томний приложив її до відхиленої ко-вдри.

Гадюка кинулась потягнена темнотою до ямки і шмурго-нула під ковдру.

Іван побіг до відчинених дверей, з веранди скочив у сад і кинув клітку між кущі...

Вернувся без пам'яті, глянув у дзеркало, втівав через по-кій, не озираючись, до свого ательє і впав на канапу...

Тремтів на цілім тілі, як лист осиковий. Думки, як клу-бина гадин, били його в серце, одні одних побивали: «Піти відкинути звірюку, чи ні?!..»

Приступив до дверей, приложив вухо і слухав – холонуло серце, – тихо, хоч маком сій.

– А-ах! – рознісся страшний крик з іншої кімнати.

Іван не знав, що робити, прожогом кинувся до вікна.
Вернувся, припав до канапи, закрив очі, немов би спав.
В ательє вбігла налякана Оксана:

– Ой пане, вставайте, пані страшно захоріли! Скрикнули з просоння, здавалось їм, наче щось вкусило...

Іван насилу подався в кімнату. Ганна лежала в судорогах страху. Очі її горіли вогнем, дивилась на нього довго і глибоко, наче цілу душу пронизувала, не міг видержати її зору. Опустив повіки, звів голову на груди.

– Що вам, пані? Успокойтесь! – зацитькувала Оксана.

– Я мала страшний сон, такий страшний, – говорила Ганна тихим болючим голосом, – не тямлю вже, якась вода, гей море, біла мене в груди, а потім лягло на мене щось таке тяжке і мучило, якийсь дужий красень. Тільки я не могла йому дивитись у вічі, така ясність біла йому з лица... І він кинув щось на мене, щось таке зимне та слизьке ховзнуло мені попід груди і вколolo мене в саме серце, так вколolo, що я насилу відірвала його.

– Як болить! – лебеділа Ганна, стискаючи рукою закриті груди. Лице її викривилось болісно і видалось йому дивно гарним. В очах засвітилися сльози і тремтіли на довгих чорних віях, по чолі пересунулась зморшка і надихала лице виразом глибокої задуми, білі личка спалахнули блідим рум'янцем і спали з овалю. Іван увесь прикований дивився на неї і слівив кожний її подих.

Здається йому: та гадюка втекла під його серце, обвинула

його, стиснула і смокче його кров. Не видержав – припав до ніг своєї дружини, ляг серед постелі і закричав розпучливо, тремтячи на цілому тілі:

– Ганнусю моя, Ганнусю, серце! Я злочинець, я тебе зі світа згладив, Ганнусю!

Жінка аж на біль забула, видивилась на нього остовпілими очима та й прошептала:

– Та чого ти, Ваня, чого?..

– Вибач мені!

– Я тебе не виную, Ваня, вона всьому винна – гадюка!

– Гадюка, гадюка! – залебедів трохи не божевільно Іван, обгортаючи її ноги. Ганна гладила його по чорній кучерявій голові білою, як сніг рукою, і мовила глибоко розніженим голосом:

– Я провинилась, я не щирувала, через неї тебе дрочила доктором, та я невинна, Ваня!

– Ти невинна, ти янгол проти мене, а я душогуб, я злочинець, я убийник! Доктора! Скажу все!

– Не хочу, Ваня, – молила Ганна, ціла мінячись, щораз сильнішим голосом, – не хочу його видіти на очі, не говори мені того слова «доктор», не кажи, він мене зі світа збавив, щастя наше забрав, – не хочу, не хочу!

– Другого, іншого, якого-небудь!

– Не хочу, Ваня, хочеш мене вбити, клич – не хочу ніякого, згину тут, а не хочу, – ціла позеленіла і стала бити ногами.

– Мій Боже, мій Боже! Але ти не знаєш!..

– Знаю, Ваня, знаю, не хочу його, хочеш мене вбити – клич, та я не хочу, не муч мене, не край, не рїж мого серця! – стала кричати божевільним криком і вибухнула нагальним плачем.

Іван став ходити по кімнаті, як божевільний, ломив руки, гнувся до землі, лементував, рвав собі волосся на голові, а далі став головою бити об мур...

Ганна страшно стогнала. Оксана схилилась над нею зацитькуючи її, та слова її падали, як шум листя під рев бурі.

VIII

На третій день після смерті Ганни була понура вітряна ніч. Дощ бив об шиби вікон і свистів глухо. В кухні блимало світло – на лаві сиділа Оксана і говорила до Катрі, що прихилилась до неї:

– Де вже там доктор поміг би на таку болість, що йде від серця, серця не вгамуєш. Плакав, як дитина, на руках носив її, і духа Богу віддала. А перед смертю ще просила, молила його: «Ти мене, каже, забудеш, другу собі візьмеш, ще коби дитина по мені була, а то зі мною піде до гробу!» То його до такого жалю доводила, що гнувся до самої землі та й божився і цілував, по ногах цілував, слізьми розливався: «Не забуду, каже, тебе, довіку не забуду!»

– Та то так, як то кажуть, прийде каяття, та вороття немає!

– А прийшов з похорону, Бог вість, що з ним сталось, оні-

мів, гей камінь. Вже й на похороні коби хоч сльозу пустив, як стовп, стояв, такий вам, як земля, чорний! Не їв, не пив, замовк, замкнувся та й не виходить...

– А ви ж там заходили до нього?

– Де ж би, боюся, страшно чогось!

– А він же світить там?

– Та ні!

– Ой падоньку, а як би так небіжка...

Вітер задзеленкотів шибами.

– Во ім'я Отця і Сина і Духа Святого! – хрестилася Оксана і припала до Катрі.

Рясний дощ сипнув по шибах малого вікна, в сусідстві десь завили пси.

Лампа блимала, а обидві жінки, притулені до себе, тремтіли і хрестилися.

Минула страшна третя ніч, минув день – Іван не виходив із вітальні. Оксана ходила з Катрею під двері, кликали, стукали до дверей, ніхто не обзивався... Ходили попід вікна – вікна були заслонені.

Під ніч находив на них іще більший страх, не зажмуривши ока просиділи у вічній тривозі. На третій день під вечір знов пішли обидві під двері і кликали, кричали, а далі стали з усієї сили стукати.

– Чого там? – озвався глухий, грубий голос. – Ідіть від мене!

Страшний був голос. Поглянули німо на себе і відійшли

тихо.

Прийшла ніч, вибила північ. Півні піяли, а з вітальні ударив гомін. Заскварчав ключ, скрипнули двері, в ательє блиснуло світло – у ньому стояв Іван, як демон пустелі.

Страшний був, блідий, наче роки пережив за три дні – посивів, як голуб.

Підняв шталюгу і став нетерпляче терти фарби. Став малювати, кілька обрисів кинув кистю – займався, як огонь, його рум'янці спалахнули ще більше, – а очі ще більше сяяли проти сивого, як лунь, волосся.

З-під кисті виходила жіноча постать, щойно зарисувалось обличчя, де далі обриси тіла. Щось трусило його рукою, обличчя пашіло не радістю, а якимсь незвичайним духом, в якому була і найвища втіха і найбільше терпіння. Малював, і з привички кинув оком на стіну, де був колись образ.

Здрігнувся, наляг на нього страх: перед ним стояла чорна висока тінь.

– Хто ти?! – крикнув.

– Я прийшла до тебе, малюй мене!

З тіні злетіла чорна обслона, і з портрету виринула біла висока постать, обкинена прозорою тканню, тільки з прислоненим обличчям.

– Відслони лице, хто ти?

– Як змалюєш тіло, відслоню. Малюй!

І він став малювати якби примушений дикою силою, – постать росла йому під руками, ясніла, блистіла, дихала жит-

тям. Страх його перемінився в страшну радість, доходив до шалу, руки тремтіли, не тямив себе...

Не стямився, а вже тінь відслонила закрите обличчя – став його малювати.

З його білого замлілого лица виглянула туга за утраченим щастям, зморшки на яснім чолі розгладилися. З чорних великих очей блиснула незаспокоєна жадоба пізнання...

Кінчив свій великий твір. Коли гляне – очі! великі чорні очі?! що це? як?! Чорний волос?!.

Кинув оком на тінь – перед ним стояла – мертва жінка!

Усміхнулася до нього невимовною приманою і зeszла – тільки глухий вітер знявся від неї стовпом дивного шуму...

А у стіни наче хто кинув дикий страшний регіт. Той регіт ударив його в лице – він подався взад, завадив головою за постамент, – фігурка Бакха захиталась, впала йому на голову і смертним ударом у живчик прибила його до землі...

* * *

Неоцінений його образ, як безсмертний твір мистецтва продали на виставі за сотню тисяч і поставили на його гробі величавий пам'ятник.

Євгенія ЯРОШИНСЬКА

18.10.1868, с. Чуньків на Буковині – 21.10.1904 с. Рідківці, там само

Закінчила шестикласну школу у Чернівцях (1882), ткацьку школу в м. Фрай-денталі (Австрія, 1899). Вчителювала в буковинських селах, записала півтисячі народних пісень. Була активною діячкою жіночого руху. Друкуватися почала 1886р., публікувала статті й оповідання в різних журналах. Творча спадщина Є. Ярошинської складається з трьох

повістей («Понад Дністром», «Перекинчики», «Рожі а терне»), кількох десятків оповідань, нарисів, творів для дітей, фольклорно-етнографічних розвідок та перекладів.

СМЕРТЬ ЗА ЖИТТЯ

З кожним днем побільшалася хвороба молодої жінки. Кликано різних лікарів, кождий записував щось інше, а хора блідла чимраз гірше.

Лікарі хотіли дійти разом того, чого кождий із них осібно не міг дійти. Скликали конзіліум, при яким кождий твердив щось іншого. Вкінці розійшлися, остався ще лиш один молодий лікар. В нього були інші наміри; його часті візити не відносилися лиш до самої хорої.

Родичі хорої ходили в другій кімнаті і ламали руки. Її муж сидів із сумним лицем біля ліжка. Недалеко нього стояла при вікні молода дівчина з уперто затисненими устами.

– Боже, – говорив опечалений батько, – моя донька ще така молода і мусить умирати! Чи не ліпше було б, щоб я старий, немічний, віддав своїх пару днів за неї?

– О, моя бідна, дорога жінко! – застогнав муж і вибіг плачучи з кімнати.

Дівчина змірила родичів співчутливим, а швагра погірливим поглядом і приступила до хорої.

– Скажіть, – шептала до лікаря, – скажіть, що буде з нею? Не знати, де ділась із її лица та упертість, що так відтру-

чувала його, а все-таки притягала, тримала при собі. А тепер той тремтячий її голос, що мав у собі так мало добродушності, а так багато доброти.

Вона погладила хору по лиці.

– Яка бліда, – сказала ніжно, – відколи її дитинка прийшла на світ, відтоді не стало в неї здоровля.

Свічка, що стояла на столику, освітила ясно лице дівчини. Лікареві здавалося, що він не бачив кращих очей, як у неї.

– Ну, пане доктор, – обернулася знов до нього, – кажіть, що буде з сього?

Він мовчав.

– Ні, ні, – кинулася вона. – Се не може бути; ви мусите вирятувати її. Боріться з нею, з тою страшною смертю.

Лікар склонив сумно голову. Ще ніколи не зворушила його жодна сцена при ліжку хвороби так, як ся. А не раз видів він більшу розпуку, гірше горе.

– Я буду сидіти коло хорої, – сказав тихо, а по хвилі додав острим лікарським голосом: – Але прошу, аби всі віддалилися звідси, і ви, пані. Як хорій ще що може допомогти, то хіба спокій.

Він був лихий сам на себе, що лишився тут. Се ж не правдивий лікар, що не помагає там, де помочі вже не потрібно. А що він робив тут? Тратив час за дармо. Але слова дівчини: «Боріться з тою страшною смертю» прикувала його до місця. Він почув у собі силу боротися з тим найтяжчим ворогом людського життя. Обережно почав оглядати хору, чи не

знайде якого знаку, який віщував би побіду.

Хора перевернулася на бік і обернула до нього лице, на яке налягли похмурі тіні, що відповідали йому на його заходи. Дихнула тяжко кілька разів і скінчила.

Він хотів бігти по родину, та в тім отворилися двері, і влетіла молода дівчина.

– Скінчилось! – стогнала розпучливо, – скінчилось!

Лікар покивав головою.

Вона приступила до мертвої і дивилася на неї з сумним усміхом. Нараз пірвала її злість.

– Дивіть, дивіть, – сказала, показуючи на трупа, – як вона тепер виглядає! О яка смерть гидка, яка брутальна!

Лікар видивився на неї так, як би хто дивився на свою душу, коли б тій пройшло на думку в людській постаті стати перед ним. Так, вона говорила так само, як його душа, й його душу обхоплювало на вид смерті те саме чуття. Не зворушення, не жаль, а злість, обурення проти брутальності природи.

– Ольго, – сказав лікар, – Ольго!

Вона не завважила, що він називав її по імені.

– Вмирати, – говорила вона, – бути положеним у бруд, у болото, яких так стережемося ціле життя! Нащо покриваємо гарними матеріями те, що колись так має виглядати? Чому не соромимося дивитись одні другим у лице, яке має бути колись зігниле. Не дивіться так на мене, бо й я колись так буду виглядати.

– Ольго, – сказав лікар, беручи її за руки. – Загадка нашого буття страшна. Ми рівні злочинцям, яких жде страшна кара. Ми маємо лиш трохи часу, щоб собі з любов'ю подивитися в очі. Та не всі пізнають те, не всі видять, що під рожами схована гадина, яка мусить укусити кожного. І один другого ображує, тручає, пхає в зуби тій гадині. Замість скупитись у любові, роздвоюються в ненависті. Я слідив бачно все, я відчуваю все і тому блуджу світом самітний... і Ольго, я люблю вас, Ольго...

Дівчина, що слухала, мов зачарована, його слів, вирвала тепер свої руки з його.

– Фе, – крикнула, – і се кажете ви мені перед сим трупом!

Лікареві видався сей крик якимось патетичним, і дівчина, що займала його гак досі, видалася йому такою звичайною.

– Простіть, пані, – сказав, – я не мав наміру відограти тут мьєлодраматичної сцени.

Вона глянула остро на нього.

– Ви гадаєте, що я думала про величність смертельної постелі, – сказала придавленим голосом. – О ні, я думала про щось страшніше. – Вона замовкла, мовби не мала відваги говорити дальше. А потім шептала поволі, мов признаючись до чогось злого, поганого: – Я думала про страшнішу смерть, про смерть за життя. – Вона показала на умерлу. – Видите, – сказала, – се здається мені комедією, яку виводять на сцену, щоб заховати форму. Серце моєї сестри було вже мертво, коли билося ще, а той мужчина, якого ви бачили тут, но-

сити також уже спорохнявілі чуття в своїх грудях. Я знаю ще страшнішу смерть, а се – смерть за життя.

– Любов, – сказав лікар, – найвище або найнижче слово. У вас сильна душа, Ольго, ви не заведетесь у життя. Чи хочете поділити його зі мною?

– Ні, ні, – сказала дівчина, – в сім не допоможе ні сила душі, ні благородність чуття, ні характер. Ся умерла й її муж не були тому винні, що прийшло само від себе. Вони не були низькими, підлими, вони не розв'язували зв'язь своїх сердець. Се прийшло без них, се прийшло проти їх волі. Се приходило з дня на день, із години на годину. Се було велике вмирання душі, за яким слідує мале вмирання тіла. Та я не хочу сього видіти, як мені хтось стає з дня на день байдужішим, як я стаю йому щогодини менше вартною. Нехай не цвіте в мені ніщо таке, чого зів'яле, опале листя тиснуло б, давило б потім мою душу. Я ненавиджу смерть у кожній постаті. І маю ж бачити те повільне вмирання в чимраз зимнішим погляді мого мужа, в слабшім стисненню його руки? Маю добачати, як вперед мої слова для нього стають нічим... потім моє лице... потім – я буду завше самотною, до кінця свого життя самою.

– Ольго, – почав лікар, – дорога Ольго...

– Йдіть, – сказала вона, – се мусить бути щось гарне, дорого могутне, що ви чуєте тепер. Се гарне, нехай не вмирає по волі, через спільне життя, через призвичаєння, через – ні... йдіть, ідіть! Я не хочу смерті за життя!

Він пішов. Замикаючи двері, бачив, як Ольга гладила ніжно лице померлої сестри, але та ніжність не зіграла твердо-го упертого виразу з її лиця, не засвітила тепла в її гордім погляді...

ВЕЧІРНІ ДУМКИ

I

...А тоді – ще сьогодні наповняєсь моє серце болючим горем, если згадаю той день – тоді, як ти від мене вийшов, проклинаючи мене і світ цілий, як двері за тобою назавше зачинились – назавше! – тоді здавалось мені, що біля мене грім ударив. Все пропало, все минуло! Я тремтіла, я тряслась з горя і упала немічна на крісло. Я була мов оголомшена. Перед моїми очима крутилось все, мов дим в полуміні. Потім не чула я і не бачила вже нічого. Як довго се тривало? – не знаю. Може, година перейшла. Тоді пробудилась в моїй душі якась невсипуща туга, мороз перебіг по моїм тілі, студений, страшний. Я випрямилась д'горі, думаючи, що так стрясу, віджену від себе сю муку! Дарма! Я не находила в собі відваги, не находили сили, щоби прийти до себе, щоби зрозуміти те, що сталось. Отже все скінчилось, навіки скінчилось! Я приступила до вікна і притулила палаюче чоло до зимних шиб. Мені трохи полегшало. Я дивилась на улицю. Там падав

дощ, десь далеко неслася мряка вгору, був поганий, вогкий день. Поволі повертало до мене чуття. Я могла ясніше думати, спокійніше відчувати. Того, що сталося, не міг ніхто змінити, се пізнала я аж тепер. Удар, завданий власною рукою, трафив у саме серце, а рана, яку він зробив, була глибока, болюча! Від того дня я вже не та сама. Моє щастя пропало, а з останків моєї любові не вирятувала я нічого, навіть надії ні! Все пропало, минуло!..

І знов було се того нещасного дня, як хтось тихо до моїх дверей задукав і легкою ходою до моєї кімнати увійшов. Тай стала передо мною висока стать жіноча в довгій, предовгій опоні, змучена, горем пририта, з невимовно сумним виразом лиця. Вона дивилась своїми гарними, заплаканими очима довго на мене, потім отворила уста і сказала:

– Отже вже все минуло! І він пішов, а ти знов сама осталась! Не журися, я прийшла тебе потішити. Дай мені руку, се ж я! Чого дивишся на мене з сумнівом, допитливо, дивно? Ти мене чей знаєш уже? А може, ти мене вже цілком забула? Ти бідна, любя, нещаслива дівчино, як мені тебе жаль!..

Тут приступила до мене, погладила своєю м'якою рукою моє волосся і поцілувала мене в чоло. Потім сказала тихим, ніжним, повним співчуття голосом:

– Успокойся, дитино, і не плач! Ти не могла інакше поступити, не хочючи погубити себе. А коли ти єго від себе відопхнула, то забудь за него, забудь за все, не думай об тім. Ти не будеш без потіхи, я лишусь з тобою, я буду всі дні твого

життя коло тебе. Я твоя стара, одинока, тільки разів сварена, відпихана приятелька – самота.

Вже так пізно? Вже північ минула, а я сего й не помітила? Але чи ж се давно? Єсли ми зазнали радості, то пливуть нам години непомітно, але бо й горе не дає нам деколи зважати на час, а найбільше тоді, як силує нас вилляти всю свою тугу на папір в милозвучних римах. Тому-то перейшли мені сьогодні години непомітно, хочь горе колисало серцем. Та тепер трохи спічну, годі вже мучитися тим сердечним горем, годі через него світ забувати. Ну ж подивімся трохи наокируг себе.

Здоров, мій любий місяцю! Й ти ще так пізно завітав до мого вікна? Я думала, що ти вже Бог знає за котрими горами. Але скажи, любий, де се ти був послідніми днями? Що я, не хочючи в своїм горю нікого видіти, заслонила своє вікно, се отже було причиною твоєї неприсутності? Але скажи, чого ти сьогодні такий нахмарений? На такий вираз твого лица я не привикла, ти, мій старий приятелю.

Що значить та зморшка на твоїм чолі? Чого стягаєш брови до купи? Фе, як тобі се не до лица.

Що ти хочеш казати? Ходи трохи ближче і говори голосніше, бо я не розумію твоїх слів; так, тепер чую! Ти гніваєшся на мене? Гніваєшся за те, що я тебе через так довгий чає занедбувала? Через цілих три неділі не запитала й раз про твоє поведження? Чи се справді так?

Коди так, то се правда непростимий гріх з моєї сторони, але ти, мій малий, любий, сердечний місяцю, ти був завше

таким розумний, такий поблажливий, а тепер гніваєшся!.. Знаєш в ті веселі дні, повні щастя, повні радості... ах, я не хочу про них думати, власне сьогодні ні! Отже, любий приятелю, ти повинен рад бути мому горю, бо я тепер назад до тебе вернулась. Чого ж ти ще гніваєшся?.. Коби ти знав, яка я тоді була зайнята; як моя голова, моя душа, моє серце було переповнене чуттям, то би-сь мав згляд на мій тодішній стан, і не гнівався б... Сей твій гнів мене гризе... Та ж ви-диш, що тепер вже все перейшло, і я стою з тобою на тій самій точці, що давно. Пропало, минуло, не верне. Не правда, мій старий товаришу, мій давній повірниче?...

...Ти гніваєшся через те, що я його не затримала... Хіба була би я цілу свою індивідуальність, і своє власне я запропастила... Що ж ти кажеш?... Знов вимівки? Знов щось на тему жіночої самостійності?.. Знов те, що я через впертість не можу бути щасливою. Ти нагадуєш мені ті вже давно минулі дні з їх ще лютішим горем. Добре. Пригадуєш мені, як я тоді лише тобі одному відкривала моє серце, тобі вповідала мою потайну серцеву, як я тоді одинока, сама не цуралась проводити цілі ночі в твоїм товаристві, що... що... ну, далі, мій любий, що я читала тобі вірші, котрі я писала до когось іншого...

Тихо місяцю, не пригадуй мені всего, я ж се й без тебе добре тямлю... Ти вже стаєшся недискретним... Сего мені вже забагато! Місяцю, я дуже шаную твою особу, дуже ціную твій талан, твоє знання, але сего мені вже забагато, ти блідий

критику! Ні, я не гніваюсь, борони Боже... Але ти вже давно знаєш мою думку про се, то повинен бути трохи обережніший. Правда, що ти не раз мусів слухати злих віршів, тому ти проти них упереджений... Одним словом, місяцю, коли хочеш жити зі мною в згоді, то не згадуй мені ніколи про мої вірші!..

От маєш, тепер вже ти обидився? Що тобі сталось, місяцю! Я не хотіла тебе сварити, ні, де би мені се до голови прийшло. Але вважай, ти знов запізнився, стоячи коло мого вікна, а ти повинен бути вже далеко звідси. Прости, що я тебе так довго задержала; завтра поговоримо більше, бувай здоров!

Що? Ти ще тут, любий приятелю? І ти дививсь цілком спокійно на моє писання, зазірав, як я пишу? Який же ти цікавий! Але стривай лише, я заховаю сю писанину, бо ти станеш про ню вповідати цілому світові... Чи згадувала я в сій писанині про тебе? Чому ні, та ж ти тепер мій одинокий приятель... Але тепер пора нам вже розпрощатись... Боже, мені вже страшно від тебе місяцю, не дивись все в одно місце, не муч мене, прошу тебе, йди. Йди вже, йди, кажу, чи може тобі ще замало мого горя, моєї гризоти?.. Чи хочеш, щоби я за те, що сталась тобі на якийсь час невірною, не мала вже ніколи спокою? Аж се було би гарно! Тоді прийшлося би мені жалувати ще его... Знаєш?... Але йди собі вже, йди. Бувай здоров, а завтра почувеш новий вірш на – твою чемність. Але дивись, не критикуй дуже!

II

День змучився, єму дримаєсь, ще раз підймає він сонце, свою горючу свічку, тремтячою рукою вгору; ще раз наповняє те світло пурпуровим блиском небо, потім опадає рука, а свічка гаситься! Послідній маленький промінь заблукався до моєї кімнати; він скаче через моє перо на долівку, освічує лежачий на ній коверець і губиться десь в кутику за грубою. Тихо надходить сумерк, немов потайний злодій закрадавсь він з-за стіни. Я дивлюсь на него і виджу, як він помалу бере в своє посідання цілу кімнату, як все в ній покриваєсь сивою опоною.

Тепер прийшов він через вікно до мого столика і хоче білий папір повити темнотою; я виджу докладно, як зручно, як поволеньки береся він до діла. Мені здаєсь, що я те сиве крила, яке він розстелив на чистий папір, могла б так відложити набік. Але я сего не хочу. Я згубила вже давно охоту до дальшої праці, отже клоню голову на поруччя крісла і замикаю очі. Так хочу трохи думати, мріти.

Як же то в кімнаті стає все тихше, все спокійніше. Так мило, так таємничо, а се все зділав сумерк. А спокій стаєся чимраз глибший та глибший. Тепер вже й старий годинник перервав своє монотонне тикання. Чи пукла в нім яка пружинка, чи змучивсь він, може, вічним балаканням, та тому замовк? Яка святочна тишина, навіть той таємничий шум,

шепіт, спів, що через цілий день наповняв воздух, замовк. Навіть мій власний віддих ставсь чимраз тихший та тихший, ба, устає цілком, а з ним разом стає биття серця чимраз все слабше.

Те неспокійне, пристрасне, палке серце, б'єсь воно ще?.. Тепер паде на мене щось наче мряка і обгортає мене зимном. На мої повіки налягає воно м'яко, мило, немов би яка ніжна тепла рука хотіла мені затулити очі до послідного сну, коло мого лица чую легкий, приємний вітрець, мені здаєсь, що дорогі уста цілюють мене впо-слідне... Сплю я?... Чи сниться се мені? Я не виджу, не чую нічого! Мої думки якісь невиразні, замотані, поплутані; лиш один образ стоїть ясно перед моєю душею, одна думка, одно поняття, що сей стан є переходом в... сон – чи смерть?... Один рух – і я проснулась. Я ще жию, але те чуття, якого я тепер дізнала, дивлячись в очі смерті, потребує довгого часу, щоби уступитись з моєї уяви, з моїх нервів.

Наталя КОБРИНСЬКА

8.06.1855, с. Белелуя на Снятинщині – 22.01.1920, м. Болехів

Родина письменниці мала літературні нахили. Дід Іван Озаркевич був засновником аматорського театру в Коломії (1848), писав п'єси. Вірші писав і її батько. Освіту майбутня письменниця здобула вдома. У 1877 р. вийшла заміж за священника Т. Кобринського й переселилася до Снятина. Після смерті чоловіка (1882) переїхала до батьків у м. Болехів.

У 1884 р. вона організувала «Товариство руських-жінок» у Станіславові. Разом з Оленою Пчілкою видала жіночий альманах «Перший вінок» (Львів, 1887). У 1893—1896 рр. заснувала видавництво «Жіноча бібліотека» і здійснила три випуски альманаху «Наша доля».

Серед оповідань Кобринської виділяються готичні оповідання за мотивами народних переказів під назвою «Казки» (1904) та символічні новели, які викликали дорікання Франка. Каменяр намагався переконати письменницю, що захоплення модерністськими напрямками, а особливо творами Ніцше згубно впливає на її творчість. Але, на щастя, письменниця його не послухала і відписала в листі: «Болить мене дуже, для чого Ви мені не хочете признати, що моя душа носить ціхи нового напрямку».

DU BIST DIE RUCH

Спокій і тиша. Тиша таких діточих снів, що плине, як струмок потічка серед розлогого села. Гордо підносять голову задумані берести, буйно росте водяне зілля попід густу лозину, по котрій в'ється тремтяче павутиння і сумним оком білого цвіту дивиться у воду.

Тихі діточі сни.

В тих снах усміхаються до вас ангели. Від них берете крила і плинете у широком просторі по-над шпилі гір і верхи дерев, понад широкі розлогі долини.

Сонце кинуло із-за гір ясним промінням і заграло на повіках малого дівчатка. Вона схопилась. Сонце уже встало. Час їй вставати, подивитись, чи від вчора підросла травичка, як блищить роса, чи отворилися широколисті туліпани, чи розцвілились нові китиці синього бозу, чи виліз з під колоди старої груші серед великого саду равлик та чи, витягнувши ріжки, поволі тягне на хребті свою хатину.

Там далі довгим рядом цвітуть білі лелії, рівняючись майже з її маленьким зростом, високо підносять чисті білі чаші, наповнені жовтими пилинами і чудовим запахом. Вона тихо підходить до них, простягає руки, хотіла б всі ті гарні цвіти пригорнути до серденька, розіграного радістю.

Із сусідньої загороди чути голосну молитву старого сусіди Василя. «Отче наш, іже еси на небесах».

«Отче наш, іже еси на небесіх» – заголосив на дзвіниці великий дзвін.

Вона припадає під обмитою свіжою росою, обсипаною пухким цвітом, черемшину, складає малі рученята, а дрібні уста славлять і собі найвище єство: «Отче наш, іже еси на небесіх».

Перецвіли лелії у батьківському садку, зате зацвіли рожі у зільнику, перед верандою над просторим берегом широкої блискучої ріки.

Вона сидить зі своєю дружиною.

Солодкі пахощі рож заповняють повітря. Їх темно-червоні, білі і рожеві корони розхилюють чудові листки на

струнких гілках буйних кущів.

Як гарно цвітуть рожі! Правдива оаза рож.

І справді, рожі цвіли не лиш у них в зільнику, але і у серцях. А далекі гори прости-глися довгим пасмом, криті білими хмарами, як будучина перед оком людини. Гарно звіяна із вершин гір легка хмарка спадає на блискучі води ріки. Великий ясний місяць підноситься поволі і срібляним промінням міниться у білій мряці, що зливалась з блискучими філями води. Рожі, неначе б вслухувались в чудну тишу. Ступлювали листки пишних корон, щоби рано знов їх розхилити до сонця, щастя-життя!

Дмухнув холодний вітер, розлетілись листки золотих снів і надії, пов'яли у розцвіті цвіти.

Лютий мороз вистудив перед часом кров у жилах і заморозив гарячі почування серця. Сіяюче щастям око залилось сльозою, заслонило хмарою погідне лице, а зложені до усміху уста викривились болючим терпінням.

Страшна неповернена втрата вдарила громом в серце, повне живих почувань.

Громова блискавка прибила душу і зруйнувала тихий затишок життя. Молодість прибрана в рожеві цвіти, сіяюча щастям, розвіялася, як тінь, а серед цвинтарного простору станула осіння шаруга, з заломаними розпукою руками.

Усе змінилося.

Люта доля поставила її завадою на дорозі тим, кому колись подавала помічну руку в тяжкій боротьбі щоденного

життя.

Все, що давніше почитувано її в заслуги, ідеалізовано, тепер топталось без милості. Окружена злобою ще більше цінила свою втрату, якої не могла і не хотіла забути.

Де ти, де ти, сердечний приятелю мій! Чи може се статися, щоби мій жаль і розпука не доходила до тебе, щоб ти не бачив моїх сліз, не чув крику зболілої душі!

I

Жалієшся, що доперва з часописей дізнався про мою втрату. Кажеш, що тебе, близького свояка і товариша молодих літ болючо діткнула байдужність, на яку нічим собі не заслужив. Вибачай. Але біль мого серця на те не дозволяв. Велика неправда, що співчуття приносить пільгу. Навпаки. Коли людина знає, що його втрата його найближче дотикає, коли знає, що глибини його болю ніхто не годен відчути, тоді кожда заява співчуття видається гіркою іронією.

Може мої слова вразять тебе. Хочу, щоби повна одвертість була доказом давньої щирості. Впрочім віддалення має свої права.

Воно є таким самим морем для душі, як те дійсне море, що нас ділить.

Довго зволікала з відповіддю на твоє добре, сердечне письмо. І от доперва тепер знаходжу на стільки сили, що можу відповісти на твої допити про моє життя тепер, якщо те

все, що тепер відчуваю, можна називати життям, а не якоюсь пекольною мукою. Здається мені, що двигаю якийсь страшний тягар, а люті гадюки жеруть моє серце і висисають кров. Безкровна, вичерпуюча втома знесилоє мене і зовсім паралізує волю. Сиджу часом годинами на тім самім місці і дивлюся на кинене пальто, котре треба мені взяти на себе, щоб йти на вулицю. Сиджу і дивлюсь, а скільки часу минуло – не знаю, де мої думки блукали – не знаю. А пальто лежить на тім самім місці, значить, я не брала його на себе, нікуди не виходила.

Часом говорю з людьми і пустий сміх мене пориває. Їм здається, що вони зі мною говорять, а мене нема, є лиш дві горіхові стулені лушпинки без зерна.

Від часу до часу хочеться сміятись до розпуки. Чи то симптом умового збочення? Трафлялось се звичайно тоді, коли бачила здорового молодого чоловіка, як йшов дорогою. Кождий рух, кождий мускул зраджував фізичну силу.

Чи є така сила життя, щоби могла опертись своїй суперниці смерті?

І дивний сміх викривляв мені уста. Мусіла з усіх сил затиснути зуби, щоби голосно не розсміятись.

Але нащо я тобі про те пишу. Про що інше питаєшся, що інше відповідаю. Біль душі так притлумив мене, що про ніщо інше, крім того болю, не можу ні думати, ні говорити. Звичайно нічо до нікого не говорю. Присилувана – говорю, лиш про мій біль. Ти своїм листом також присилував мене

до цього. Сам собі будеш винен, коли мій лист не дасть тобі того, на що надіявся.

II

Пишеш, що деякі симптоми мого настрою не тішать тебе. Не радиш віддаватися самоті. Коли ж бо мене гамір світа не лиш дражнить, але навіть тяжко болить. Найліпше тому люблю самоту. Вона все-таки найбільше дає спокою мійому зболілому серцю.

Найрадше ховаюся десь у кутку в хаті, щоби як найменше бути на очах. Таке сидіння на одному місці, неначе стримує розшалілий біль душі. Уявляється мені в'язниця невинно засудженого.

Страждання такої людини завжди вражали уяву, а тепер неначе приносять якусь пільгу. Разом з ним терплю, разом бунтуюся супроти неправди тих, що на нас навалили таку долю. Люди часто заподівають людині таку кривду через свою несвідомість. Чи нема ніякої сили, що усвідомила б їх? А коли те сталось не з їх, а з якоїсь вищої волі, і коли та воля існує, то за що впав на мене той засуд? Я так мало бажала. Мені було потрібне життя одного тихого скромного чоловіка. І се загарбала в мене доля. Тільки людей жиє, чому ж саме се одно життя мало впасти жертвою смерті? Чи для того, щоби любоватись горем людини? А може се все лиш темна безглядна сила, що не знає ні болю, ні радості?

Та не тільки такі нападають на мене візії? Одна потрясла цілим моїм єством: серед великої кімнати стояла на підвищенню труна, з вінка зів'ялих цвітів звисали синьо-жовті ленти.

Я лежала перед нею долі скорчена і оторопіла з болю. Враз з'явилась висока постать ченця у чорному контурі, він взяв мене за руку і дивно поважним голосом сказав: «Жінко, встань!»

Чи мали б се бути ремінісценції з моїх минулих релігійних вірувань і почувань? Мабуть, з таких почувань повстав колись готик. Горем зболіла душа знаходила тут заспокоєння. Люди, що творили такі святині, мали смутну душу, а ідеї, які в тім виявляли, були ідеями терпіння. Та все ж се давало їм пільгу, якої знайти уже не можу. У глибокім роздражненню затуляю руками очі, щоби не видіти довкола себе моїх давніх закованих в слово приятелів. А перед їх силою і розумом я колись так дуже корилась. У великім болю душа стогне і кричить, як у того поета, котрого твори ми разом читали.

О книжки, книжки! Ви світські, розбійничі книжки. Якби не ви, знайшла б може пільгу і спокій у чернечих шатах. А тепер – не можу – не можу. Знаю, що тобі те все не подобається. Скажеш, як в першім листі, що не думав, що я така безсила, що я все справляла на тебе вражіння людини сильної. Признаюсь тобі, хоч не в однім взгляді відріжняю тебе від буденних людей, твої уваги сплинули по мені, як роса по шклі. Що може мене обходити, хто що про мене ду-

має – слабого чи сильного я духа? Се мені байдуже. Воно не зменшає мого страждання. Давніше числилася з тим, але се давно, давно минуло. Чи пам'ятаєш стару німецьку книжку, котру давали нам дітьми бавитися, ми називали її книжкою з образками.

Пригадую собі того старого чоловіка, що дивився через вікно, як двоє молодят цілуються. Тоді ми не розуміли сього, придивлялись тільки дивному виразові лиця старого. Далеко він був уже від того життя, воно було давно по за ним. Так далеко, як моя колишня дбайливість про людську думку.

Таке почуває і мій невинно засуджений. Люди, яко такі, для мене майже не існують. Існує лиш їх біль і страждання. Тому звертають мою увагу тільки люди, на котрих впало якесь велике нещастя. В переказуванні ким-будь людського нещастя добачую неправду і те вже мене не вражає. Навіть читаючи найкращі твори людської фантазії в найгеніяльніших образах болю людської душі, бачу лиш фантазію, і нічо більше.

Радніше читаю в часописах про нещасні випадки, хоча воно видається мені немов би менше вартне від мого власного болю. Людина страшно егоїстичне со-творіння. Давніше може встидно було б мені перед людьми і перед собою признаватися до сього. Тепер мені байдуже.

Се справді дивно, що люди все стараються перед своїми ближніми інакшими представлятися, ніж є справді. Але коли спаде на них правдиве велике нещастя, тоді можуть пізнати,

як далекий їм той ближній, як він їх мало обходить, як байдуже їм все те, що він про них думає чи говорить.

III

Уважаєш по моїй фотографії, що я зовсім не змінилася, трохи змарніла і більше нічо. Ось і стулені лушпинки горіха, з котрого зерно вижерли люті гадюки болю.

Як щоб міг ближче придивитись мені, знайшов би далеко більше змін. Може, не пізнав би твоєї своячки, тої чепурної людини, котру ти все називав взірцем змислу порядку. Той змисл у мене зовсім затратився. Не лиш, що не можу такими звичайними речами займатися, але не можу знести, як що стоїть спокійно на своїм місці, і з якимсь гарячковим роздраженням сама той порядок нищу. Відсуваю стільці і столики, здираю хатні прикраси, ніколи не підіймаю, коли що впаде до долу.

Роздраження, що зайшло в мою душу, не може терпіти спокою і наоколо.

Тому може найрадніше поринаю у вир найбурливіших почувань, і лучуся з нашими найскрайнішими народніми партіями.

IV

По-твойому, що там не було б, все воно лучче, як той невинно засуджений. Може, і твоя правда. Навіть фізичний

біль легше знести, ніж постійний настрій смутку.

Звичайно думають, що людина дізнає більше вражіннь сумних, ніж веселих. Кажеш, що воно неоправдане, що самі вражіння смутку убили би людський організм.

В кожному разі вражіння смутку є сильніші і почуття радості губляться в них. Маю вражіння, що можу відчувати лиш смуток, здається, що можливість відчуження чогось приємнішого зовсім у мене затратилася.

Не раз діється з людиною щось таке, чого вона не може ніяк пояснити собі.

Від часу страшного удару я наче впала в якийсь темне провалля. Осліпла душа нічого не видить і не відчуває, крім одного болю. А коли заблукався усміх на мої уста, то було лиш пустою формою і не порушало загальної мертвоти.

Тож яке було моє здивовання, коли несподівано, мов блискавка роздерла тяжкі хмари. Я засміялася. Дійсно, правдиво засміялася, причина була блага, майже неймовірна.

Уяви собі, що причиною були старі щипці, котрими не за нашої пам'яті обтирали лоеві свічки. Не знаю, хто і на що витяг їх зі схованки. Нащо вони кому були потрібні? Але менше про те.

Досить що побачила їх на моїм столику, ніби кістяк роздавленої ворони з остро закінченим дзюбом. І я засміялася не лиш устами, не гіркою іронією, але правдивим сміхом серця. Се факт... Видко, що людина ніколи не може за себе відповідати.

Вона не може навіть знати, що в ній у глибині діється, не може укладати ніяких планів свого життя.

Мені все здавалося, що моє життя вже скристалізувалось, що вже до кінця буде плисти тихим непомітним струмком. Все було неначе предвиджене від початку до кінця.

А що природним кінцем кожного життя є смерть, то тихо годилася з тим фактом. Одначе коли досталося з тою невідкличною силою зустрінутись віч-на-віч, напружилась ціла енергія життя і змагалася з усеї сили, щоби оборонитись, а радше визволитися бодай на час від того, що є неминуче.

Безоглядна сила побідила.

Не в силі була оборонити життя найдорожчої людини, то і сама не хотіла жити. І те, перед чим ховалась стривожена душа, стало її самотнім бажанням.

Зі спритністю божевільного, бо такими бувають люди у великій розпуці, роздобула я отрути, завинула в папір і сховала на грудях.

Свобідно і глибоко зітхнула. Від мене залежало моє існування. Сильна і могутча природа. Заграло тріумфом у моїй душі, – не думай, що ти лиш сильна, що ти тільки можеш нищити, коли схочеш. Потрафлю се і я, як тільки схочу. Не боюся муки, яку ти мені завдала. В кожній хвили можу позбутися її.

Та який то був тріумф?!

Встид заливає гарячим приском моє лице, коли уявляю собі, яким глумливим іронічним сміхом мусіла сміятися лю-

та сила, коли отрута лежала на моїх грудях. Ко-ждий день, – а багато їх було, – зачинався постановою не пережити заходу сонця, однак переживалася днина за дниною. Людина звикає до всього, навіть до страждання.

V

В однім з останніх моїх листів писала я тобі, що людина звикає до страждання. Ілюзія! Воно дужче від нього, дужче від його волі і постанов.

Довго можна терпіти, довго зносити людську злість, неправду понижування. Аж прийде несподівано хвиля і людина не впізнає себе. Все, що довго збирається в її серцю, весь біль її душі вибухає враз вулканічною силою.

Довге страждання часто прибирає якусь поетичну закраску, і се додає сили витривалості, аж нараз станеться з ним щось зовсім іншого. Люди знають ті почування і називають каплею до повної чарки.

У мене те – лиш не смійся з курйозності – називається Єпископом. Курйозно – правда? А може, і ти його знаєш? Є то заголовок одного малого оповідання високо ціненого сучасного письменника, котрого я не люблю за надмірну балакучість і виключно еротичні теми. Тож коли випадково трапилися мені його твори в комплекті, нерадо перекидала листки грубих томів, аж зауважила я маленьку но-вельку під згаданим заголовком. Прочитала – і здригнулася, а власти-

во здригнувся у моїй душі Єпископ. Він жиє у кожній заму-
ченій людській душі. Той терпить, хто мусить, а однак і в та-
кій бідній зневоленій душі прокидається Єпископ, котрий,
як в оповіданню автора несподівано для себе, як і для інших,
кидає штилетом у груди тому, хто з нього так довго знущав-
ся! А люди вміють знущатися. Переповнишся чаркою болю,
як в душі Єпископа, станеш у свою оборону, то ті, від котрих
ти терпів кривду, почнуть ще жалітися і тебе винуватити. А
людська справедливість не ввійде в твою душу, не змірить
болю критичного моменту, а ще осудить тебе.

Кажуть, що біль убагороднює людину. Мені здається, що
навпаки. А може, се залежить від того, які причини болю.
Біль, викликаний людською неправдою, витворює нехіть і
відразу до них. Се було би оправдане і логічне, та, на жаль,
почуття не визнають ніякої логіки.

Біль і нехіть моєї душі до кожної майже людини зокрема,
перетворюються саме в якусь загальну любов до цілого люд-
ства: працювати для загального добра, всюди без розбору на
якім будь полі, де тільки вистане сили і вдатності, справляє
мені дивну пільгу, і здається часом гріхом думати лиш про
себе і плакати над собою.

Те нове життя мирить мене знов з людьми; вони стають
для мене симпатичніші, бо не бачать моєї особи, а лиш те,
чим я прислугуююся загалові. То якось дивно розширює
моє серце. Бачу, що життя ширше і цікавіше, коли не диви-
мося на нього через призму свого «я». Се поясняє те, що все

мене дивувало: чому чоловіки радніше перебувають в товаристві між собою, ніж жінки? Поминувши карти і острі напої не можна не признати тут ще одного важного чинника, а саме що їх життя більше абсорбують загальні всім спільні почування громадських справ, наколи жінки живуть переважно вузькими особистими почуваннями, що відносяться лиш до їх особи, їх хатніх і родинних інтересів.

Загальний інтерес, загальне стремління, любов до одного ідеалу, одно слово групова єдність геть дужче лучить людей, ніж вони самі думають. Хоч часом і на тім полі виростають стремління і почування вузького егоїзму.

VI

Під час довгої перерви нашого листування зайшов не один факт і не одно нове почуття зродилося.

Передусім мушу заявити, що я стала далеко тверезіша. Праця для загалу, здається, уздоровила мою душу. Давні галюцинації, викликані смутком, вже не вертають. Дивлюся на світ більше реально і не гублюся в районах невідомого.

Праця для ширшого загалу дає людині і більше значіння. Признання загалу для одиниці має якусь оп'янюючу силу, що часто бачимо в амбіціях – переважно мужчин. Але з тим, відай, змалку треба зростатися, а воно довго плекане сильно вкорінюється в душу людини.

Для мене, що виросла в домашнім затишку, признання

людей на ширшій арені має в собі щось соромливе.

Призвичаєна до поклонів мужчин, вечіркових і бальових компліментів, і так тим зіпсована, що коли який мужчина не підлягав моїй сугестії, просто для мене не існував. І от тепер, чи можеш повірити, не можу часом піднести очей, коли подибує мене признання за працю для загалу.

Тому була я дуже засоромлена, коли з-закордону двоє молодих людей невисказа-но чемно заявили, що вступивши на нашу територію, хотіли пізнати всіх визначніших людей, між ними і мене.

Знаєш мої домашні відносини і працю, яка на мене все спадає. Гість в дома ще більше ту працю побільшає. Аж з полудня могла я присвятити час гостям. З нагоди їх приїзду уряджено прогульку, в якій брали участь жінки і чоловіки. Ціллю прогульки був звісний тобі лісок і розлога царинка, котру ти так любив. Товариство поділилося на кілька гуртків, я йшла з одним з наших гостей.

Днина була чудова, сонце, що хилилося на захід, розсипало скрізь рожеві блиски. Легкий вітрець, як се часто в наших сторонах перед заходом сонця трапляється, дув милим холодом. Вид довкола був гарний, прогульковці уважали за відповідне подивляти природу, а подивляли таким банальним способом, що зривалось пере-сердя. Я сама люблю природу, і нічо так не заспокоює моєї зболілої душі, як її чаруючий вид. Скільки високих грубих пнів, обвисла галузка хмелю, цвітка, що визирає з трави, не раз сильніше промовляє до

мене, ніж найкращі слова. Але любовання природою в більшому товаристві виглядає завжди так офіційно, що відражає прикро. Рада була тому, що мій товариш не звертав на се ніякої уваги, і не переставав говорити.

Була се енергійна і буйна натура. На загальні справи дивився критично. І, як тодішні закордонні українці, був тої думки, що ми тут не уміємо використати наших прав. Мої запевнення, що легше не раз боротись з одвертим, як з потайним ворогом, не переконували його. Взагалі виявляв він таке ознайомлення з нашими справами, і вражав такою незвичайною вимовою, що я слухала його не лиш з приємністю, але з певного роду напруженням цілої моєї уваги. Так була зайнята його прелекцією, що гнівало мене, як хто переривав нашу бесіду. Тому з великим невдоволенням зауважила, що другий гість покинув своє товариство і прилучився до нас. Однак скоро показалося, що се цілком не псувало нашого настрою.

Принципово вони не різнилися між собою. Вражаючою лиш була різниця темпераменту і зовнішнього вигляду.

Перший високий, широкий у плечах, з бистрим зором, говорив скоро і голосно. Товариш його менший на зріст, утлої будови, з синіми очима, якби мрякою застеленими, говорив тихим, рівним, м'яким голосом. Різниця була надто велика, щоби її не помітити. І се так мене вражало, що часто гарні слова вимовного бесідника лиш перелітали коло мого вуха, і хоч не без внутрішнього протесту, другий товариш зачав

мене щораз більше займати, а головно вражав його тихий рівний голос і суворий спокійний погляд його темно-синіх очей.

Що більше дослухалася я до того голосу і слідкувала за поглядом його очей, то дужче опановувало мене вражіння, начебто я не вперше чую той голос, не вперше бачу тихий погляд тих очей, що вже когось такого знала я в життю, а лиш не можу пригадати, коли, де і кого!?

Коли велике і майже неждане товариство спадає на хату, мусить захопити цілу увагу газдині. Гощення, потайна боротьба зі слугами в таких случаях не надається до аналізу тонших почувань.

По вечері сіла я на мій улюблений фотелик, покриваючи фізичну втому банальним усміхом вдоволення, він присів до мене на табуретик. Ми розпочали звичайну товариську розмову без глибшого значіння.

По хвилі зачав мене знов сугестіонувати його тихий, рівний голос і такий самий погляд очей, і знов зачав мені пригадуватися хтось наче знайомий, але хто? І звідки могла я його знати? Даремно лиш напружувала мою пам'ять.

Се неясне якесь почування лишилось мені надовго і по виїзді гостей, і не переставало мучити, що я знаю його, тільки що не можу нагадати звідки і відколи?

VII

Смієшся і пишеш, що тобі мої незвичайні почування видаються зовсім звичайними і природними. Чи гадаєш, що ті підозріння не насувалися і мені, що не питала себе, чи воно не є лиш тим почуванням, що вічно шукає і стремить до того, щоби серед безлічі людей, котрих подибується на дорозі життя, знайти якусь одну, для себе сотворену, душу? Ох! То шукання! Саме нагадується мені казка про закляту душу гарної жінки, що снувалась довгими хідниками старого замку, і кожний мужчина, що ночував у тім замку, опівночі міг бачити, як нахилилась над ним бліда тінь і кивала головою, неначе хотіла б сказати: «Ні, то не той». Ні, то не той, – і я скажу, і не те, що ти думаєш. Ні! Се щось інше, чого я собі ні розумом, ні серцем пояснити не можу.

Щоби не лишати тебе в тім переконанню, відписую на борзі лиш на сю частину твого листа. Решту лишаю на пізніше, бо велика народня маніфестація, в котрій я беру чинну участь, забирає мені тільки часу, що не маю ані хвилини на інші справи.

VIII

Ось і ненадійне. Хто міг би сподіватись, що в твоїм життю зайдуть такі переміни. Щастя, що то все уже перейшло, і ми по цілорічній перерві, можемо знов вернути до нашого

листування.

Матеріальна руїна, що загрожує тобі, не перейшла і по мені безслідно. Твоє положення схаменуло і мене. Моє не краще. Подразнена тим фактом уява вивела на арену нові почування. Страшне зеленооке марево ставало коло моєї постелі, і відбирало очам сон. А коли склеплялися змучені повіки, ще більше непокоїли мене сни. Мимовільно витягала я руки і шукала рятунку.

Зважилася використати, доки пора, свою молодість. Сором мені признатися перед тобою, се ж таке низьке, негідне ліпшого чоловіка. Уяви собі, я постановила рятуватись від матеріальної нужди оковами шлюбних перстенів. Щастя, що з того морального упадку вирятував мене той сам чоловік, що мав мене рятувати з поганих матеріальних відносин. Був то чоловік такий звичайний, такий шабльоновий у своїх поняттях і почуваннях, що з відразою відвернулася від нього. А хоч з початку мене боліло, а ще більше ображало, на кінець розсміялася, як колись з щипців моїх прадідів. Се був сміх над власною глупотою, а такою низиною з другої сторони, що не варта навіть думати про се. На кожний случай була я покарана зовсім справедливо. Що й казати, була се профанація найкращих і найсильніших почувань, що становлять моральну вартість кожної людини.

Життя дає нам і душу і серце і якусь дивну надію, але те все усміхається до нас лиш у ясних днях. Коли щастя від нас втікає, перестають блимати ясні зірки на нашім небосклоні

і серед розчарування того ж життя затрачується віра в його ідеалізм. Та все ж, коли що мене ще ратує з того пониження, так переконання, що не для мене такі практичні дороги життя. Але краще було б, може, не писати до тебе про ті історії і не завдавати собі сорому, хоч чую якусь непереможну потребу виговоритись.

ІХ

Кажеш, що не поділяєш моїх переконань, і не добавляєш в тім всім великого пониження. Бо коли життя обдирає нас з нашого ідеалізму, то мусимо дивитись на світ реально, чого і тебе навчили досвіди життя.

Я все-таки рада, що до того не прийшло, що мої матеріальні відносини настільки змінилися, що не потрібую того рятунку. Цікавіші тепер для мене твої допити про молодого чоловіка, про котрого я не могла нагадати, коли і де бачила його.

Навіть хоч би ти й не зазначив, що цілий рік, крім правних документів, нічо іншого не читав, догадалабся по твоїх допитах. Нічо не знаєш, що через той час діялося в краю. Бо інакше довідавбися про прикrostі, які стрінули наших закордонців.

Уяви собі, що з приводу гостей, тих двох молодих людей, вийшов політичний процес, в котрий і я попала.

Процес був черговою компромітацією польської Теміди.

Не удався тріумф наших політичних противників. А однак лишилось стільки глибокого болю і бунту в наших серцях, що не скоро забудеться, а може ніколи.

Зрозумієш, що в такому вирі не було місця на інші почування і думки, крім тих, що відносилися до тої справи. Отже немало вразило мене, коли по процесі всі пошко-довані зійшлися, щоби відсвяткувати свою кривду і попросити закордонних братів, котрим наказано раз на все переступати границю нашого краю. Мені нараз зачали вертати мої давні загадкові настрої. І коли по загальних остентаційних протестах і заявах товариство поділилося на окремі групи, мій знайомий зачав знов мене сугестіонувати, і я знов почала запитувати себе, коли і звідки знаю його?

Один добрий знайомий сказав раз, що я ніколи не стою, а все йду. Може, се й правда. Тепер знов переходжу нові еволюції. Людина взагалі дивний клубок суперечностей, а може бути, що моя зболіла душа стратила відповідну спроможність відпорності.

Те інше життя і заняття загальними справами, що уздоровило мене, стається новим товчком нової муки.

Люди, котрих я ідеалізувала тому, що не бачили мене, лиш ціль, добро загалу, зачинають бути мені противні, і з того знов виростає якийсь інший відмінний біль душі.

Життя – се велика непереможна сила існування. Вона виявляється у всіх змаганнях людини. Для свого існування ладна людина присвятити всіх і все. Дивно, звідки у людей взя-

лося ще друге почування, а саме, що найкраще, коли вони своє життя присвять іншим. Хоч їхнє життя так само вартне, як тих, для котрих їм кажуть посвячуватися.

Скажемо, що в тім є і ціла суть посвяти, що лиш більше вартні одиниці здатні до сього, що воно їм справляє незвичайну радість?

Може бути, що я не доросла до тої висоти. Але як бачу той гурт, що жадає для себе посвяти одиниць, морозить мене холодом і переймає дрожем. Се, здається, найбільше деморалізуючий чинник в людськiм життю.

XI

На твою думку найбільшою штукаю життя є уміти годити суперечності. Чи досягну я того? Не знаю. Взагалі той принцип для мене чужий. А однак бунт, про котрий знаєш з останнього листа, перестав мучити мою душу. Якось дивно я зрівноважилася і заспокоїлася. А що більше, те приносить мені нові несподіванки. Самота, котрої я донедавна так боялася, тепер вже не лякає мене.

Припізнилась з відповіддю, бо жила в стадії безвпинного ферменту.

Немало треба було на те часу, щоб перетворитись і сказати за Ібсеном: «Сильно стоїть, хто сам стоїть».

Довго шаліла буря, падали громи, довго мій човен хитався на філях непевності, болю і зневіри, аж опинився в тихій

пристані. І немовби осягнула невідому досі свідомість чогось скінченого.

Чим тихше стає навкруги, тим краще кристалізується моє внутрішнє я.

І якби з найбільших глибин щось підносилось і визволялось з тяжких оков.

Розгоріла мріями, перетоплена мукою життя, душа заблисла, мов свічка на широкому світа просторі.

Очищена тим вогнем, горю блисками палаючого золота на престолі великих жертв і муки душі.

Горю, як свічка на божім престолі.

Одна-одинока...

Не скінчила.

Сіла на фотель в куті кімнати, опустила голову на груди.

В печі горів вогонь, в сумраку вечора ажурні дверці кидали фантастичні цвіти.

Тихо. Немов ангели перелітають хатою. На їх крилах літали колись її діточі сни, понад чисті, білі лелії у батьківському садку, понад гарні рожі над берегом блискучої ріки.

Полумінь щораз сильніше палахкотіла у печі, а тепле світло пересувалося великими п'ятнами по її сукні, руках і лиці, втискалося в кров і кружляло в жилах.

Все затрачувало границі виду і буття і розливалось в просторах безконечності.

Святочний спокій царював з необмеженою властю.

Понад ясним полум'ям підносились і гойдались тихі туж-

ливі філі супокою і падали на дно душі омутом терпінь і крику кервавого болю. Теплі світляні рамена обіймали і тулили бурю і вир життя.

А дрібні блиски, розсіяні через ажурні дверці, тягнулись золотими нитками і вишивали на темнім тлі містерні гафти.

Знов потемніло!

Раптом блиснула ясна стріла, продерла темряву і загасла. Блиснула знов, скрутилася перстеном, скорчилась і мов при-чаїлась.

У печі загуло, ажурні дверці цокали тихо, звучно, ритмічно.

Щось ніби видиралось з її пам'яті, прибирано означений вид і знайомі звуки.

Звідки знає вона той звук?

Так!

То той тихий голос, той спокійний лагідний погляд очей, що так довго не могла нагадати, звідки знає його.

І щораз більше входила сама в себе, дивилась і вслухувалась в якусь далеку таємничу тишу, що нагадувала щось давно забуте, щось таке, що довго мовчало в душі,

Так сиділа непорушно, не числячи довгих хвиль часу.

Аж нараз здригнулась, піднесла над головою руки, а уста розхилились і порушились шопотом одного з найбільших геніїв світа.

Die bist die Ruh

In aller Welt bist du!

БЛУДНИЙ МЕТЕОР

Дзвонять сумні похоронні дзвони. Сумним відгомоном гомонять грубі заглибини хмар, гудять громи, горять блискавки, з ревом погублених спадають у пропасть дикого клекоту і бездонних омутів. Несуться розгуком шалених вихрів, регочуть гуком брудних, розбиваючих о скелі филь.

Померкло сонце, дрижить земля, валяться ставлені Богу святині від болю роздертої душі чоловіка,

А дзвони б'ють вічну хвалу безмисльній, глухій потузі, що навіть не знає своєї сили, лиш безупину суне перед себе. А за нею світ стає цвинтарем, печерою попсованих тіл. Люди просять рятунку – ангели спасення!

Причаїлася повна тривоги тишина. Сонце, як скаменіла брила, пригнітало бовваних об'єктів. Замовк шелест дерев, замерли поля простори, повисли у воздуху птахи.

Незрушимо висіли шмати чорних хмар, а довгі їх тороки досягали землі. На похилених барках чорного страховища біліла вузька трумна, знам'я побіди сліпої потуги.

Замерли мисли, зледеніло серце, здеревіли зложені на грудях руки.

– Нащо мислити, жити, сприймати, нащо серцю битися любов'ю і терпінням? – коли нема сили, щоби в мертве тіло знов вляти життя! – кричало друге, живе, роздерте розпукою серце.

Щось порушилося в повітрі, захиталися хмари і доптали одна другу. Сонце скотилося к заходу і кинуло стовп спіненої крові. Огнем крові займалися хмари, облягли трумно, скупали листки мертвих квітів вінка.

І рознеслися стогни, при котрих затих рев хмар, замовкли плачучі дзвони, стогни – від котрих завмирає життя, біліє волос на голові.

«Вічная пам'ять!»

Земля завилала, як стадо шакалів, витягнула пазурі і отворила пащеку, аби проглотити свою жертву.

З шумом і лоскотом зсунулося в чорну пропасть каміння, задрожала трумна, з вінка відірвався сухий листок і упав на білу хустку, промоклу сльозами шаленого болю, розпуки, довгих, повних непокою днів, страшних безсонних ночей.

І усе нараз заточило п'яні круги, заморочило мозок, піднесло груди, затиснуло в горлі. Лишилося – хрест, могила і сухий листочок, що кричав із-за гробу: «Не забудь мене!»

Повінь чорних думок розсаджувала їй виски, серце з конвульсивного корчилося болю, страшна розпука широко отвірала зіниці, затискала уста і ломила пальці слабкої жіночої руки.

А за нею з розсіяним волоссям тягнула блідолиця туга. Вбила безкровні уста в філюючу розпукою груди нещасливої жертви і висисала усі живіші пориви думок, усі тепліші життя жадоби: тяжким забуттям прикрила молодість і красу лица.

Сумна, пригноблена ховалася під крила самоти столітнього дуба, що ріс серед гаїв чорної вільхи і білої берези. Тут уся туга і душі розливалася струями сліз.

Сльози текли по її лиці, по корі дуба, дрижали на листках берези, капали з ягід рябини.

Сльозами блищали стебла трави, хилилися повні сліз голівки квітів.

Сльози бризкали з чола розламаной скали, спливали блакитною смугою ручая, грязли на млаках і заростали трощею і шуваром. В тій плачучій тузі під дубом смутку минали її дні, місяці, роки.

З похиленою на груди головою, оперта на грубім, плісню оброслім корінню, що потужною ногою опиралося на коверці моху і твердих, блискучих листків копитника – дивилася в якісь далекі та сумні світи.

Що то?!

Щось мигає?!

Вузкий золотий промінчик світла задрижав у воздуху, пролетів понад стухлу, зарослу шуваром млаку, луснув по синім ручаю, продер листя старого дуба і огорнув сумну статть жінки.

І дивні почування переплили її душу, розбудили з тяжких мрій і глухого сну, а якийсь давно забутий звук загомонів в її серцю.

І нараз порхнули усі сумраки, отворилися ясні, далекі горизонти, ніби небес простори.

Спав з грудей пригноблюючий тягар смутку, а тихі зітхан-
ня легким подувом обтерли сльози плачучої берези і сумно
задуманих гаїв. Піднесли головки білі конвалії, наострили
вуха папороті, наслухаючи дококола радісного шепоту, весе-
лого сміху, що зливався зі звучним співом усіх лісних птахів.

Тихо і добре.

Якась солодка мряка заливала усі тайні закутки її серця.
Усе давніше терпіння, конвульсивні дрожі розпуки, темрява
смутку були лиш темним фоном, аби краще заяснів золотий
промінчик.

В озолоченім облаці зблідла пам'ять тривожних годин,
серце рвалося до любові, а душа стреміла до вершин своєї
мети.

Вирваний з обіймів страшної туги і понурого смутку, ви-
купаний в кришталевих філях несподіваних блисків радості
– дух її підіймався к небу, будував облачні замки, в'язав зо-
лотою ниткою проміння фантастичні, хмар городи.

Повна вдячності, приклонила вона коліна на лелієвім руб-
ці рожевого облака, витягнула руки і дякувала Богу, природі,
усім звіздам на небі, усім квітам і стеблам трави на землі, за
той блиск золотий, чистий, ненадійний.

«О, щастя! О, сонце днів моїх. О, золотий промінчику
мій».

Чи здається їй?

Ніби звідкись повіяло холодом? Почорніло зелене листя,
пов'яли рожеві квіти і померкли ясні неба блакити?

А де ж її золотий промінчик?

Чому не бачить його? Не відчуває в душі теплого його блиску? Де він?

Ах!

Як зблідло його світло, як дрижить золоте сяєво!

Усе посмутніло, поблідло, померкли живі краски об'яків. Щораз темніші сумраки підносяться з пропасті, прошиті тінню тіні золотого промінчика.

Ні, він ще не згас!

Тліє без блиску і тепла!

Блиснув!

Напружився, як натягнений лук!

Ах! Як скоро маліє!

Вже лиш тонка нитка – лиш щось мигає, якийсь млавий фосфоричний блиск?!

Захитався!

Зник!

Надармо вдивляється в пугу просторінь, вслухується в тишину без блиску. – Зник.

Якісь бліді тіні розлялися в незкінченній без зв'язд, часу і зміни.

Не було темноти, не було і світла, а оден рівний тон заволодів небом і землею.

Ані одного виразного тону, ані одного не чути звука. Все глухе, байдужне, далеке.

Ні то блиск денний, ні нічна паморока, а якась вимерла

пустиня, що не доста була мертва, аби нічого не чути, не доста темна, аби нічого не видіти.

Без світла, звуку, почувань, летіла в якісь безконечні омертвілої скуки простори, де кожде, не будучи смертю, замирає життя.

ВІДЦВІТАЄ

До легкого прозорого серпанку приклала напіврозцвілу рожу.

Глянула в дзеркало і блиск вдоволення відбився на її чудовім лиці...

Гарна рожа і вона, то одно, то одна краса....

Чудова! Душею і серцем пожадана! Очі, як бриллянти, губи, як два рожеві листки. А який прегарний, як у лілії, стан! Погляд тої жінки – то щастя, рай, жити при ній – то небо, шуміло довкола неї, а серця бились частіше, очі горіли полум'ям...

Аж ось один з приклонників її краси здобув її серце...

Краса її ще більше розцвіла, а притулена до неї дитинка придавала їй ще більше чарів, як пупляшок цвіту рожі.

Шепіт подиву і обожання її краси були для неї сонцем життя, й вона цвіла своєю прегарною красою, а чудовий пупляшок був немов мініатюрною відбиткою тої краси...

Щось порушилось в повітрі. Шепотіння подиву і оболоння здавалось шемранням ручая. Шуміло хвилею, гуло по-

тужною піснею сердець. Але чутливі її листки відчували, що той гамір подиву, хоч і такий близький, не належав уже неподільно до неї...

Зітхнула глибоко!

Раз, коли ледве що кинуло ясним блиском дня, задрижав один листочок її пишної корони й грубою краплею роси упав на землю.

Пупляшок всміхався солодко, купався в кришталевім блиску роси, обвивався золотими нитками сонця і вслухався в протяглий шум, що зростав щораз голосніше, сильно, потужно.

Чудова рожа схиляла щораз нижче пишну голову, і вслухалась в отой шум, а збілілі її листки щораз сильніше дрижали, відривалися і опадали... поволі... рясно... боляче...

ХМАРНИЦЯ

Сонце горіло на розпаленій мертвій блакиті. Із самого ранку воно вже розпалало, а чим більше ішло до полудня, тим більше розпікалося і горіло палючим золотим вогнем. Парнота та спека заливала усі кути землі: блакить, як розпечена у гуті шкля-на баня, вкривала з усіх боків землю і придушувала тяжке, розпалене, непорушне повітря.

Збіже, мов золоте море, завмерло у тихім хвильованю, червоні маки у тяжкій задумі попускали головки, а сині блавати дивилися тихо і лячно широко створеною зіницею.

Гори вкривалися мраками, як би ховалися перед чимсь страшним, що висить у повітрі.

Сонне, заросле осетом озеро тихо мліло і розслабало. Ластівкам опадали крила, а крикливим чайкам завмирав голос у гортанках.

На розлогих ланах блідли китиці конюшини, щурили головки і прислухувалися чомусь; щось довкола заливало пустошем і якоюсь тривожною мертвотою. Змучений парнотою чоловік обтирає рукавом піт із чола і несміло зазирає на сонце, товар на пасовищі непокоїться і розбігався.

Сонце жарить, пече, горить. Земля розсікається з шпар, тріскає в колеса і звізди, трава жовкне, в'яне, а через обвисле листе дерев пекуче сонце кидає блискучі гарячі плями.

Аж ось від заходу стала підноситися велика чорна зловіща голова.

Легка непевна блискавка мигнула стрілою. Знов тихо і парно, лише чорна голова росте, більшає і сунеся вгору. Усе порухалося.

Дуже теплий вітер подув сильно, морщив на плесах оду, хапав скошене сіно, обривав листе, ніс порохом і дрібним рінєм.

Стемнілося.

Густі хмари затягнули цілий небосклін і закрили сонце. Десь як би здалека доходив відгомон сильних громів, а лискавки щораз частійше дерли чорні шматки хмар.

Над горами висів у сиві і жовті пруги кадовб хмарниці,

над нею висіло велике червоне сяєво.

Гук громів зближався, червоне сяєво погасло, а натомість виринали один із-за другого сині і чорні боввани, товпилися, розбивали і крутили як би в яким пекельнім танці.

Птахи ховалися під галузе, переляканий товар біг з поля, що ледве пастухи могли єго здогонити, люди запинали вікна і двері, гасили огонь у печі.

Михайло Федів ніколи не лягав у полудне спати, а тепер, як на то, заснув, мовби хто каменем голову привалив. Єго називали ще Дебровим, бо хата єго стояла край села над деброю та й усі знали, що він щось від тучі знав.

Тому-то тепер не один згадав про него в селі, а він спав твердим сном і не знав, що дієся.

Перелякана жінка ухопила єго за плече і стала будити.

Михайло схопився і глянув у вікно.

Із-за вікна липнуло вогнем і зареготалося страшним рескотом.

– Регочися або й ні, а се вже тобі не буде дозволене, – бурмотів Михайло злісно і завзято.

Груба каламутна пітьма топилася, спадала щораз нижче, роздувала і грубіла.

Нараз, як би пукло дно озера, пітьма продерлася у брудні, розтріпані шмати, і посипалися грубі, як головки лещику¹, замерзлі грудки леду.

Михайло ухопив із-за образів поясок, що ним піп у церкві

¹ Лещик – дрібна конюшина.

підперізуєся, вибіг з хати і гейби пірнув у темряві.

Біг до старої дзвіниці, що стояла побіч церкви, як би підперта високим розсоха-тим явором.

Розібрався, підперезав пояском і потягнув за шнур великого дзвона.

Дзвін ані рушився. Він потягнув другий раз, дзвін ударив серцем у крису, але голосу не було, аж за третім разом крикнув: «Стій! стій! стій!»

Хмарниця закутилася стовпом сивого диму і роззявилася вогнем і заревіла громом.

– Пусти! пусти мене!

– Не пущу! не пущу! – гудів поважно дзвін.

– Пусти!

– Не пущу!

– Пусти хоть на кусник поля!

– Не пущу на поле, іди лісом.

– Я хочу поля! – ревіла хмарниця.

– Лісом, лісом, – відповідав дзвін.

– Поля, поля, – клекочуть брудні жовті боввани.

– Лісом, лісом, – гуде дзвін.

– Позволь хоть поступитися, моє військо бунтуєся, – благала, а за нею клекотіли, як у пеклі, блискавки, крутилися, як вуже, і отвірвали запінені кровію пащеки, ішли пожирати, нищити, губити.

* * *

А дзвін приказує голосно, остро, неумолимо: «Лісом! лісом! лісом! лісом! лісом!»

З розбитою грудею, з покорченими руками, з повикрочуваними пальцями, з роздертим на шматки нутром хмарниця то підносилася, то спадала в долину, витягала голову, як птах, коли хоче летіти.

Нараз засвистала вітром, аж земля затряслася і поволі піднесла тяжкі, як олово, крила і навернула вбік, понад гори.

З гуком, ревом і клетотом, як би ржали стада коней, безліч голів, кадовбів, рук, ніг, крил путалося в один клубок, кидало стрілами і летіло за нею в безодню чорного небосклону.

* * *

Зашумів і застогнав ліс, погнулися до землі дерева. Трескіт, шум, блиск. Палючі стріли колять столітні дуби, від ледяних куль обсипаєся листе, обламлює галузе. А серед лоскоту громів, шуму вітру, серед зойку пливе чистий голос дзвона чимраз далі й далі.

* * *

Матія, Михайлового сусіда, захопила туча з кіньми і возом у полі під самим лісом. Вітер мів порохом в очі, завертав віз, блискавка і громи пуджали коні. Мусив спуститися на волю Божу; відіпняв від воза коні, причепив до драбини, а сам сів під віз, аби перебути лиху годину.

Аж чує: застогнав ліс – вітер жене, дерева гнуться, як колосе в полі.

Шум, ломіт, лоскіт, страх хапає за груди, серце перестає бити, а грім за громом ціляє. Хмара стручає хмару, а нараз не видко стало ні хмар, ні лісу, ні поля, лиш гук, шум та й вода.

Матій довго не міг прийти до себе, оглядався, як би сам собі не вірив, що він жиє і нічо єму не сталося.

Зітхнув глибоко і перехрестився.

Вкруг него було так тихо, спокійно, що якби не мокре шматє, не переполохані коні та й не поламаний, не збитий перед его очима тучею ліс, то виділо би ся єму, що лише страшний сон его мучив.

* * *

Коли се щось ударило его в саме чоло. Грудка леду, як

голуб'яче яйце, лежала коло его ніг. Він підніс і розкусив, а там було чотири листки: яворовий, кленовий, осиковий і смерековий.

Іван ЛИПА

24.02.1865, м. Керч – 13.11.1923, м. Винники під Львовом

Український громадський і політичний діяч, за фахом лікар. Співзасновник таємного товариства «Братство тарасівців». Український комісар Одеси (1917), член ЦК Української партії соціалістів-самостійників, міністр віросповідань УНР (1919).

На початку 1922-го переїхав до Львова, оселився у Винниках.

Автор віршів та збірок оповідань «Тринадцять притч», «Оповіді про смерть, війну і любов» (1935) і казок «Тихе слово» (1929).

КВІТИ

Молодий полковник повертався з шанців. По той бік гори була його халупа.

Ішов полониною понад лісами, обходив звичною стежкою, що сам протоптав за довгий час.

Ясно світило ранішнє сонце, скрізь було зелено, тихо.

Ішов, занурившись у свої думи, не оглядаючись на розкоші весняного ранку.

Минає другий рік, як він покинув свою Ольгу.

Образ дівчини за цей час затьмарився в його уяві.

Напружувався, щоб пригадати її лице, очі, усміх...

Ніби от-от уловить, ніби все так добре пам'ятає, – вона ж така дорога й близька душі його...

Мов із туману вириває їхнє прощання: блакитна сукня, біло-мармурове лице, на чолі матово-золотиста биндочка, що обрамовує кучеряве волосся...

І раптом замість цього неясного образу, як живе, встає перед ним обличчя матері й дивиться на нього ласкавими очима.

Наблизився до халупи. На косогорі два великі дерева стоять самотою, мов сироти. Між ними полковник поставив собі халупу з грубих смерек, що густо вкривають Карпати.

Уподобав се місце, бо з нього відкривається чарівний краєвид. Став біля свого ганку і дивився в далечінь.

На всьому необмеженому просторі, куди тільки сягало око, розтаборилися гори, освітлені сонцем. Гора виступала з-за гори, з-за тої третя, десята, без ліку, без краю...

Як хвилі-велетні на безбережному морі.

Як зачаровані міста Зеленого Царства.

Тихо й порожньо скрізь. І тільки ген високо над головою цар-орел, великий, як літак...

Кружляє все над одним місцем то вище, то нижче...

І поза цим – нема руху.

Та полковник знав, що по низинах ховаються гуцульські села.

Там нидіє нужденне життя під постійною загрозою смерті, або повної руїни.

Там самі вівці без пастухів, сіра маса, бо проводирі – декотрі пішли в заложники, декотрі повтікали, поховалися.

І думав полковник:

«Величні Карпати прекрасні, але ж і грізні! Надто для нас. Хто з нас повернеться, той до смерті їх не забуде. І чую над собою цілий рій праведних душ, що поклали тут своє життя. За що, за кого? Нам кажуть: вороги... Я ж бачу: усе то наші люди, один корінь...

І вороги нам, бо забрала їх ворожа держава, до себе в опіку, як малолітніх сиріт. Та й вони прийдуть до зросту, то закон... Ох, коли б кінець цьому! Та вже швидко край. Не хочуть воювати, дезертирують. І що робиться тепер у нас? Якись заколоти...»

Хотів увійти до халупи, та почув, що над головою гуде наче дощова злива. Глянув на дерева-велетні, а над ними й на них ціла хмара хрущів. Здавалося, дерева диміли й ворущились.

Струсив грубу гілку – і зашумів, і впав живий дощ. Жовто-чорний килим постелився перед ним.

– Яка ж їх сила! Правдива казнь єгипетська для моїх дерев.

Він відійшов, а гудіння обридливих хмар погрозою плило за ним.

Знадвору халупа була непоказна, а всередині чиста й привітна.

Полковник писав лист до Ольги.

Так захопився, що й не чув, як хтось легенько застукав у двері.

Трохи переогодом двері відчинилися, й він почув тиху ходу. Підвів очі й остовпів.

Перед ним стояла панна.

Як би се був янгол із неба, то не так би був полковник здивувався.

«Звідки? Хто вона? – подумав, оглядаючи панну: –

Та се ж Ольга! Ні, не вона... Якийсь привид».

Протер очі, вглядався.

Панна стояла нерухомо, держачи в руках квіти і дивилася на нього.

Свіжа й молода, як світлий весняний ранок, в легкій елегантній блакитній сукні. Біло-мармурове чоло її перетягала матово-золотиста стрічка, що придержувала по боках кучеряве волосся.

– Панно Ольго?! – скрикнув полковник, ніби запитуючи.

– Так, я Ольга.

– Вибачте... Я гадав...

Панна стояла і посміхалася. Ступила ближче й сіла біля столу насупроти його. Лице її було усміхнене, а на колінах держала ясно-рожеві квіти.

Полковник здивовано приглядався до неї.

Він думав:

«Ну, зовсім Ольга! Навіть сукня блакитна... Тільки делікатніша якась, свіжіша, краща... І очі веселі... Звідки в неї стільки радощів в очах? Хто вона? Справді моя Ольга?»

І зворушено дивився на ясний образ, не вірячи, що то – дійсність...

Душа наливалася якимсь приємним почуттям. Чи то були просто радощі, чи, може, щось більш? Хотілося сказати дівчині щось ласкаве, стати ближче, доторкнутися, упевнитися, що то не привид.

З вікна пліло гудіння хрущів і теплий запах землі.

Підійшов до неї.

– Так ви, панно, називаєтесь Ольгою?

– Так, я Ольга.

Дивиться довірливо, всміхнено, чистими очима, як дитина, просто йому в очі.

Полковник отямився, зрозумів нарешті, панна прийшла до нього про щось прохати, може, жалітися на жовнірів.

– Не знаю причини вашого вступу до мене, дорога панно Ольго... – Останні ласкаві слова самі вискочили з душі: – Я радий зробити для вас усе, що тільки зможу. Я так щасливий, що вас бачу... що з вами познайомився... Чи ви де близько живете? Чому я вас досі ніде не зустрічав?

– А я вас бачу... як проходите з шанців.

– Ви в якійсь справі? Про щось хочете прохати?

Ольга замість відповіді поклала на стіл свіжі, рожеві квіти.

Весело й приємно посміхалася.

Не смів далі допитуватися. Тай помітив, що вона зовсім не має вигляду проси-тельки.

Одійшов у куток і звідти оглядав її.

Очі світлі, веселі. Лиця свіжі. Уся радісна, усміхнена, прекрасна, як і ті ніжно-рожеві квіти, що лежать на столі.

Поглядав то на неї, то на квіти, і йому здавалося, що ці рожеві й біло-рожеві квіти складають ніби живу частку самої Ольги: вони ніжні, свіжі, запашні і так пасують до цілої її пишної молодості.

«Та се ж моя Ольга! – впевняв себе: – Ні, ця краща, але я вона схожа на ту!»

– Вибачте... Я гадав, що... Ви так подібні до одної моєї знайомої. Тільки вона далеко звідси... – з сумом промовив полковник.

На обличчя панни набігла хмарка. Сиділа спокійна, вже поважна...

Потім несподівано промовила:

– Я вже піду.

В халупі потемніло. Згодом додала:

– Мряки напливають.

Полковник глянув у вікно: понад низинами зі сходу плили тумани.

Ольга сиділа поважно.

Не рухалась.

Дивилась на нього без усміху. Він хотів з нею говорити, не знаходив слів і тим мучився.

Так стояла мовчанка.

Знову Ольга промовила тихо:

– Я вже піду.

Тоді він рішучо підійшов до неї, взяв за руку, заглянув у вічі.

– Ви так подібні...

– До побачення! – сказала Ольга.

Міцно стиснула йому руку, легко переступила через поріг, і нечутно, мов видіння, зникла за халупою.

Стояв нерухомо, як сновίδα.

Схопився й побіг слідом.

І дивився...

Побачив скрізь лиш білу мряку...

Над ним світило сонце, а внизу сунули без перерви зі сходу сірі тумани, оближуючи своїми мокрими язиками верхи лісів.

Бачив верховини далеких зелених гір, над якими ще світило сонце, а поблизу лиш одноманітна сіра мряка.

І весь краєвид обернувся в безбережне сіре море, з якого виринали нечисленні острови.

Пливуть, пливуть мряки, лізуть уже на верховини, що не доросли до неба... Сірі полчища прибувають і от закрили весь простір і вгорі і внизу... Сам полковник ховається в туманах, його починає заволікувати дрібний дощик.

Стає вогко й холодно...

Вертався до халупи.

З дерев-велетнів падають великі краплі. Хрущі затихли, поховалися в листях.

«Сон... чари... Привид... – гадав полковник: – Та ж, да- лебі, се була Ольга! Моя Ольга... Моя єдина кохана... »

На столі лежали ніжно-рожеві квіти...

А серед ночі полковник дістав наказ готуватися до наступу на ворога.

Тяжко гупали у мряці відгомони гарматних стрілів.

Було душно.

Він одяг білу сорочку.

Не надаремно.

Тої ж ночі під час бою полковника вбито!

ЖАХ

Старовинний замок із баштами на віковічних скелях, що колись був грізною фортецею і страхав ближчих і дальших сусідів.

Круглі маленькі віконця в товстих мурах пороблені так, що зсередини, з високих башт, ідуть круто навскоси вниз просто в землю, щоб крізь них палити з гармат та рушниць по цілій окорузі, звідки колись нападали вороги.

І в замку, і в баштах завжди сірий сутінок, і ніколи не заглядає сюди сонячне проміння.

І ніхто звідси не бачить неба, а лиш клопоть землі під замком – або ліс, або болото.

Тепер тут сумеркова тюрма.

В одній із башт стоїть біля віконця в'язень і дивиться просто в болото, що простелилося в полі його зору, обмеженому товщею стін.

Блакить небесну, і сонце, і зорі любує лиш на блискучій, як дзеркало, воді, в тихій трясовині.

І не бачить дна в болоті, з усім його брудом, а лиш топить очі в небесних безоднях.

І тихо, і світло йому на душі.

Та ось із трясовини вискочив на поверхню чорт Болотяник.

Побачив юнака, що в його власному болоті очима ловить сонце чисте, покоїть очі на блакиті прозорій, зиркнув у його душу, спокійну і ясну, свідому своєї правди, і... посміхнувся.

Вивернув ураз із дна на поверхню увесь бруд, скаламутив болото і глумливо поглядав на юнака.

Та лице юнакові не похмарилося, а було все світле, і спокій панував у його душі.

Він знав, що болото стихить, що бруд опадє на спід і поверхня знову стане чиста і блискуча.

Стояв біля вікна і ждав.

Тоді Болотяник викликав із дна на поверхню усяку гадь – жаб, зміїв, драконів...

І от по всьому болоту заквакало, засичало, переповнило колись прозору поверхню своєю страшною отрутою.

Та лице юнака не похмарилося, а було все світле і спокійне.

Він був хоч і в тюрмі, але високо над затруєним болотом.

Він знав, що в кожній трясовині живе гаддя.

Розумів, що зараз воно кимсь роздражене, чомусь роздратоване, але незабаром заспокоїться, піде на дно, а поверхня болотяна стане чиста, і він знову побачить там небо.

Стояв і ждав.

Тоді Болотяник розлютився. Завзявся не тільки вже пору-

шити спокій в душі юнаковій, а вчинити їй біль гострий.

Свиснув на поміч усіх чортів. Ті вискочили на поверхню, прибрали різні гидкі страховенні вигляди, жерли юнака своїми страшеними очима, люто погрожували, з ненавистю дражнилися, перекидалися та вертілися, переплутувались, скручувались великими клубками, плигали по каламутній воді.

Юнак посміхнувся...

Він хоч і в тюрмі, але високо над страшним болотом. Він знає, що нечиста сила водиться в кожній трясовині і що прийде час – і вона вся згине.

Стояв біля вікна і ждав.

Тоді всі чорти втихомирились і стали радитись...

І от болото стишилось. Стало чисте і блискуче, як дзеркало. Та не відбилось в ньому ні сонце, ні блакить небесна, а...

Вмент лице потьмарилося, очі розширились, кров захолонула в жилах, і біль гострою стрілою вдарив йому в серце – він побачив у болоті свого найвірнішого друга...

У нестямі відскочив од вікна...

І не вірив очам своїм.

Знову підбіг до вікна, дивився і приглядався з панічним страхом.

Ні сонця, ні блакиті – нічого нема на тихому болоті, ніщо не відбивалось на гладкій поверхні, а лиш у прозорій воді, на самому дні, сидів чорт Болотяник, а з ним у повній приязні його наймиліший, найдорожчий друг, спокійний і лагідний,

живий і реальний...

Тоді невимовний жах опанував його душею.

Кидався в своїй тюрмі, як дикий звір у клітці, шматував на собі одержу, упав на камінний поміст і бився в корчах об нього головою.

Аж тепер Болотяник з усіма своїми чортами заливався веселим реготом, і луна від нього струшувала стіни тюрми, котилася ген далі степами, лісами...

ЧОРНА МАРА

Їх було багато, чоловіків і жінок, що повертали з неволі в рідний край.

Усі знали дорогу, а таки заблудилися.

Блукали, як у лабіринті, між горами високими, попід скелями навислими, в глибоких провалинах, куди не досягало світло сонця.

Тут було вогко й темно. Слабші притупили свій зір ясний, сильніші його нагострили й от угледіли Чорну Мару, що їх водила, морочила, дихала тьмою й холодом.

І розповіли про це невидючим.

Тоді всі разом кинулися на страхолюдну Мару, щоб її прогнати, знищити, щоб прокласти путь до світла, до своїх родючих нив.

Мара зникла, і перед ними простелився шлях на високу гору.

І сказали одні:

– Ми бачимо, що перед нами широкий шлях, а над нами небесна блакить.

І з розпукою скрикнули другі:

– Ми лиш чорну ніч бачимо перед собою й над собою!

Тоді сказали видючі темним:

– Браття! Заждіть нас тут, а ми підемо на цю гору, щоб поглянути, куди лежить путь до рідного краю. Тоді повернемось і заберемо вас.

І сказали темні видючим:

– Браття! Ми разом блукали в проваллях, разом одігнали Чорну Мару, разом хочемо побачити й путь до рідного краю. Тому ведіть нас за собою.

Тоді видючі взяли за руки темних, повели їх широким шляхом на верховину.

Усі йшли, повні сил і життя. Ішли довго-довго...

Широкий шлях, що далі звужувався, укривався гострими каміннями, що різали ноги до крові, перетинався холодними мочарами, сходяв на слизькі стежки й доріжки поміж скелями й каміннями...

І сказали видючі:

– Горе нам! Широкий шлях позад нас, а перед нами знову бездоріжжя. Ми стомилися, ведучи за собою темних.

І сказали темні:

– Горе нам! Ми разом проходили вгору широкий шлях, разом терпіли по стежках і доріжках, а тепер, коли надходить

кінець нашим мукам, нас хочуть покинути брати наші.

Тоді видючі знову взяли за руки темних і так вели їх на верховину, а Чорна Мара заступила їм путь, дихала на них тьмою і холодом...

Усі знесилилися, і безнадійність почала заглядати їм у душу.

Тоді хтось зачав побідну пісню, і всі враз підхопили її.

Полинула пісня голосна вниз, полетіла вгору, прогнала Чорну Мару.

Мара знову зникла...

І от усі стали на верховині.

Праворуч і ліворуч з гори спускався сріблястий шлях, а далеко на обрії виднівся рідний край. Там світило сонце, там розлилися широкі ріки, там хвилі перлові плескали об береги синього моря...

Просто перед ними, внизу, чорніла глибока прірва.

Омріяні, в німому захваті стояли видючі над безоднею й дивилися в далечінь, де була вся мета їхнього життя, де було їхнє щастя.

І сказали темні, що стояли позад них:

– Чого ви стали?

Видючі не чули і все дивилися на далекий рідний край. І сказали темні:

– Чого ви стали?

Тоді видючі скрикнули:

– Перед нами – рідний край, увесь опромінений золотим

сонцем!

Тоді темні, мов божевільні, ринулися наперед, притиснули видючих і скинули всіх у безодню...

І стояли темні над безоднею й перелякано питали:

– Де ж Рідний Край? Ведіть же нас туди! Чого ж ви стали?

І стояли темні над проваллям і все питали, а з глибокої прірви реготала Чорна Мара, і той страшний регіт нісся над горами й скелями, як гуркіт громової хмари.

ТАК МИНАЛИ СТОЛІТТЯ

Михайлові Литвиновичеві

Багато віків тому назад отсі велетенські шпилясті гори геть-чисто були вкриті зеленими лісами.

Між ними тихо, мов весняна хмара, пливла широка ріка, розпираючи круті береги. Там, далеко-далеко, де ці обидва кряжі сходяться, де гори робляться плескова-тими, вибухала вона з невмирущого джерела. Забирала на довгій путі безліч потоків гірських, що зміцнювали її силу, додавали краси й величі.

Непомітно, мов тихий Дунай, впливали в далеке море повні води.

А гори шпилясті подвійним пасмом, мов ізмарагдове намисто, простяглися від джерела аж до гирла, круто спадаючи до ріки. Столітні дуби й смереки дивилися в криштале-

ву воду то з одного берега, то з другого, а посередині відбивалася безодня блакить, виграваючи промінням – раз сонця високого, раз місяця повновидого. І зорі летючі перебігали через ріку і ховалися в горах. Безліч риби в воді розкошувала, спішила нажитися на білому світі. Безліч звіра й птиці в горах спішила нажитися, а конаючи, управляла землею своїм трупом – платила їй за багате, вільне життя. І могутні дерева буйно поросли навіть на крутих скелях.

Гори високі, мов барвінок, веселі панували над цілим краєм. Вони були ближче до хмар, чарували їх зеленими верхами, перетинали повітряну дорогу. А коли на них падав благодатний дощик, бурхливі потоки збігали в повні води, додавали їм краси й величі.

Гори високі були ближче до сонця, перехоплювали його світле проміння, а на ріку кидали темний холодок. Коли ж гаряче сонце нещадно пекло зелені ліси – глибока ріка підіймала сиві тумани, щоб ними захистити молоді листочки.

Гори шпилясті були ближче до неба, чули його тайни надземні, переказували їх своїм потокам, а ті несли святі глаголи аж у далеке море. І тоді по всіх країнах знали, що тут, на зелених верховинах, живуть мої предки.

Тут споконвіків жили мої предки. Високі й ставні, сміливі й моторні. Гордо дивилися на мінливе небо, ловили очима безмірний обрій, раніш од усіх бачили, як сходить сонце. Шанували, мов святиню, ліси і води, сонце красне і зорі далекі. Любили свої верхи і ніколи не селилися по низинах.

Так минали століття...

Прийшов Невідомий, поставив над рікою шибеницю, звів моїх предків у долину, казав селитися по берегах. За се обіцяв рай небесний.

Тоді перестали мої предки шанувати, мов святиню, ліси, води, сонце красне й зорі далекі. Побудували над рікою села й міста. На світлі верховини підіймалися лише для того, аби рубати гіллясті дуби, аби забити безборонного звіра. Човнами та байдаками плавали від джерела й до гирла, і ріка стогнала під натиском плотів.

Колись кучеряві гори облісіли, замість зелених стали сірими, і руді скелі понависали над головами моїх предків. Скелі зривалися, стирали з лиця землі села й міста, замулювали глибоку ріку. Гори осідали, осипалися. Сонце палюче випивало беззахисні води, а суховій замітав пісками в безсиллі протестуюче джерело.

Дошова хмара вже не спочивала на шпильястих верхах, а перелітала ген у інші краї, щоб там упасти на спраглу землю дрібним дощиком. Скелясті, обдерті гори не кидали на ріку темного холодку. Пересохла ріка не давала їм цілющої вогкості. У горах не щебетали веселі пташки, не грілися проти сонечка молоді сарни, а лиш вили голодні вовки. В умираючих водах не плескала при місяці лискуча риба, а між скелями й камінцями сичали гади, пожираючи слизьких жаб. Ледве просочувалася через піски вода з джерела.

Колись широка, як море, ріка, що розпирала круті бере-

ги, далеко відійшла від них, журливо перестрибувала по кремінцях і тихо рокотала, ніби плакала за минулим.

Того плачу не чули вже високі небеса. Той плач не доходив уже і до моря далекого, бо вже сама ріка губилася десь на путі в піскових кучугурах.

Моїм предкам, що стратили шлях у широкі світи, впала на серце туга. Їм стало важко.

Потроху забували про високу блакить, про ясні зорі, про небесні глаголи. Переорали широку долину, по якій колись текла ріка, покидали в землю зерна. Щоб овочі не всихали, покопали від умираючої ріки канави, розібрали воду на свої поля й городи.

Ходили, понуривши чоло, одно – рилися в неродючій землі, поробилися дикими, як звірі. Широке корито колись великої ріки зеленіло городами. По всій долині посіялись убогі хатки.

Тут було темно, бо нависали обдерті гори, удень руді, а вночі чорні. І вже на їх верхах не спочивала весняна хмара, і теплі роси не падали на спраглу землю. Сюди не долітали небесні глаголи, ніхто тут не знав budouчого, забув про минуле... всі призабули, що колись вони жили на веселих верховинах, у раю земному, а тут, у низині, текла велика й могутня ріка. Тепер мої предки копалися у своїх городах. Метушилися на дрібненьких клаптиках власної землі, терпіли від голоду, хворіли від тяжкої праці, погибали від пошестей. Їм було важко, бо не чули небесних глаголів, напоювали за-

черствіле серце лютістю проти брата свого. Звідусіль були вони стиснені високими горами, і погляд упирався в навислі над головами чорні скелі. Очі ніколи не спочивали на широкому обрії, від того боліли. Забули мої предки про широкі світи, не бачили, коли й де сходить сонце. Копалися в землі, мов кроти, ніколи не дивилися на світле небо, бо коли їм наставав ясний день, то сонце стояло в zenіті і проміння його сліпило побляклі очі. Не знали чаруючої безлічі зір, бо бачили лише клаптик неба, немов із колодязя... А там, на пустинних верховинах, розстилався широкий обрій і щоранку сходило вабливе сонце...

Так минали століття...

І сталося одного дня... Коли сонце стояло в zenіті, пекло нестерпуче, коли ніхто не смів глянути своїми підсліпуватими очима на світле небо, нагло налетіла страшна, як смерть, хмара, повисла над замуленим джерелом. Така чорна, що під нею панувала нічна темрява. Велика – збурений вихор не міг розігнати її. Густа – опиралася бурі, як і кам'яна башта. Хотіла упасти ливним дощем на пересохлу долину, на розпечені сонцем гірські скелі.

Розлючений вітер не міг ані підняти її в небеса, ні розвіяти туманом по долині. Тільки із скаженою силою вертів на одному місці, наче стовп куряви. Немов хуртовина, завивала й крутилася над джерелом хмара. Шуміла, як праліс у бурю, ревла, ніби море у негоду... І раптом сей страшний тайфун цілим своїм тілом упав на засипане пісками джерело. Стру-

силася й застогнала долина. Мов електричність, пробіг по ній підземний гук і вдарив у кожне живе серце. Усі жажнулися, зачувши неминучу загибель.

А сонце стояло в zenіті, пекло нестерпуче, і ніхто не смів глянути на світле небо. З шумом ринула вода в долину бурхливим морем. Ринула в долину потопом. Враз залила городи, враз заховала хати. Усе живе, що встигло лише схаменутися, бігло з перестрашу куди очі, падало, захлипувалося, уносилося непереможною водою... Усе живе дерлося на круті береги, на гори шпильясті, вище й вище, аж на самі верховини...

Умираюча ріка віджила. Прибувала, наче вулканічна лава, зростала так, що вмент уся долина з селами й містами була під водою. Вода ринула й бушувала, зносила все на своїй путі, заливала, грала, виблискувала на сонці. Вода ринула й блискотіла, прочищала тисячоліттями замулене своє корито, досягала підніжжя гір, гнала до моря хати, каміння й скелі. Вода виносила трупи моїх предків, що поселились у долині... Коли ріка, велика й могутня, повна краси й величі, дійшла до моря, вся долина була повна водою, як у давні часи.

Другого дня сонце знову грало в широких водах, а місяць зачудований довго стояв непорушно серед високого неба – усе дивився в безоднє озеро, що об'явилося там, де обидва пасма гір сходяться.

БЕЗСМЕРТНИЙ

Не знав земних турбот...

Кохався в науках і жив для того, щоб зрозуміти причину світобудови і ціль буття.

Далеко від гамору людського зарився в наукові досліді, шукаючи розрішення тих космічних та біологічних законів, що через усе життя непокоїли йому допитливу душу...

При допомозі мудрого приладдя та пристроїв вивчав далекі живі й завмерлі світи, дробив живі й мертві тіла на атоми, схоплював процес зародження крові у безкровному, слідкував за розвоєм кров'яної мікроскопічної цятки, що перетворювалася в пульсацію майбутнього серця, що ростило на його очах новий організм.

Вивчав закони спадкоємності і ту непереможну творчу силу, що з двох мікроскопічних клітинок вирощує гіганта і різьбить породи живих істот у природі.

Матерію неорганічну переводить в органічну, органічну в організовану. Живе мертвив, мертве воскрешав.

Між людьми був як Бог, великий і творчий...

І чим далі поглиблювся в сі досліді, тим ширше ставало для нього поле невідомого, таємного.

І не бачив кінця невідомому, таємному.

Іноді здавалося, що ще одну тайну треба зрозуміти, одну лиш одкрити і тоді все життя, з усім, що єсть у ньому і поза

ним на всіх безмежних космічних просторах, стане для нього ясне як математична формула.

Схоплював сю тайну... а за нею повставала нова безодня невідомого...

І ось тяжко занедужав...

Хоч і старий, та кріпкий тілом і розумом лежав у непри- томній гарячці на постелі, а біля його ліжка стояв лікар у за- думі й помічники мудрого, чужі йому люди, і ждали сумного кінця...

Дужий ще організм напружував усі свої сили в нерівній боротьбі зо смертю і в забутті покликав:

– Хто ти, що не даєш людині змоги підняти завісу світо- будови? Хто ти, що раптово відбираєш так коротке життя і саме тоді, коли людина дійде до межі, що за нею захована тайна? Чи тебе не можна перемогти? Зробити тайну буття ясною, як книга?

Ти боїшся того! Ти глузуєш із безсилля людини! Як злодій уночі підглядаєш за нею і береш у неї життя саме в той час, коли вона тебе поборює.

А я оповістив тобі війну! Я хочу тебе побороти! Я вже підняв краєчок завіси твоєї тайної Сили! Я її одкрию і буду безсмертним.

Я ще не хочу вмирати! Хочу жити, хочу почувати, що я живий, що всі мої мислі, мої найдорожчі скарби – тут, при мені!.. Хочу жити вічно без кінця...

Навкруги ліжка з сумом стояли його помічники, чужі йо-

му люди з жахом слухали і ждали кінця.

І ось у безсиллі затих при них, заспокоївся, закрив очі, як до сну, і так лежав нерухомо.

Тоді став біля нього білий янгол і сказав так:

– Твоя жага безмірна до життя мене скорила. Ти будеш безсмертним... Будеш вічно жити, почувати, що ти живий, що з тобою всі твої мисли, твої найдорожчі скарби. Житимеш, докіль сам того забажаєш.

І ось стали в нього великі, гострі крила, почув себе Духом легкотілим і полетів.

Летів плавко в небесних пустелях. Зір його ловив незчисленні прекрасні світи. Оглядав їх і вибрав найкращий, що виблискує, як діамант.

Почував, що він живий, що всі його мислі тут, при ньому.

Летів довго і, як наближався до мети, – прекрасний світ усе більше й більше затьмарювався.

Велика планета. Панує півтемрява. Скрізь сірий туман. Нема ні світла, ні тіней. Нема грому, ні блискавки. Нема шуму, ні вітру. Тиша й густі сутіні. І сірий, одноманітний, важкий туман.

Летів рівно, як стріла, понад тихими водами, що помірно й тяжко ледве-ледве колихалися без плеску.

Плавко летів через гори високі, сірі й безплідні.

Межи скелями стрімкими летів зикзаками.

Почував, що він живий, що всі його мислі тут, при ньому, та ніяк не міг згадати нічого, навіть свого попереднього

життя, або імені свого.

Увесь час напружувався хоч що-небудь пригадати. Почував, що аби одне щось ізгадати, так зараз же все стане йому в пам'яті.

І не міг.

Нудьга, гнітюча нудьга охоплювала його душу.

У сьому тепер для нього було все завдання, уся ціль його життя. Тут темрява була непроглядна. І коли вдивлявся і нічого не бачив – жах, страшний жах опановував його душею.

Надмірне напруження зору дратувало все його ество, до болю гнітило.

Летів у тумані, низько біля самої поверхні, бо як підіймався вище, і планета ховалася в сірому тумані – нудьга давила його.

Тоді знову кидався вниз.

І вже прикутий до поверхні очима, як місяць до землі, летів рівно і плавко.

Ловив ухом звуки і не чув нічого, шукав чогось очима і не знаходив.

Так стократ облетів навкруги безмежно велику планету у всіх напрямках без дороги, без мети. І коли в сотий раз пролітав над одним і тим же місцем, – щось знайоме, щось знане на момент один переходило йому через голову і зараз же зникало безслідно.

Прикутий очима до поверхні, як ліхтар на щоглі корабельній, з тугою летів рівно і плавко.

А коли підіймався вище і губився в сірому тумані, – жах гнітючий охоплював йому душу.

І так проминули тисячоліття, а він усе летів. І ось пролітає над тихими водами. Із сутіней перед ним устає висока гора, що нависла великим дахом.

Плавко залетів під той дах і опинився в печері довгій, як шлях, рівній, як тунель.

Тут була темрява непроглядна.

Летів рівно, як стріла, а коли підіймався вгору – торкався волоссям каміння. Коли збочував, – черкався довгими крилами об стіни.

В кінці печери впав і лежав без руху... Почував, що він живий, що всі його мислі тут, при ньому, та ні одної з них не міг уловити, втілити.

Так лежав у темряві з заплющеними очима без руху, без думки, без почувань.

А коли розплющував очі, – знову нудьга починала гнітити його.

А коли заплющував очі, – заспокоювався і тоді біль тупий поволі-волі притихав.

І тільки туга гнітила його.

І так лежав без руху, без думки, без почувань.

І коли вилетів з печери, – одкрив очі і знову побачив сірий одноманітний туман, тихі води, що ледве-ледве колихалися без шуму й плеску, сірі гори й стрімкі скелі.

Почував, що він живий...

Так без мети, без пам'яті того, що перед ним і за ним, блукав по безмежно великій планеті і ось знову залетів у печеру.

На момент блиснула іскра свідомості, що се вже було, і враз погасла безслідно.

Летів рівно і плавко, коли підіймався вгору – торкався волоссям каміння, як збочував – черкав крилами об стіни.

Почував, що минають століття, що він живе і житиме вічно, що він безсмертний.

Почував, що він живий, що всі його мисли тут, при ньому, та ні одної з них не міг покликати до свідомості.

Лежав із невимовною тугою в душі, що переходила в біль тупий і гнітючий.

Почував, що вже не скинути з себе сього гніту, не пригадати, не вловити ані найменшої мисли.

А коли він заплющував очі, біль тупий поволі-волі зникав, і тоді він лежав нерухомо, як труп.

Не почував ні болю, ні туги; ні голоду, ні снаги; ні тепла, ні холоду.

Усе єство його прагнуло лиш одного – спокою.

Повного небуття.

Так лежав довгі тисячоліття...

А коли відкрив очі і глянув у долину – схопився, розправив крила.

Побачив, що здалека, в пащу печери заглядає тьмяне світло.

Біля нього панувала тьма, а там далеко над тихими вода-

ми виднілася ледве помітна смуга сірого світла, і те світло так гостро його вразило, що враз дійшло до свідомості, і він несподівано для себе скрикнув:

– Світло!

І тут згадав про світ білий, про Сонце ясне, про землю прекрасну, про все...

Як вихор ринувся з печери назустріч світлу.

І тут прокинувся від сну.

Жах стояв в його широко розкритих очах.

Лежав у ліжку і почував іще тупий біль свого безсмертя. Увесь тремтів, і холодний піт котився з його чола. Поволі-волі заспокоївся.

Тоді радість, невимовна радість, що то він не єсть безсмертний, переповнила йому душу.

Тіло, в якому догоряло останнє життя, мліло від щасливого почування, що пережиті тисячоліття були лиш коротким сном.

Навкруги стояли його помічники, чужі йому люди, і дожидали кінця.

Тут побачив знову білого янголя і навіки склепив очі.

Тиха, радісна усмішка лягла на прекрасне старече чоло...

ТУРКИ

Ритмічна фантазія

Неначе павич пишновбраний, дріма на високій горі величезне місто. Високі будинки й маненькі хатки і білі, і жовті, і сині, і червоні – усі до гори припадають, немов то квітки степової, геть усіяли рясно високу могилу козацьку. Світленькі віконця на простір морський поглядають, ген прямо на схід.

Один я у хаті своїй, що на самому версі гори. Дивлюся у віконце, як вітер тіль-тіль коливає верхів'я зелених дерев. Дивлюсь на широкий морський краєвид, дивлюся, як з двох боків море оточує город увесь і як обійма його ніжними тими руками, мов мати кохану дитину.

Далеко-далеко за морем зоря світова погасає.... А скрізь навкруги розливається світ якийсь білий, молошний, і тіні кудись ізникають. Так світло стає, так округа ясна, що немов на картині все бачу.

Скрізь тихо. Я чую, як в досвітній тиші б'є хвиля морська в кам'яне набережжя, як глухо плескоче, немов хто з просоння у сні буркотить. Навколо, куди лише око сягає, в цьому полусвіті не бачу ніде я живої істоти. Скрізь мертво.

Та що це? Ген там на просторі ось повагом тисячі білих голів виринають на поверх з морської безодні. Все ви-

ще та вище встають ції тіні-привиддя із тихого, сонного моря, немов мармурові статуї... Їх тисячі... безліч цих тіней... Встають вони дружно усі... вже по пояс з води виринають... І ось на морському поверсі вже стали у повний свій зріст... Всі в білих убраннях, обмотані голови білим, немов завивалом турецьким. То білії турки у білих чалмах, у довгих, у білих одежах. Стоять на воді непорушно з хвилинку, і разом без гуку та тихо рушають на місто. Ідуть по воді, мов по кризі, тісними рядами, неначебто військо. А вже коло берега діляться рівно направо й наліво, на два величезні загони. Ідуть по сагах вони й місто обходять з боків. А там на підгір'ю за городом сходяться знову докупи. Стоять одну мить... далі лізуть на гору і всі підступають до міста. Кругом суходіл заступили з усіх трьох боків і вже виходу з міста не стало нікому: ні пішки пройти, ні об'їхати конем. Стоять коло города білії турки, стоять непорушно, мов білії тіні, у білих одежах, у білих чалмах.

Стоїть так березовий ліс зимового тихого ранку.

Я глянув на город, а там уже дніє: скрізь заспані люди встають та поквалом за діло беруться. Ніхто з них не знає, що сталося, ніхто білих турків не бачить.

Ось тихо на город рушають ції білії тіні. Ідуть навпростець, немов риби пливуть. Проходять вони крізь паркани, крізь стіни в домах, мов повітря. У кожну хату ввійшли і стоять собі мовчки.

Стоять і у мене в господі, під білими стінами, в білих оде-

жах, у білих чалмах.

Дивлюсь я на них і дивуюсь – нічого не тямлю.

Чи військо? Але ж не узброєні турки... Війна? Не було ж бо і чутно, що б хоч з гаківниці гримнуло. Ніхто ж не стає і в обороні...

Та враз заворушились турки в господі моїй...

Усі замахали руками, метнулися по покоях. Без гуку та шпарко оплутують всі моє речі якоюсь прозорою тканкою, мов павутинням. Усе застається на місці своєму. Нічого вони не беруть, лиш завзято працюють і плавко руками махають... махають...

Враз зникли, мов у землю пішли.

Дивлюсь я й нічого не тямлю. Іду до вікна і там бачу все місто, немов на долоні. Воно все оплутане також тонким павутинням, усе скам'яніло, як в казці.

Вже робиться страшно мені. Пильніш приглядаюсь до всього і бачу, що справді все так воно є, як і здавалось, що все павутинням повито. Я пробую взяти одну яку річ, та не можу її рухнути – так цупко держиться вона. Я смикаю враз скільки сили, зриваю нарешті із столу, кладу на полицю.

Коли це, як стій, де не візьметься турок – махне рукавом своїм білим і рухом тим враз мені світ весь затьмить до нестями... А скоро очутюся я та погляну навколо, то бачу, що з столу узятая річ вже знов на столі опинилась на тім самім місці. Тут я починаю уже розуміти, що турки із хати моєї нікуди не йшли, а зробились усі невидимі. І боязко

якось мені, неприємно, і я почуваю, що турки за стіною в мене стоять і холодом віють на мене. Не знаю куди мені й як утікати від них! З страху починаю тремтіти... А там підкрадаюся тихо до столу, беру з нього білий папір і сідаю писати листа, щоб подати ним звістку про себе до вірного друга, позвати його, розпитати, чи скрізь таке діється в місті? Листа написав, закладаю в коверту і тільки почав запечатувати – враз несподівано білий рукав невидимого турка майнув і світ мені знов затуманив...

Як тільки очунявся, зараз побачив: лежить перед мене знов білий папір на столі...

Погано та страшно стає знов мені і зуби уже цокотять, поза шкурою сипле морозом. І я почуваю, що вже доторкаються білі турки до мене, хоч їх і не бачу. І це доторкання для мене ще більш відразливе, ніж помаху їх рукавів. Я чую, як мацають руки мене з голови аж до п'ят і знов до волосся. Стою, немов кари чи страти я жду: ось білий рукав промайне і знов очмарить... Ой, якби покликать кого-небудь в хату? Знов згадую друга свого. І щойно його я згадав, як і він біля мене.

– Мій друже єдиний, ой, як мені страшно! Рятуй мене, любий! Дай руку на вічне, святе побратимство...

Скидає він з грудей свій хрест і мені подає.

Міняємось мовчки хрестами і тричі цінуємось щиро...

Не вспів я надіти й хреста, як знову рука навісна майнула в повітрі – і я захитавсь, непритомний.

А скоро очутився, зараз, помітив, що хрест мій знов висить на грудях моїх.

– Та що ж це таке? – побратима з розпуки питаю.

Стоїть побратим перед мене і дивиться поглядом тихо-сумним, жалібливим без міри. У погляді тому вбачаю, що знав він зарання, що так воно й буде, як сталось.

Читаю в тім погляді тихі слова:

«Не бійсь, не лякайся! Вони, оті турки, тебе не зачеплять, якщо ти добра свого сам не займатимеш більше: не руш, не торкай. Не можна продати, купити, дарувати. Тепер отут мертва країна, а ти ще живий... Ти умри!.. Не живи, бо цього одного і не можна. І ніщо не допоможе тобі. Як не вмреш, то нудьга та розпука тебе полонять, а душа заболить через цю однаковість вражень, і ти віддаси тоді все доброхить оцим туркам: скарби свої, душу і тіло. Тай приймуть вони лиш тоді, коли будуть до тебе прихильні...»

Читаю у погляді друга ці дикі слова, і обурення в серця росте і кипить у души моїй лютість...

– Дурниці плетеш еси, зраднику лютий! Твій погляд такий навісний... від нього холоне в душі, стискає у грудях, смага на устах запеклась... Із очей моїх геть! Не дивися...

І враз побратима не стало.

Мені уже робиться страшно-престрашно, аж серце у грудях холоне. А в хаті так тихо, що в ухах гуде...

Підходжу я знов до вікна і кидаю погляд на море, – аж чую, се море прокинулось, встало, се море гуде. Дивлюсь я

на нього: воно потемніло від хмар, не видно і клаптика неба блакиті, не знати де й ранішнє сонне сховалось. І гнівним зробилося море і страшно сердитим. Гуде воно дужче та дужче, гуде й починає ревти. І б'є сиві хвили об берег сердито, немов викликає до бою. І сплескотом кожним сердитої хвилі мене мов обухом хто в голову б'є, черкає холодним ножем поверх мозку. Стою край вікна, мов прикутий і рушитись сили не маю, не можу ніяк не дивитись на море бурхливе, що з нього мучителі вийшли мої – невидимі білії турки.

А море реве-клекотить, змагається, білими хвилями б'є в кам'яне набережжя сердито. І білая піна летить геть далеко на город увесь. За хвилею білая хвиля біжить, одна одну немов випереджає, – і гнівні усі, і страшні...

Іде ось одна... іде і шумить, вже до берега близько підходить і білою піною вдарила в берег, і високо піна летить і пада, мов сніп на все місто. І разом із цим невидима рука черкає по мозку мене боляче...

Іде знову друга хвиля... ще здалека білу ю піну угору скидає... Та що це таке? На високім хребті тої хвилі русалка якась, уся біла, гойдається стиха... у довгій, у білій одежі, в чалмі... Ох, та це ж знову огидливий турок! А хвиля іде і шумить... Ударила в берег і порохом легким, кривим той турок умить розлетівся. І разом з тим вибухом хвилі мене різонуло холодним ножем.

Іде знову білая хвиля, несе на своєму хребті знову білого турка. Злегенька земля стугонить і тремтить. На мене від

п'ят до лица буцім снігом холодним хто сипле.

Слідкую за кожною хвилею, кожду з простору до берега стежу очима і жду, коли хвиля сердитая турка об берег ударить. Не так боляче від удару того, як лячно та прикро, бо серце з страху завмирає.

Ось хвиля шумить біля берега... вдарила, й порох кривавий на берег летить. Куди він упав, я не бачу, бо б'є мене в голову й риже холодним ножом.

Ось новая хвиля із недрів морських устає; гойдається турок на ній, рукавами махає... Ось вже коло берега хвиля... Від п'ят іде дріж по мені... Ударила турка об берег – і порох кривавий летить...

Четвертая... п'ятая хвиля...

На всьому просторі морському здійсмаються хвилі, як гори і піняться й дико клекочуть і кидають високо піну. На їхніх хребтах борюкаються, борються з ними розпучливі білії турки. А море ще дужче реве, клекотить і б'є в набережжя. І білії турки все більше і більше з безодні на поверх морський виринають і б'ються один об одного, і в хвилях ховаються знову і знов виринають, немов в казані величезнім ки-плять-клекотять. З розпуки руками махають, ногами об хвилі сердитії б'ють... А вітер лютує, а вітер одежу їх рве і далеко шматки відкидає, розмотує їхні чалми... і скрізь завивала тії мають, мов прапори білі...

Чим більш, чим грізніш реве море, лютує і б'є в набережжя, чим дужче земля стугонить, тим мозок мій дужче хтось

ріже, на голову пада удар за ударом помірно.

Вже берег увесь геть засипаний порохом дрібним, червоним, мов кров'ю политий. Мішаючись з білою піною, порох її червонить, і кров ця у море стікає річками.

Від берега – море криваве, страшне; на просторі – воно ще страшніше!

В душі же моїй ізболілій панує не страх, а розпука безкрая, мій мозок болить від ударів, а тіло холодне, немов завмира.

І ось ще велика-велика, дев'ята хвиля гуде...

Земля стугонить, гуготить, а у мене душа завмирає... Чи довго ще буде оце?

А хвиля до берега ближче іде та шумить. В обіймах її здорезаний пручається турок, руками її роздира, зубами гризе, скаженіє з розпуки.

А хвиля все ближче, все ближче...

Земля стугонить і тремтить...

З важким силкуванням заплющую очі, аби вже нічого не бачить, і жду, завмираючи серцем...

Ось зараз дев'ята вдарить великого турка, та так вже ударить, що город провалиться весь, і я полечу у безодню.

По тілові всьому вже холод смертельний іде, і серце уже не колотиться в грудях – спинилось.

Враз море скажено ревнуло, земля застогнала, уся сколихнулась, струсилась і вдарило щось мене в голову так!.. що прокинувся я...

ХАТА ГОРИТЬ

Це трапилось зо мною несподівано, як хвороба, як пригода.

Пробуваючи давно в цьому городі, де життя таке нескладне, я навчився все предбачати, чому мої знайомі завжди дивувалися і мали мене за угадка.

Якось був у театрі, звідти зайшов до клубу повечеряти, бо моя сім'я виїхала. У мене проживав тоді тільки товариш.

Чуденний був у мене товариш. Зв'язала нас доля ще змалечку, потім разом училися.

Хоч він здебільшого жив моїм розумом, а часто й працею моєю, проте ставився так, ніби був великим доброчинцею мені.

До цього, як людина і як товариш, був для мене завжди загадкою нерозгаданою.

Іноді здавалося, що у його душі нема нічого свого, іноді – що тільки своє, особисте, не схоже ні в чому з другими.

Приютив я його на короткий час, поки знайде свою дорогу, стане на тверді ноги, окріпне в житті, та вже багато води утекло, а він живе...

Має на це, як каже, те право, що я багатий, грошовитий, а він бідний. А моє все багатство – власна хата.

Терплю по доброті.

І що найчудніше – ніяк досі не можу розібрати: чи він мені

друг, чи ворог?

Здебільшого здається другом, хоч іноді таке викине, як тільки може найлютіший ворог.

Очевидячки по простоті своїй.

Не рідко помічав я у нього й заздрість до моєї, з його погляду, забезпеченої, задоволеної особи, а вряди-годи в якусь слові, або рухові, або в погляді зненацька ловив глибоку ненависть до себе...

Що ж? Кожний невдатник мало має любові в серці.

Останні часи я особливо його унікав, оскільки це можливе, коли живеш з людиною в одній хаті...

Як я вийшов із клубу, то десь уже співали півні.

Поплентався додому.

Підходжу до свого будинку, – аж біля парадних дверей стоїть якась жінка, щось колупає в замку, зовсім не знайома, віку середнього, з грубим обличчям, просто зодягнена. При тьмяному світлі поранку хочу заглянути їй у вічі, та вона їх якось так ховає, що тільки білки блимають.

От, думаю, справжня Темида – без очей.

Не встиг я нічого спитати у неї, як підходять двоє чоловіків і... поліцай. Здивування моє переходить у якусь непевність.

Очевидячки мене дожидали...

Іменем закону сильного поліцай вимагає впустити його в хату.

Я вагаюсь якось, напружуюся зрозуміти незрозуміле. По-

волі-волі встромляю ключ у парадні двері, одчиняю їх і без слів проходжу в свої кімнати.

Вони, ці зовсім невідомі мені люди, ідуть натовпом за мною.

Проїшов я в коридор, де скинув пальто, прийшов у велику кімнату, що була мені і вітальнею, і їдальнею, тут оглядівся.

Юрба чоловіка з п'ять насунула в мої покої. З вигляду – звичайні типи понятих: так, не то шпиги, не то переодягнені поліцаї.

Усе мені видалося таким чудним, чимсь ненормальним, а найбільше за все здивувало, що товариш мій ще не роздягався і не спав.

Перейшовши всю кімнату до протилежних дверей, що виходили в маленький коридорчик, а звідси в садок, я став, опираючись об одвірок і оглядаючись, як засуджений.

Зараз же з правої руки близько мене стіл, на ньому ясно горить лампа. Кінець столу сидить товариш, проти нього чорномазій, з неприємним обличчям, дядько.

Другий присів на канапку, що стояла через хату проти мене, зараз біля вступних дверей, а поліцай пішов нишпорити до кабінету. Там жив мій товариш, а я містився в спальні. Жінка, сліпа Темида, що мене дивувала присутністю при цій справі, десь зникла.

Прислухався напружено до розмов.

Розмовляє товариш із чорномазим понятим, рівно, спо-

кійно, без здивування.

Перекидаються словами, а я ніяк не можу розібрати, до чого й до кого вони стосуються. Одно тільки спостерігаю, що це не випадкові бесідники, а давні знайомі.

І знову мені здається, що у всьому єсть щось ненормальне, щось дике, страшне.

Чуттям якимось угадую, що в дійсності вони не те, що з себе удають.

У кабінеті поліцай шурхотить паперами. Ось він зачинає щільно віконниці, виходить звідти, стає в дверях і прислухається до розмови.

А розмова така, що мене починає тіпати нервова пропасниця: якісь поради, щоб усе закінчити в тому ж напрямку та й по всьому, потім вагання, нарешті голос товариша бере перевагу і робиться постанова – виконати все, як було ухвалено.

Тепер я ясно бачу, що у всіх єдина мета – зробити мені щось лихе; що й поліцай і поняті – це лиш кумедія, щоб краще виконати своє злочинство.

Із вікон у двір іде матовий світ і розливається по кімнаті, лампа тускне, огонь стає червоним.

Щоб протягти час, поки вулиця переповниться людьми, втручаюсь у розмову.

І щоб не подати вигляду, що вже все розумію, роблю наївні запитання і зненацька зустрічаю погляд товариша. В його очах засвітилась така ненависть до мене і разом такий глум

над моїм становищем, що я зовсім уже зрозумів, що прийшов мій кінець і ледве-ледве здержав себе, щоб не виявити переляку, щоб не зчинити гвалту.

Коли я ще раз оглянув кімнату, побачив ще більше: двоє сидить біля столу, один із них загороджує мені двері в спальню, другий – вікна у двір; поліцей чатує кабінет, що виходить на вулицю вікнами, а четвертий на канапці стереже парадний вихід.

Очевидячки так умовились заздалегідь.

Піймався я, як пташка в сільце. І почувив сам до себе повну зневагу й презирство. Нема змоги нікуди утекти. Двері в коридорчику, що виходять у садок, уже заколочені на зиму, і тільки через нього можна потрапити у спальню, там зачинитись.

Глянув ще раз по кімнаті, як уловлений звір, і постеріг: вони вже розуміють, що я все знаю і що шукаю порятунку.

Тепер може скінчитися тільки одним: хвилина, один мій рух – і всі кинуться на мене. Смерть перед очима.

Що ж може бути інше, коли товариш одверто привів до вас банду розбійників?

На диво нервова дригота моя минула, я спокійний, напружую розум, як би спастися?

Просто мене через кімнату в коридорі висить моє пальто, а в ньому револьвер... О, прокляття!

Тихо в покоях, ніхто вже й слова не мовить, тільки чую, як серце моє об груди стукає.

Усі напружені до краю. Один мій порух і зчиниться злочинство...

Але вони чогось ждуть. Дивляться на мене гостро, злісно і ждуть. Чого ждуть?

По хаті розходитья пах керосина. Звідки йде, не можу розібрати, тільки сморід од нього все сильніший.

Враз щось бухнуло, і кімната освітілася...

Як блискавка крутнувся я назад та в маленький коридорчик, щоб звідти через другі двері сховатися в спальню. Пропало все! Двері були замкнені.

Тут наскочив на мене, як тигр, товариш, за ним чорномазий.

У коридорчику почалася боротьба. Вони притисли мене до стінки, самі тягли до дверей у спальню. Затулили рот і держали так міцно, що я не міг ані скрикнути, ні поворухнутися.

На поміч прибiг ще й поліцай. У руках у нього бичівка, щоб нею мене зв'язати. Двоє мене пхають до дверей, я опираюсь щосили. Поліцай одчинив двері, і волосся мені стало дибом: уся спальня горіла великим полум'ям, усе там було залите керосином. Уже полум'я пробивається через одчинені двері. Ще хвилина, мене зв'яжуть і кинуть в огонь, щоб і сліду не зосталося.

Уже полум'я опалювало мені лице, а густий і їдкий дим забивав дихання. Тут од-чай додав мені сили, і я так крутнувся, що якось вислизнув із рук товариша, збив із ніг чор-

номазого і прожогом через кімнату, повну їдкого диму, чорного, смертоносного, в якому вже корчився дядько на канапці, вискочив на вулицю через парадні двері і захлопнув їх за собою. На моє здивування побачив тут ключ, що його забув, пускаючи до себе страшних гостей. Замкнув двері на ключ.

Я так знесилився, що ледве не зомлів на свіжому повітрі. Однак переміг себе, бо боявся, щоб яким чудом розбійники не вискочили через вікна у двір і не вбили мене на вулиці.

Та вони не вискочили.

Тоді я огледівся і побачив, що по вулиці вже ходили люди, що вже було зовсім світло.

Зібравши сили, щодуху закричав:

– Рятуйте! Горить хата! Люди! Люди!

Був зовсім ранок. Стояла гнила осіння мряка і скрізь було болото. На вулиці попід моїми вікнами саме тоді прокладали каналізацію. У довгих канавах, нахилившись, стояли рядочками люди і вибирали з них болото.

– Люди! Люди!

Ні один з тих, що стояли, нахилившись, рядочками в ямах, не випростався, не глянув. Я бачив тільки їхні широкі спini, накриті сіряками з простого товстого сукна.

– Люди! Люди!

У ямах чистять болото, а по вулицях біжать кудись люди, чоловіки й жінки, селяни й горожани, та ні одна душа не спиняється, навпаки ще швидше пробігає повз моєї хати, окутаної їдким димом.

– Люди! Люди!

Ранок вогкий, сірий, без світу сонця. Надо мною висять сумеркові хмари і сиплять дрібним дощиком на гарячу голову. Улиця сумна, забруднена. По ній болотом швидко пробігають люди, усі минають мою хату, окутану їдким димом, – непривітні, мокрі, холодні... З ям тільки видно сірі спини... Там копаються в болоті, не підводячи голови...

Мені стає млосно...

А хата горить...

Олексій ПЛЮЩ

*25.05.1887, с. Оленівка біля Борзни на Чернігівщині –
24.06.1907*

Народився в сім'ї учителя. Закінчив Першу російську гімназію у Варшаві. З осені 1906 р. вчився в Ніжинському історико-філологічному інституті. Був книгарем і писарем ніжинської «Просвіти», виступав з рефератами на зборах чернігівської «Просвіти». Покінчив життя самогубством. Писати почав у 1902 р. Кілька оповідань опублікував у

«ЛНВ» та альманахах «Багаття» (Одеса, 1905), «Перша ластівка» (Херсон, 1905). Автор повісті «Великий в малім і малий у великім» (1903). Писав також вірші, драми. Найповніше вид.: Плющ О. Твори. У 2-х т. Одеса, 1911—1912 (з життяписом О. Плюща, написаним його батьком Л. А. Плющем).

ПАЛКІЙ МИСЛЕННИК І УЧИТЕЛЬ

Присвячується коханій матері

З отвертим чолом високим, із тінню задуми на нім, із поглядом, кинутим геть у долину, в ту чудову, зелену далечінь безкраїх степів, що морем під вітром хвилюючись несуться далеко-далеко аж до крайнеба й непомітно ховаються там десь за ним, – стояв на високій скелі він, той палкий мисленик, той гетьман необмежених, але величних своєю чарівливою силою фантазій, стояв та дивився в безкрає широку долину й милувався собою й оточуючою природою, любував із неї і з себе, почуваючи себе безконечно вищим над усе те, що тільки існує в тому світі, який чевріє посеред дрібних турбот отам унизу, на долині, де ходить те дурне стадо овець, яке пасуть дурні пастухи...

Раптом він запримітив орла, що сидів недалеко від нього на скелі. Здоровий хижак з гачкуватим дзюбом, із круглими очима й цупкими, гострими пазурами зразу зачарував його.

Який красовитий сей цар скель, сей син волі, сей величний витатель серед вершин, що ховаються у хмарах!.. Яке сміливе серце вложила природа йому в могутні груди, що він так одважно й гордовито споглядає на все довкола спокійним, побідливим оком орлиним і не боїться навіть його, людини! Вільний, безкрає вільний та вічно вільний, як сама воля та, він собі понад скелями височезними свобідний цілком од усяких можливих буржуазних думок та міркувань, що здержують людину й керують нею!.. Ідеально вільний і тим розкішний своєю царською красою! Пишний цар скель!..

Особливе поривання обхопило мисленника, коли він, милуючись, стежив натхненними очима за тим, як витатель скель плавно, ледве підплигнувши, почепився на дужих крилах у повітрі, загойдався граційно на нім, далі поважно справив декілька помахів раз за разом, а потім, уже зовсім розправивши могутні крила й ледве помітно двигтячи ними, розпочав перше широке коло в повітрі, розсікаючи його могутніми грудьми.

З захватом стежив мисленник далі за тим, як орел почав зменшувати свої кола, гармонійно колишучись на пружному повітрі, й раптом як стріла, потрапивши в центр найменшого кола, востаннє виведеного ним, зразу немовби впав на ягня, що паслося в долині коло своєї матки, схопив його, що жалібно мекало, в свої цупкі пазурі, і, граційно відчаливши від землі, незабаром вернувся на те місце скелі, де сидів раніше, виглядаючи здобич собі: сів він і почав роздирати на

шматки ягня міцними пазурами й, жадібно глитаючи свіже м'ясо, ввесь закривавився, зчервонивши своє пір'я. В такому вигляді він видався ще грізнішим у своїй красі палкому мисленнику.

Орел заніс мисленника в поривання, безконечно приємно вразив грацією сили, з якою вона справляє руйнування та смерть, і занесений у поривання палкий мисленник заспівав раптом гімн силі, гімн хижацтву, могутньому, нагальному та само-впевненому і усім тим красовитому в його очах:

«Величаю силу, могутнюю силу, ту силу, що кволе, слабе і нікчемне, безсиле, страждаюче, плачуче міцно й без жалю глита, бо лише сильному, дужому має належати земля вся!.. Блаженні сильні, бо вони наслідять землю!..

Величаю силу, бо сила красива, витворна та благородна, граційно велична в проявах своїх... Бодай роздушила ти, сило, безсилеє все, те ображене міцними світа сього, бо всі ті ображені, слабі – бридкі, викликають до себе відразу і сміх своєю слізливістю!.. Блаженні сильні, бо вони наслідять землю!

Величаю силу і гордість, що так украшає її, як вродливицю дівчину гарний вінок із квіток, бо покора лиш личить рабу, що боїться раз у раз свого пана могутнього!.. Блаженні гордії, бо вони наслідять та закрасять землю!

Гетьте ви всі «страждаючі та обремененні!»... Гетьте слізливі, що плачуть, і геть, що кладуть свою душу за други слабії свої!.. Гетьте всі, що не вміють ні

жить, ні розтрачувать силу свою красовито!.. Я кличу лиш тих до життя, які можуть взивати-ся грубими егоїстами, бо всі ті жалісливі – дурні, бо не мають вони розуміння життя, змісту його не вміють збагнути!.. Блаженні лиш сильні та горді та вміючі красно, граційно споживати життя!

Нехай панує серед вас, людей, краса в орлинім праві!.. Вчітесь, люди, жити в орлів і станете надлюдинами!..

Покиньте дрібні ідеї, як-от слабих визволення з ярма їх слабості!.. Лишіть і станьте, як орли!..

А я?.. Я ладен копнути ногою все слабе, нікчемне, убоге, що попросить у мене шага. Еге!.. копнути ногою, плюнути в вічі слізливі...»

Так палко сам з собою розмовляв палкий мисленник.

Раптом перед натхненними очима палкого мисленника став чоловік убого одягнений у сніжно-білий хітон, із терновим вінком на голові. Він стояв нерухомо супроти нього на скелі, низько опустивши голову й лице з глибокою, повною стради, любові й покори думою в безодніх очах та докірливо, разом же й тихо-лагідно дивився на мисленника. Йому по високому, білому, умережаному терновими колючками чолі, надертому ними, текли буйні краплини ясно-червоної крові, кривавлячи високе чоло, засихаючи на ньому й навіть спадаючи на білий хітон... А він усе мовчав, усе дивився широким, безкраїм поглядом на палкого мисленника...

«Де б се міг узятися тут сей раб пошарпаний? Відкіля він,

сей єврейський раб, і кого се він мені нагадує?» – гадав, здивовано дивлячись на нього, мисленник і нарешті спитав:

– Хто ти?.. Чого ти тут?..

– Чом же ти мене, єврейського вбогого раба, що може попрохати в тебе шага, чому не копнеш ногою, як казав?..

Мисленник суворо й разом здивовано поглянув на чоловіка в хітоні: його слова й дратували, й дивували його.

– Хто ти?.. – скрикнув мисленник нетерпляче.

– Невже ти мене не впізнав?.. – тихо-лагідно обізвався чоловік у хітоні.

Мисленник пильно подивився на нього, протер очі, ще раз поглянув на нього і раптом зблід:

– Ти – привид!.. Адже се галюцинація?..

Чоловік у хітоні мовчав, лише спокійно дивився на нього.

– Ти кажеш, – раптом почав він, – що я галюцинація; значить – ти хворий?..

– Ні, я не хворий... Ні, ні!

– Хто ж ти?.. – спитав його чоловік у хітоні.

– Я?.. Я – мисленник, я чоловік, що зрозумів зміст та красу справжнього життя, тим я надлюдина!.. – гордовито відповів той. – Але хто ти?.. – замислено вагаючись, голосно гадав мисленник. – Невже ти – Христос?.. Ха, ха, ха! – раптом розкотисто зареготався мисленник зневажливо. – Тепер я впізнаю се змарнілеє, схудле, пошарпане лице доброхитів самокатуючого!.. Ха, ха, ха!.. Ти мені смішний, – не вгавав нервово і палко реготатись мисленник.

А чоловік у хітоні лагідно й тихо-замислено, співжально-чужим, усепрощаючим поглядом голубив розходившогося мисленника.

– Еге! Я – Христос, той син чоловічий, якого ти, надлюдина, як сам про себе кажеш, не зрозумів еси... Я той, Кого ви чули й Кого не послухали...

– Ти?.. Ти – син чоловічий?.. Ні, ти іншим разом говориш правильніше, коли взиваєш себе сином Божим... Еге, син того, кого вигадали ми, люди... Ти втілюєш собі все вигадане, й фантастичний учитель вийшов із тебе...

– Так!.. – тихо сказав чоловік у хітоні. – Але скажи мені, що ти дав людськості?.. Як ти вжив талант, що дав тобі його Пан Твій?..

– Жодного Пана я не маю над собою, не визнаю нічиєї над собою влади!..

– Все ж таки відповідь мені на питання!..

– Відійди, відійди від мене, марівниче вбогий!.. Відійди геть, марево, з своєю блідою й безживною мораллю, що скалічила світ! Геть від мене!.. Відійди, не муч моєї душі! Не муч моєї наболілої, недужої душі!.. Я не тебе шукаю... Чуєш, не тебе... О, я тебе навіть ненавиджу, бо я маю право, усвячене моєю самосвідомістю людини, з погордою дивитися на тебе, бо ти бог, ха, ха, ха, ха!.. Бог – ти, а я людина, розумієш? Людина реальна, повна, справжня, здатна власними намаганнями стати надлюдиною, і тебе мені не треба, не треба!!! Чуєш?!.. Ти мені заважаєш, ти мене робиш шаленим,

стоячи переді мною!!.. Геть же, геть!!.. Пріч, марівниче, що до вигаду своїх історичних жидів додав свій власний вигад і сам, втіливши в собі на час тисячолітню скалічену гадку рідного народу, став спогадом мені подібних, але маючих менше людських сил на те, щоб жить справді, вповні по-людськи жить!.. Я хочу жить, жить так, аби усса-ти, вбрати в себе все життя цілком, не обмежуючи широкості його ні, лещатами вікового розуму, що його придбав світ за весь час свого існування, ні вінками сили волі, а лиш керуючись важким та широким інстинктом людським, вільним інстинктом надлюдини, що підносить її, царя природи, над усе інше... Так! Все життя, все його вповні, цілком до краю дна хочу вбрати, уссати в себе, хочу широко й вільно витратити свою життєву міць, не боячися жодних сентиментальних, безживних моралів, яких творцем був еси й ти, нині лиш згадка людська!..

– Чи ж я тобі перешкоджаю всисати в себе ціле своє життя... Хіба не я казав, що людина не має права морального сама кидати своє життя, поки воно її не кине по розпорядженню Вищої Влади?.. Еге, ти і багато вас не схотіли розуміти мене... Дві тисячі літ незабаром упаде в вічність, зникне й сховається в ній, але й досі мало хто вповні мене зрозумів... Невже за свою простість, неville за ясність та придатність до життя моє слово повинно быть незрозумілим, незрозумленим?.. Просто його розуміть мають за неможливу річ!.. Але ні, ти та інші – а їх безліч – не винні в тім, що не хочете, не можете зрозуміти його, в тому навіть, що з погор-

дою дивитесь на його... На мойому бо слові ті лицеміри, що їм подібні не згоджувались зі мною в той час, коли я жив та вчив, вони збудували цілу безодню підлоти, панування, яке я відкидав, пишноти, яку я заперечав, старшинування та нерівності, що їх я, ганячи, відпирав, проповідуючи цілком протилежне; усе се вони вкрили лицемірством, назвавши се моїм ученням, і виклали його таким перед сліпими людьми, що ще не здатні були мене шукати й відшукать, і вони привикли мене знати таким, яким я був викладений їм лицемірами, що, пересварившись між собою, творили жорстокощі інквізиційні, за котрі б я вигнав їх з храму, якби вони були мені трапилися під той час... І все се робилося в моє ім'я!.. А люди не розуміли, що се – не мої слуги, що їх слова – не мої, що вони – зрадники, кати мого слова, не розуміли сього й не чули тих, які насмілювались стати за моє слово, не слухали їх, а як і чули потім, то знов не розуміли уже й тих, що їм нагадували про дійсного мене, і люди, люди нещасні все мерли мовчки в страшних стражданнях посеред густої темряви непроглядної...

О, люди б повинні мене проклинати, мене, винуватця всіх тих пострахів та звірячих заходів, а ви лиш одступились од мене, не схотівши зрозуміти мене!..

Еге, ви зневірилися, скалічені лицемірством, що циркулювало під моїм ім'ям, на-ложуючи полуду на очі всіх, і кращі поміж вами, замість того щоб зрозуміть мене, поривались у всі сторони, на всі боки, все намагаючись витворити собі

новий рай, збудувати добробут свій поуз мене, так кажучи; і вони зробили для вас безмірно багато хорошого, що не протилежне моїм словам, але вони помилялись, і сі помилки, дякуючи вам, вашим недомислам, вашим віковичним привичкам, утворили ціле нове пекло поміж вами, в яким всесвіт тепер знемагає в конвульсіях, зневірившись у всім і в своїх власних силах!..

От ти мислиш, що вбирати в себе життя своє ціле вповні – се значить розливати кров тих, що стоять тобі на життєвому шляху?.. А я кажу: ні, бо се або скалічене, або дике розуміння життя й борні... Се наслідок хворості душі, що вистраждалась у шуканнях правди, або недорозвинутого розуму... Чи не краща ж з правдиво людського пункту глядіння боротьба, коли, не пролявши ні краплини крові братньої, ти несеш щастя собі й своєму ворогові?..

Ти знов мислиш, що будувати своє життя – се значить руйнувати матерію в формах, яка перешкоджа твоїй будівлі?.. А я кажу тобі: орел, яким ти милувався в пориванні, лиш тим і нижче тебе, що йому, будуючи своє життя, добробут свій, неминучу треба руйнувати матерію, що має певну форму й що одушевлена життям, нищити собі подібних, тобі ж сього не треба або бодай не в такім обсязі та й не відносно себе подібних...

Боротись – не значить руйнувати, а значить будувати; от здорове розуміння боротьби... Але ти казатимеш, що не може бути будівлі без руйнування; тоді я виправдую тебе; але

коли тобі більш до вподоби процес руйнування, ніж космос, як наслідок твого будування, то ти – нещасний хворий, син свого скаліченого недужого часу!..

Але ти страждаючий, бо ти страдно шукав правди й занедужав, «обремененним» став еси, то прийди до мене страждаючий та обременений, і я успокою тебе!..

– Геть!.. Тікай від мене, геть же, геть!!! – несамовито скрикнув мисленник і кинувся на того чоловіка в хітоні з стисненими кулаками, але його загонистість згубила його: він не втримався рівноваги, посковзнувшись, та й, упавши з високості, розбився...

А чоловік у хітоні, як хмаринка, розпливався в повітрі, але можна було ще примітити, що голова його нижче впала на груди, терни глибше впились у чоло, по нім потекла кров сильніше та буйніше, потекла по лиці і, змішуючись з буйними сльозами, що виплинули з його очей, капала на білий хітон, спадала й униз та падала краплинами на труп розбитого й непорушно лежачого в долині палкого мисленника, що шукав правди в орлинім праві...

1904 року 2 лютого

СТРАШНА ПОМИЛКА

Психологічний нарис

Антін Корденко вернувся додому о першій годині дня задоволений, як поет по скінченні свого твору, який, на його думку, випав зовсім добре. Він увійшов у свою кімнату, став проти бюро, що стояло перед вікном. На долівці, на стінках, особливо на бюро, взагалі на всій кімнаті сяяв відблиск сонячного дня, в якому переливалась і буяла радість весни, молодії, повної творчих сил, – і було ясно, весело, без плям, як і в душі Корденка.

Він усміхнувся.

Могутнє чоло його з трохи навислими над ним пасмами не дуже довгого волосся, що шапкою облягало його здорову, правильної конструкції голову, було чисте від зморщок; товстий ніс та витисле, немов підкреслююче все лице, підборіддя, осяяні сірими, ясними, розумними й сміливими очима, взагалі надавали різко означеним, енергійним рисам його обличчя якогось твердого, впевненого виразу, повного рішучості.

Ся твердість виразу тепер, коли він усміхнувся відблиску весняного дня, трохи зменшилась, і в очах йому засвітилось якесь задоволення переможця, людини, що, зробивши

дуже важне діло як слід, стала на голову вищою в своїх власних очах, – утіхою творця, що чудово викінчив свій найулюбленіший твір.

Струнким рухом свого присадкуватого, плечистого тіла з широкими грудьми він наблизився до вікна і одчинив його.

Свіже повітря з новим вибухом сяєва влилось в кімнату, і відблиск дня засяяв на шибках іскристим золотом, немов запаливши скло. Десь весело і бадьоро вигравала гармонійка. Навіть сірі протилежні мури дому, залиті сонцем, повеселішали, а блакить неба в вишині була чиста й ніжно-блискуча. Радість весни влилась йому в душу, і, проходячись по кімнаті плавно, хоч і так твердо, що дошки підлоги потріскували, він здавався сливе натхненним.

Вся його постать, здорова, могутня й струнка, одягнена в звичайний клітчастий гарнітур, який тісно облягав його мускулисте тіло, – здавалась втіленням сили і розумної волі. Випнуті груди, широкі плечі, на яких панувала здорова голова його з одвертим, дуже енергійним і світлим обличчям, мускулясті міцні ноги і дужі руки з широкими долонями, тепер засунуті в кишені, нарешті спокійна, впевнена, рівна і сильна хода його, все вкупі підтверджувало те вражіння.

Тепер, струнко рухаючись, він почував всю силу й міць своєї істоти. У душі йому та сила, підтримана тепер впевненістю в свої творчі здатності по скінченні важкого діла, буяла і вроджувала натхнення. Очі сяяли йому цим натхненням. Порив рвався з широких грудей. Він тихо почав на-

співувати голосом, в яким бриніла сила почуття:

Wermirmein Werkbezahlt! O Pfarrer, Pfarrer!
Wohltihr das Gluckbeglückt; den Lohnbelohnt.

І ледве помітна хмаринка пронеслась по його рівнім чолі, кинула відтінь на ясний погляд, бо в душі виникло те Werk², яке він утворив... Але хмаринка та, як в ясний день, миттю розтанула і зникла.

Знову позір його прояснів. Знов у душі забував порив, і він знову заспівав:

Wermir, mein Werkbezahlt! O Pfarrer, Pfarrer!
Wohltihr das Gluckbeglückt; den Lohnbelohnt
Nenntimmerhinmein Werk, wennichesnannte.
Ein Glockenspiel³.

Він виконав присуд партії, який взяти на себе вагались другі члени, і вбив зрадника, що, перейшовши в таємну поліцію агентом, мав тепер видати всю організацію. Він спокійний цілком, і переконання, що вимовилося словом, у нього втілилось в діло.

І так просто, як слід справжньому борцеві. Увійшов у пе-

² Робота (нім.).

³ Хто мою роботу мені оплатить! Отче, отче! Хочете щастя ощасливити, нагороду винагородити. Назвіть усе-таки мою роботу, коли я назвав її Дзвоном (нім.). «Ein Glockenspiel» – також убивство присудженого партією на смерть зрадника»...

редпокій, коли йому одчинив старий піп, батько зрадника. На запит, кого йому треба, відповів, що старшого сина. У передпокій з кімнати ліворуч вийшов той, кого йому було треба, Тартаренко. За ним стояла старенька мати.

Він вистрілив.

Куля попала в лутку протилежних дверей, що були збоку. Мати, скрикнувши не своїм голосом, кинулась захищати сина собою.

Він раз за разом вистрілив ще двічі.

Батько перелякався і вибіг гукати на поміч. Мати стояла поперед сина, немов зацімила.

Він наблизився до них.

Мати всім своїм тілом захищала сина.

Корденко, вийнявши з кишені ніж, ранив її злегка в мускул в правім боці, аби лиш здихатись квочки, що, захищаючи своє курча, тільки заважала.

Зрадник почав тікати в кімнати, коли мати впала, скрикнувши. Він кидається за ним і наздоганяє його в спальні, вмить хапає за горло і падає разом з ним на долівку.

Б'є в серце, в горло, в живіт...

Без озвіріння, лиш рахуючи на те, щоб він вмер, бо треба зробити діло як слід.

Кров порскає йому на пальто... Битий дрижить, весь конвульсійно рухається в його руках...

А на східцях старечим до озвірення зляканим голосом кричить, немовби верещить, старий піп...

Корденко робить ще два удари ножем, кладе вбитого на долівку, побачивши, що обличчя його сплотніло, губи посиніли і він перестав тремтіти в його руках...

Міє руки в рукомойнику, здіймає пальто, виходить...

Зверху біжать люди...

«Але вони неодмінно всі забіжать подивитись у квартиру...» – пронеслась йому думка в голові, так просто й спокійно, як рішення арифметичного завдання.

Він спокійно зіходить по сходах.

«Внизу стоять жандарі на варті», – згадалось йому, але він, спокійно заложивши руки до кишень, твердою ногою вийшов на вулицю, пройшов декілька кроків, повернув на перехресну, сів на дροжки і приїхав оце додому.

Тільки на мить спинилась його увага над сим, тільки на мить увесь він немовби задерев'янів в одній позі, і увага його тільки на хвилину зачепилась за ці уявлення, бо зараз же він провів енергійно рукою по чолу й волоссі, струснув головою, і зір його знов з холодного і сталювого став ясним і блискучим...

З новим поривом в грудях заспівав він могутнім, повним голосом:

Wohltihrdas Gluckbegluckt...

Щастя знати, що ти – справжня людина, що ти можеш боротись, що слово твоє легко переходить в діло, коли то-

го вимагає пересвідчений вистрадане, укохане, глибоке пересвідчення твоє, о, се щастя не потребує нагороди: die Lohnbelohnt.

Закінчив він співати, додавши до слів тих свого власного мотиву, але як достотно він передавав його настрій!..

О, який порив плинув через його схвильовані могутні груди, який він був владний, немовби весняна повідь, що линула через розширену душу, і вона неслась тепер понад усіма високощами, на які тільки підіймались коли люди...

І сяєво весни так блискуче, так сміливо і щиросердно всміхаючись, співчувало йому всім своїм блиском...

І він усміхався сяєву, а воно йому...

В хатину вбігла маленька дівчинка, п'ятилітня його сестра, Оріся, в біленькій коротенькій суконці, з рожевими щічками і блискучими швидкими очима.

– Ти вже прийшов, Антоню? – спитала вона, вимовляючи слова з дитячим акцентом.

Антін наблизився до неї і всміхнувся сьому промінцю веселому; і він гармоніював з його настроєм, з тим сяєвом, що пліло знадвору.

– Уже, Орісю, уже прийшов.

Дівчинка обхопила обидвома рученятами дужу шию брата, коли він нагнувся, щоб підняти її, і цілувала його в щоки.

– Ти занудилась вже за мною?

– Еге, я тебе і вчора не бачила, а позавчора ти був такий сердитий та страшний, що я боялась прийти до тебе.

Антін всміхнувся: щebet дитини немовби сіяв йому в душі. Взяв він Орісю на свої дужі руки.

– Сердитий, кажеш?

– Еге, ти все дивився спідлоба, все сидів і мовчав, немовби надувшись, і за обідом, і за чаєм, і нікому не відповідав, ні з ким не хотів балакати... А сьогодні ти гарний, веселий...

– Еге, Орісю, сьогодні я веселий, радий і могутній...

– Ти могу-у-тній...

– Так, Орісю, раніше я був тільки здоровий, дужий, а тепер я могутній... Раніше я гойдав тебе на оцих руках, носив на голові, на плечах, а тепер, хочеш, я тебе оттак візьму (він посадив її на долоні своїх рук і високо зняв), оттак примощу та як кину тебе ввєрх, оттуди, напроти сяєва сонця, в самий його диск, в саму середину його блиску? Докину тебе до його, і ти летітимеш, осяяна його радістю, як зірка в тих високостях, і вночі твоє бліде світло буде мені нагадувати, що я справді могутній, коли міг тебе, кинувши в саме сяєво сонця, зробити світовою зіркою! Хочеш?..

Оріся здивовано слухала брата і аж заслухалась. Спершу вона була злякалась, що він і справді її кине оттуди, в небо; далі, почувачуци, що брат кріпко тримає її, зрозуміла, що се лиш так, опустила голову і, замислено всміхаючись, як по чарівній казці, вимовила:

– Е, ні, сього ти не зможеш?..

Антін почав палко цілувати її; вона обняла його шию і затулялась од його поцілунків, ховаючись йому поза шию.

Брат і сестриця сіли поруч на канапці. Оріся оправила сукню і серйозно подивилась на брата, що трохи задумався.

– Де ти був оце весь час? – спитала сестра брата.

– Де був? – збуджуючись від задуми, сказав Антін. – На роботі, голубко, на роботі... на своїй роботі.

Знов обоє трохи помовчали.

– Антоню, мама каже, що ти революціонер, що ти воюєш з поліцією, з царем навіть, і що ти згинеш на сій війні... і вона страшно боїться за тебе... і я боюсь, коли нема тебе дома, але коли я у тебе, то мені здається, що тебе ніхто не посміє забрати в тюрму і одрізати голову...

– Чого так?

– А того, – мовила поважно Оріся, – що ти такий могутній, такий гарний, що тебе не можна не любити...

– Правду ти кажеш, Орісю, але все ж таки є багато таких, що дуже не люблять мене, ненавидять, моя голубко!

– Поліція хіба? – спитала Оріся.

– І поліція...

– Цар?

– І цар...

– А ще хто?

– Багато, Орісю, людей, що мене не люблять: всі багаті, заможні, всі, що мають багато хліба, грошей, всі, що живуть в розкоші, яким нічого вже бажати, а коли і є що бажати, то воно їм зовсім не потрібне, – всі оці мене не люблять.

Оріся подумала трохи, потім скинула свої розумні очиці

на Антона і вимовила:

– І татусь тебе... Він каже, що ти немилосердний революціонер...

– Татусь наш теж не бажає нічого, окрім того, щоб йому дали кращу посаду, більше грошей та хрестик від царя на груди; але, бажаючи цього, він напевно знає, що матиме все се...

– Він каже, Антоню, що для тебе вб'ють людину нічого не варт...

– Коли ся людина зрадник партії, або людодід, або дуже шкодливий для ба-гатьох-багатьох людей...

Орися задумалась. Антін пильно дивився на неї.

– Еге, ти могутній! – раптом вимовила вона, обертаючись до нього і всміхаючись. – Коли ти сердитий, я тебе навіть боюсь, але коли ти веселий і радий, як тепер, я тебе дуже-дуже люблю і зовсім-зовсім не боюсь.

– Ах, ти моя плисочка, щебетушечка, – весело засміявся Антін і почав жартувати з Орисею, яка весело та розкотисто сміялась, коли він її лоскотав, підкидав, носив на руках, на плечах, на голові.

А сонце все ще кидало своє сяєво в хатину, виблискувало ним в шибках вікна, малювало мережки на долівці і на стінах; зайчик також бавився на стінці, як Орися з Антоном.

Зодягшись по обіді в студентську одіжку, Корденко вийшов на вулицю: йому треба було стрінутись з одним товаришем по партії, з яким він змовився сьогодні йти на засідання

комітету, що на нім він мав зробити справоздання відносно дорученого йому виконання присуду над Тартаренком. Він ішов по вулиці і вклонявся деяким знайомим, що під той час йому стрівались. Нарешті, вийшовши на головну вулицю великого міста, він зайшов в одну з цукерень, досить простору і тепер повну людом, де мав стрінутись з товаришем. Обібравши собі місце біля столика, що стояв осторонь, Корденко звелів кельнеру дати склянку кофію. Між тим, дожидаючи кофію, він взяв до рук газету і почав її переглядати. Раптом почув таку розмову:

– Здорові, здорові, а чули?.. – питає пристаркуватий бас.

– Що?.. про вбивство Тартаренка? – відмовив щербатий старечий голос.

– Еге!..

Корденко оглянувся. За сусіднім столом сиділо двоє. Один спиною до нього, дебелий сивоволосий чоловік, що мав отой бас, а проти нього худенький маленький дідок, одставний полковник, з зморшкуватим, висохлим лицем і сірими маленькими полинялими очицями та довгими рідкими сивими вусами.

Він знов уткнувся в газету, але пильно прислухався до бачки.

– І подробиці знаєте? – спитав бас.

– Та які ж?..

– До старого попа приїхав син-революціонер. От хуліган, підсланий поліцією, і вбив його...

– Е, ні, який там хуліган! – мовив брязким голосом одставний полковник, махнувши нервово рукою. – Ви завжди зі своїм лібералізмом, Федоте Амосовичу, аби паскудить наш уряд... Вбито його з призову партії, виходить своїм же братом-революціонером, а не...

– А, що ви провадите, – мовив дебелим голосом Федот Амосович, – з якої б речі?..

– А ви й не знаєте? Хе, хе, хе... – засміявся беззубим смішком, що ляскотів, як заржавлена тріщотка, полковник, – він зрадник партії...

– Так?!

– Ну, да, отчახнувся од партії, а вона за се його і тее... хе, хе, хе... бачте, які ваші перехвалені революціонери... хе, хе, хе, вони й вас коли-небудь уб'ють, от побий мене Боже, хе, хе, хе, – сміявся своїм смішком старого ласуна одставний полковник.

– Перше всього, вони зовсім не мої, – захвилювався Федот Амосович, оглядаючись, – а друге – се мені просто дивно, як ви легко вірите всяким пліткам...

– Хе, хе, хе! Найпевніші відомості ви, Федоте Амосовичу, називаєте плітками тільки через те, що вони виявляють всю звірськість ваших коханих революціонерів...

– Яких там коханих революціонерів? Чи ви в своїм розумі, Данило Демидовичу? Що ви прискіпались до мене з тими осоружними революціонерами!.. – розхвилювався, як той самовар, що збирається закипіти, Федот Амосович, дуже ку-

медно рокочучи своїм басом, і вже був зібрався схопитись з місця, все оглядаючись пильно на всі боки, як Данило Демидович, що ввесь час сміявся своїм смішком ласуна, вимовив:

– Та то я шуткую, ну годі ж, сідайте...

– Та ні, справді... се знаєте... Жартувати з такою річчю..

Хіба ви не знаєте?.. – все ще не міг заспокоїтись товстенький Федот Амосович і оглянувся на Корденка.

Їх погляди зустрілись. Корденко побачив гладке, округле обличчя з товстим носом і довгими вусами і з двома ледве помітними безкольорними очима. Федот Амо-сович тим часом заспокоївся і сів біля свого сусіди. Вони знов любенько розбалакались. Прислухаючись до дальшої розмови, Корденко почув, як кров кинулась йому до серця і до голови, на якій волосся готове було стати дибом: якийсь жах підіймався йому з глибини душі і на хвилину затьмив погляд. О, він не боявся, що сидить якраз поруч з тими, що балакають привселюдно про його вчинок, ні, до сього йому було байдуже, лише цікаво було послухати се з чужих уст, але інше в сто-крат страшніше схвилювало враз, як напад хуртовини, його душу. Се була страшна думка, що висловлялась одним словом «помилка», але воно було дуже-дуже страшне і, немов розкалена криця, вїлось йому в душу... Річ в тім, що з даль-шої розмови сих двох добродіїв вияснилось, що вбитий той син Тартаренка, що напередодні приїхав додому; а той, кого повинно було вбити, нікуди не їздив і завжди жив тут. Помилка?.. О, як се жахливо і незвичайно страшно!.. Корденко

ледве стримався, щоб не застогнати. Він уже не слухав розмови. Газета йому випала з рук, і він пильно-пильно дивився поперед себе, а в очах йому блиска одна думка, гаряча, пекельна думка, що палила, як жаром лихоманки, його мозок, стискала обручем всю голову. І під отією загравою, що схопилась од якоїсь пожежі, що панувала в душі, меркла всяка здорова думка, падала в огонь пожежі і горіла, кожна спроба зрозуміти се безглузде і жорстоке, що владно насувалося на душу.

«Помилка» – згучало в устах.

«Помилка» – відбивалось в голові.

«Помилка» – немов лепетала вся перелякана і збентежена, вкрай стурбована душа.

І руки йому опускались, очі все дивились пильно на кінець стола, де безглуздо лежала якась крихітка булки. І та крихітка вїлася в розум і немов була там зайвою, але немов вся розгадка, все зрозуміння страшного і безглузлого залежало од того, щоб дивитись на сю крихітку і зрозуміти її, – на що вона, чого вона...

Бадьора рука ударила Корденка по плечу, і він здригнувся, як схоплений на місці злочину... Він підняв очі і пізнав товариша; якого ждав, – Івана Вовтузенка, дуже веселого і енергійного, зовсім ще молодого юнака, який завжди на-смішкувато відносився до всяких сумних становищ і ніколи тяжкому гніту душевному не давав наполягти на свою вертку душу. Тоненький і високий, дуже рухливий, з коротким каш-

тановим м'яким волоссям, ніжними і рівними рисами світлого обличчя, він здавався Корденкові тепер особливо гарним, приємним, бажаним. Він зрадів йому, як розгадці.

– Що се ти задивився на кінець стола, як теля на сороку? – всміхаючись і швидко та дзвінко балакаючи своїм соковитим, молодим і чистим тенорком, спитав, торкаючи його, Вовтузенко.

– Я?.. – метушачись незвичайно для себе, вимовив Корденко.

– Та що се ти, немов тебе мокрим рядном накрили?

– Ні, ні, стривай, – схопив Корденко за руку Вовтузенка.

– А що? – схилився до нього сей останній і серйозно та пильно подивився у вічі. – Зробив?

Корденко поблід і здригнувся. Поблід теж і Вовтузенко.

– Ходім, – спіткавши оте на чолі товариша, вимовив Корденко ледве чутно.

– Ходім! – енергійно підтримав Вовтузенко.

Вони вийшли під руку і пішли вулицею мовчки. Корденко всім напруженням сили волі немов заспокоївся, Вовтузенко ж вельми задумався. Вони навіть не помітили, як за ними стежили двоє пронириливих очей малої стриженої голови в циліндрі, з голеним обличчям.

Пронира, бачачи, що вони не звертають уваги на його стеження, посмілився наблизитись, щоб йому зручніше було.

Раптом Корденко оглянувся: оглянутись йому схотілось цілком інстинктивно. Сей інстинкт так вріс йому у вдачу, що

він ніколи не помилявся. Тепер Корденко теж не помилився. Він ледве помітно шепнув Вовтузенку:

– За нами стежать...

Вовтузенко поглядом спитав. Корденко повіками одказав.

– Як? – спитав Вовтузенко у Корденка, який був такий спеціаліст, що знав всі ходи й виходи в усіх прохідних дворах.

– Іди, не вважаючи ні на що і вдаючи, що не трапилось ніякої відміни...

Так вони пішли далі.

Нишпорка, дійсно, нічого не помітив. Коли стали наближатись до першої поперечної вулиці, Корденко шепнув:

– Направо, швидше!..

Повернули вправоруч. Тут кроків за п'ять була нова перехресна вулиця.

– Через дорогу направо... – шепнув Корденко.

Так вони пробігли з півгодини і повертали вже в п'яту вулицю. Нишпорка якось був загубивсь, але от знову з'явився вдалині вулиці, та очевидячки, ще не знайшов оком наших втікачів.

– У двір, направо... – вимовив Корденко

Се був довгий прохідний двір з досить глибокою нішею в другій брамі, зовсім темній і маленькій.

– Ховайся, – мовив Корденко, підводячи до ніші Вовтузенка.

За хвилину просто поуз них пронісся нишпорка. Корден-

ко всміхнувся.

– Ну, тепер швидше назад...

Вони вибігли на ту вулицю, з якої повернули в двір, сіли на фурку і сказали їхати в городський парк. За півгодини вони вже йшли по одній з бокових, сливе пустій алеї...

– Здорово ти навик їх піддурювати... – лиш тепер вимовив Вовтузенко, починаючи знов переходити на свій життерадісний тон.

Але Корденко нічого не відповідав. Та думка, що перевернула всю його душу в цукерні, тепер, як тільки вони знов опинились на самоті, поза небезпечностями, немовби з новою силою опанувала його розумом. Вона знов з'явилася вмент, як би прошуміла в голові, як розпалена криця, знов вгризлась у серце, і воно впало... Холодний піт виступав на лобі.

– Чого ти мовчиш? – спинився Вовтузенко.

Але Корденко машинально теж спинився, бо не чув слів Вовтузенка, – йому все шуміло в голові: «помилка», «помилка»... Йому здавалось од часу до часу, що ґрунт хитається під ногами і що він ось-ось полетить стрімголов у безодню, німу і вогку, і він здригувався.

Корденкові виринуло в уяві: Тартаренко, закинувши назад голову і випнувши якось особливо «адамове яблучко», розкинув обидві руки, пальці котрих немовби скорючилились, – хрипів, а він саме всадовлював ніж під пахви, звідкіля линула кров, що забризкала йому манжети і рукав пальта, і все

тіло вбиваного дрижало і тремтіло всіма мишцями. І те уявлення було таким ясным, що Корденко немовби чув в своїх руках тремтіння конаючого, і хрипіння в його горлі, і навіть запах свіжої крові... Він здригнувся, і жах обхопив його, і щось важке стисло всю душу...

– Івасю!.. – вигукнув він, схопивши Вовтузенка за руку.

День меркнув і вдалині вмирала зоря, немовби вбираючи в себе свої останні зітхання, які ще блисли по верхніх листках. Тиша особливо підкреслила поривчасту нервовість того викрику. Вовтузенко здригнувся і поблід. Коли ж поглянув на поблідле обличчя Корденка, на очі, що блисли якимсь чудним блиском, знов здригнувся.

– Помилка, розумієш уже... помилка!.. – трусив Корденко руку Вовтузенка так, що та дуже йому боліла.

– Яка помилка?! – сливе не своїм голосом крикнув Вовтузенко, почувуючи біль в руці.

– Страшна, страшна... – не то простогнав, не то прошепотів Корденко, – я вбив не того, кого було треба, – вигукнув він і здригнувся.

Вовтузенко занімів.

Хвилину вони безглуздо-придушено дивились один на одного.

А там десь, за містом, далеко-далеко серед розкошів природи ніжно вставала вродливиця зоря і, ніжачись на своїм воздушнім ліжку та загортаючись в блакитне м'яке покривало, посилала останні, не то журні, не то щасливі всмішки,

що завмирили і розпливались на біде блакиття неба. Вона всміхалась зірці, що заблисла в тій часті блакиті, що вже потемніла, а чоло небесне і думне, і чисте, і поважно-спокійне наблизилось до землі і так приятельськи немовби схилилось над нею, щоб обдумати всі її думи прикрі, заплутані і важкі – і ті її світлі розгадки одна за одною заблисли ясними зірками на тім вільнім-вільнім, чистім чолі. І тут в алеї до тих дум прислухалася тиша, сливе урочиста, а з далини гуділо й шуміло місто. І шум той гудів якомось і дико, і ритмічно і, здається, намагався побороти тишу і стурбовано спокійні думи неба...

– Відки ти взнав? – нарешті прошепотів Вовтузенко.

Йому здавалось, що він давно не балакав з Корденком: так багато дум, ново-уявлень, чудних образів з надзвичайною швидкістю перебувало йому в голові за сю хвилину.

Корденко почув ті слова, але вони немовби ніяк не доходили йому з уха до розуму, – і він намагався присунути розум до тих згуків в ухові, щоб вони стали і зро-зумілись. Розум бо так був забитий однією лиш думкою, що тепер розрослась до якогось важкого безформеного стогону, що лежав у душі, випивав жадібно її соки, все ріс, всю її гнітив, і, немовби сповняючи цілком собою, вже наважувався розіперти її.

Нарешті, коли Вовтузенко знов повторив се питання, розум його сливе очистився і він схопив зміст тих слів.

– В цукерні чув, що до старого Тартаренка саме в переддень приїхав його син найстарший і що сього вбито...

– Найстарший... – якось безгучно пролепетав Вовтузенко; губи його тремтіли.

– Але що? – почувуючи, що щось нове, повне жаху, напливає на нього, спитав Корденко.

– Найстаршого? – уже не шепотом, а якимсь болісним висвистом спитав Вовту-зенко, широко одкривши очі.

– А що?! – гукнув голосно, сливе вереснув Корденко.

– А... а... – почав лепетати Вовтузенко.

– Ну, кажи ж? – прошепотів Корденко, схопивши і стискаючи руку Вовтузенка.

– Я чув, що він – сам революціонер, що він... попався, сидів в тюрмі, був висланий до Сибіру, там занедужав і якось втік відтіля і, направляючись ото за кордон, заїхав до батька...

– А?.. га?.. – ледве прошепотів Корденко, зомлів і опустився на землю, схопивши себе за голову.

Вовтузенко дико дивився на нього: він почував, що щось страшне діється, але, не вважаючи на страшне напруження всього розуму, ніяк не міг зрозуміти, що саме робиться з Корденком, – і безпомічно стояв над ним.

Корденкові в першу хвилину все помутилось в розумі і в очах, слабкість якась напливала на істоту і вона немовби затускла, і здалось йому, що розум його спинився і що все спинилось: і час, і ніч, і все-все стояло довкола нього і в нім, і однотонно, без руху гнітило його, а кров почала бити в виски. Потім побіг холод поза спиною і немовби в розумі щось

ударило як дзвін і задзвеніло в ухах... І вся душа заболіла так, що він, щоб одтягти біль несвіцьку, рвав волосся... А в душі робилась якась порожнеча... Йому здавалось, що він уже не він і що все уже зникло...

І раптом він знов все зрозумів і ясно почув усю безглуздість, жорстоку, німу безглуздість того, що сталося...

І ся безглуздість тисла його... І він не міг поворухнутися... А Вовтузенко ніяк не міг уловити, спинити шалений біг уявлень, що зароїлись йому в голові якимось швидко-швидко, в якимсь чудернацьким танці. Тут чогось було і те, як він дитиною вбив комара, що сів йому на щок, та потім жалкував, і стала в уяві няня, що вчила молитись Богу, і старий дід його, що вмер оце недавно, побитий хуліганями; жидівка, що лежала на спині з розірваними грудьми, на яких запеклась кров, і з незакритими скляними очима в калюжі крові, і жиденя, що, розставивши рученята, летіло з п'ятого поверху і потім воно ж, розбите, і мозок, що розбризкався по камінні, – і, нарешті, Корденко з ножем, на яким запеклась кров...

Все те несло, немов якийсь вир, і всі ті уявлення були такі ясні і страшні...

А тим часом зовсім стало темно і важка тьма немовби повисла на верхах дерев, що нерухомо, гнічені нею, стояли, зобгавшись в якусь одну неясну юрбу, крізь яку просвічували нервові погляди безбрових очей-світел. Однотонно дражнячи, а між тим ритмічно щось гуло там, за садом. Коли небо в темну страшну ніч, повне хмар, висить важким тягарем над

землю, то раптом стає веселіше попід тими хмарами, як ясний промінь місяця прорветься крізь них на землю, немовбито проглянула надія. Отак думка, що майнула в голові Вовтузенка, одіграла роль реактива і прояснителя.

– Нас ждуть на засідання!.. – вимовив він, беручи Корденка за руку.

Корденко спершу якось байдуже-незрозуміло подивився на нього: йому продзвеніли в ухах ті слова, і він уже почував, що вони несуть якусь надію на одміну сього становища, в яким він тепер. Проте все ще незрозуміло дивився на приятеля, бо в душі ще вповні було, ще хмара тісно лежала на хмарі і промінь прояснення не міг ще прорізати всі ці хмари – думи, що тісно скуйовдилися одна на одну.

– Ходім на засідання партії: нас давно ждуть, чуєш? – ясніше повторив Вовтузенко.

І все так стало раптом ясно і зрозуміло Корденкові: там ждуть, він повинен бути там, він уже мусив би давати справоздання, а він тут, сидить і оддається ваганням. Який же він партійник?

Сі думки, що вплили в душу з новою, свіжою силою, протверезили Корденка. Він встав, і обидва швидко-швидко пішли. По дорозі обидва мовчали, ба нічого було казати. Вони немов знали всі муки один одного. Знали сумніви, в сім разі такі животворні. Знали і надії.

Надія, така ще несмілива, як перше кохання, все закриваючись, немовби рукавом, і ледве-ледве визираючи з-поза

нього своїми розкішними, милими очима, така надія ворухилась в серці Корденкові: може, не то помилка, що він вбив не того, кого треба, а навпаки, ся думка – помилка. Надія ся зростала під впливом тих інстинктів, що вже виробились у Корденка як у партійника. Якась впевненість в те, що партія знає багато, більше за нього в багато раз, що вона ледве не все знає: партія має зав'язати і розв'язати, звільнити і напроти того примусити, ся впевненість ще була в нім тоді, коли він був гімназистом восьмої класи. Перший час вона все зростала, а потім меншала в міру того, як він ставав все потрібнішим і енергійнішим членом партії, що прийняла його в головні свої діячі, в ту організацію, що була головою всієї партії. В міру того, як він сам став часткою втілення того широкого і живого знання партії, що так було потрібне для загалу молодих, ще не розвинених, не привиклих до партійної послідовної боротьби членів, – се впевненість, що таким ото побитом останнім часом зовсім вмерла в свідомості його, узявши місце впевненості в свої сили, в здатність творчості на ґрунті певного світогляду – з одного боку, і партійної широкої практики – з другого – ся впевненість тепер знов ожила, бо весь час вона була в нижчій відділі життя, в тій царині, де сплутуються всякі інші інстинкти, що не сміють переходити в свідомість протягом часу, коли на сильну діяльність хватає сил, і навпаки, впливає в свідомість тоді, коли сили падають або коли вся душевна організація раптом буде дезорганізована чим-небудь, як-от в сім разі. Надія ворухи-

лась і зростала під впливом тієї, ледве свідомої для нього самого, впевненості в те, що партія знає правду, що вона зуміє розв'язати конфлікт в його душі.

Того конфлікту не розв'язала партія.

В партії вже встигли взнати, що вбито не того, кого треба. Спершу було напустились на Корденка, а коли побачили, як несподівано се вплинуло на нього, замовкли. Корденко страшно зблід, очі йому розширились, і він, безглуздо дивлячись в один пункт, немовби вдивляючись в щось перед собою, конвульсійно лепетав щось, подібне до: «так... все пропало... помилка»... Побачивши се, покинули його, щоб порадитись, що тепер робити, а один з них, лишившись з Корденком, почав його підбадьорювати, упевнюючи, що з кожним може статись така жорстока безглуздість. В партії ж поклали написати лист з вибаченням до батьків вбитого. Корденко вийшов зовсім немовби спокійним з засідання.

Вовтузенко спитав був його, чи не провести його додому, але той засміявся на се тим сміхом, яким він умів сміятись раніше, до цієї події, сміхом, що примушував зйожуватись і засоромлюватись. Вовтузенко стис йому руку, і вони розійшлися в різні сторони.

Корденко, лишившись сам, ішов довго-довго; обійшов сливе півміста, раптом спинився посеред вулиці – він саме переходив – і задумався. Все зникло йому перед очей: в голові шуміла одна думка, якось однотонно, як шумить осінь, коли падає з дерев повільно жовте сухе листя і, підхоплене

вітром, носиться понад землю, а потім десь там лягає. На душі було важко-важко.

Втомився бідний, але počував, що не може спочити доти, доки не обдумає, що тепер йому робити. Не каяття його гризло, не якоїсь забобони він боявся, – ні, се давно вже він випалив в своїй душі вогнем знання, намагання переробити свою натуру так, як того потрібував розвинений, могутній розум і діяльна, творча натура. Ні, те, що тепер мучило його, було стократ страшніше, стократ більш значне і рішаче для нього, ніж всі ті забобони мізерні.

Се була невпевненість в правдивості того, що він мав за свій ґрунт, на яким він з таким трудом і напруженням збудував свій новий світогляд, з болем вириваючи все старе і забобонне з своєї істоти і з натхненням прищеплюючи все нове, гарне і потрібне, і єдине безумовно правдиве, як йому здавалось.

Еге, стає тепер ясным, що тільки здавалось.

«Ей, з дороги!» – почув він грізний голос і оглянувся: на нього бігли коні. Ступивши два-три кроки вперед, він побачив, як повз нього, мало не зачепивши його, пронеслась карета, запряжена парою надзвичайних коней.

Він здивувався, що не помітив того, що біжать коні. Потім згадав, як він спинився серед вулиці, і се його здивувало. Тепер почав іти як слід, щоб, бува, не звернути на себе особливої уваги поліцаїв, а особливо нишпорок. Як і взагалі, коли людина в своїм вільнім польоті раптом почує слабість в

крилах, починає, сівши десь на вершині, згадувати своє минуле і особливо прикро те, як виростали і вирости сі крила, що тепер втомились, – так і Корденкові згадувалось тепер, немовби мимоволі – проте з сим він не сперечався – його попереднє життя.

Як дбалий господар, бачачи, що хата його осіла, що стає замітним, коли облупиться вапно, довго оглядає її і, коли побачить, що дійсно процес руйнування починається, то прикро загадається над тим, чи можна далі жити в цій будівлі, полагодивши її трохи, чи треба зовсім пересипати. Так і Корденко мався, оглядаючи свій світогляд, і таємна тривога, тим не менш страшна, лишитись серед зими і негоди без пристановища, лишитись серед моря життя без ґрунту під ногами, ссала його за серце. Згадалось йому, як він одним разом застрелив нишпорку з револьвера. Спершу довго тікав од нього, перебіг багато прохідних дворів, завернув в такі закапелки, що тільки сам знав, набив ноги, втомився вкрай – і все ж таки не міг втекти од уїдливого шукача. Між тим з ним були дуже важні папери, різні плани і пара куплених для партії револьверів. Недовго думаючи, він пішов на берег: захопившись своїм стеженням, нишпорка подався за ним. Коли вони одійшли геть од забудованої частини берега, Корденко вмить обернувся й вистрілив просто в груди шукачеві. Сей останній, як підкошений, впав і серед недовгих конвульсій одразу вмер. Корденко пам'ятав, що тоді йому стало якось і страшно, і вільно на душі: немовби він зайшов на високу

скелю і звідтіль широким поглядом оглянув довкола і безодню, що була тут же під скелею.

Тепер він здригнувся при сій згадці: тоді, як і тепер, з-за хмар, що набігли перед тим на слабенький місяць, майнув блідо-прозорий промінь і освітив бліде, перекошене конвульсіями, обличчя вбитого. Згадка тепер про те була так ясна, що він здригнувся. І все та ж думка, що цілий вечір і ніч мучила його, тільки в новій, хоч і дрібнішій, зате свіжій прояві, пронеслась, як блискавка, сліплюча і холодна: «А що, як то був не шукач?» Всі сили його розуму напружились знову, щоб пересвідчитись, що то справді був нишпорка, але Корденко не вірив уже своєму розуму.

А останні сили душі, де вони ділись? Коли вже розум, сей великий і сміливий шукач нового, сей одкривач нових законів існування, сей цар існуючого і орел над усіма високощами світу; коли розум, сей будівничий, що будує надзвичайніше в світі, – коли вже він, сміливий і одважний ватажок волі, похилився і пішов блукати без мети, то чи варт питати про все інше, слабе, дуже консервативне, з чого більшість є здобуток переживань, наслідок звичаїв, колись, може, корисних, а тепер...

Але ні! В тім-то й річ, що про них тепер саме і час згадати.

Коли сонце заходить, то з глибини сирих ям, з-під куп суччя, старого листя та в'ялого бур'яну, з-під куп гною, – з усяких темних пущів та нетрів виплигують на місячне світло, відблиск сонця, різні гади, сови, сичі і другі потвори, що гри-

зуться поміж себе і підчікують здобичі: чи то пташеня засне і спаде з дерева, чи зайчєня пробіжить, чи другий який запізнiлий звірок, – зараз вся ся зграя голодних гадів кидається на здобич і б'ється за неї поміж себе. Смерть, писк, руйнування серед пiтьми місячної ночі в гущавині гаю – се щось дике, що ховається од світла; се щось бридке і страшне...

Так було тепер в душі Корденка. Коли розум його, як сонце, закотився і лишився тільки одблиск його, то в душу вилізли всі жадібні, нижчі інстинкти; всі ті мізерні жалі, що висмоктують кров з жадоби творчості; всі ті нужденні страхи, що ссуть серце саможертви; всі ті гладкі і разом роздратовані буржуазні пересвідчення, що оправдовують колективне вбивство для підтримання буржуазного устрою і страшно гонять поодинокий терор; всі ті сови, сичі, гади, породження гнилих останків різних млявих ідей, якими напихано Корденка за час його виховання і якими він сам напихався, доки ще мав немiцний розум, хоч і широкі запити, – всі сі гади кидались на свою здобич, кожду здорову, але сполохану тепер, думку, що полохливо перебігала поуз сих потвор, і роздирали її на шмаття.

Згадалась йому і інша картина, – залита огнем, що, подрiбнений на тисячі блискавиць, носився над полем бойовища, і кожна та блискавка зносила по людині з гребеня барикади, зложеної з ящиків, розбитих столів та каміння з мостової. Одні сердешні падали на спину, і їх обличчя дивились на знамено, що держав він в своїх руках, а другі на

груди. Сі останні намагались підповзти до барикади, коли не одразу були вбиті. А він, Корденко, стояв серед тих блискавиць і свистіння куль, що роєм неслися довкола нього, стояв і чув весь стогін, гвалт; то радість перемоги, то вигук безнадії переможеного. Бачив, як люди кидались один на одного, як молотки били по рушницях і по головах москалів; бачив, як падали і ті, що з молотками в руках, проколоті штиком, і ті, що з рушницями, але з пробитими молотком головами. І свистіння куль носилося довкола нього, – одна просичала якраз біля пучок, що тримали червоне знамено, а друга над самою головою... Раптом ще одна вдарила в верхню частину держална і знесла шмат його, струснувши все знамено так, що воно випало йому з рук. Але Корденко в ту ж мить підняв і знов підніс високо священний прапор. Він тримав його гордо і з натхненням боронив сей прапор свободи. Коли солдати підбігали близько, щоб вибити знамено або штиком проколоти його самого, то Корденко так влучно стріляв з револьвера, що багато падали мертвими: як лев, боронив те знамено... Але одразу щось блиснуло йому в очах, він ясно почув потім щось гаряче в плечі, а також почув, що вся свідомість затьмилась... Очуняв він уже дома і взяв, що був поранений і що, маючи його за вбитого вже, з поля бойовища нікуди не забрали, а товариші тим часом його викрали і віднесли додому. Міцне тіло витримало те поранення, і він скоро зовсім одужав.

Ах, якби тепер, оце зараз були барикади, щоб у вільнім

бою скласти свою запаморочену сумнівами і горем голову...

І стало йому жаль, що марно гинуть сили молоді, що крок за кроком покидають його: почував, що він втопився страшно, глибоко. Між тим, на превелике собі диво, він побачив, що підходить до дому, в яким жив.

Коли він увійшов у свою кімнату, то, не засвічуючи світла, кинувся на ліжко, уткнув голову в подушку і затих. Спершу його істоту почав обіймати спокій і втихомирення, але воно було якесь тупе, глухе; він зараз же почув, що не може заснути, і його почав обхоплювати жах, жах, що морозом пройшов йому по душі: йому здалось, що він тепер уже ніколи не засне. З силою втискав своє обличчя в подушку, а голова йому горіла. З-під подушки вилізло обличчя вбитого Тартаренка: одно око заплющилось, а друге дивилось на нього з таким безглуздим, звірячим, шаленим жахом, повним здивування, що він здригнувся; обличчя, все ясно вималювавшись, перекосилось і затіпалось в конвульсіях; в руках він почув тремтіння тіла, що бореться з смертю; далі побачив всього Тартаренка, яким він був в ту хвилину, коли Корденко зробив йому третій удар ножем...

Мов окропом ошпарений, схопився Корденко з ліжка, далі сів на нього і почув, як стигла йому кров в жилах. Протирив очі і зло якесь обхоплювало його, страшне роздратування і поруч з тим якийсь незрозумілий страх. Було темно. Йому схотілось світла. Швидко, дуже швидко кинувся він до вікна і притиснув своє гаряче чоло до холодної шибки. Го-

лова немовби освіжилась, але од сього тільки швидше забігали в ній думки, як ті сови в пустці...

В брамі блимав одинокий ліхтар неповним, мізерним світом, що скупчив тіні біля себе, а над будинком немовби нахиялось небо, на яким байдужо блимали зорі своїм звичайним, цікавим і легкодухим мигтінням, що немовби дражнило... Десь грюкнули несподівано двері, – Корденко здригнувся...

– Але я не вірю, не вірю в каяття, в якусь кару... я вірю, цілком вірю, що так і слід було зробити; я вірю в те, що я не винен, що сталась помилка!.. – скрикнув він і здригнувся: Здригнувся, бо з глибини душі почув немовби стислий, але такий колючий і збентежуючий регіт. Широко розплющив очі і прислухався до того, як стукало серце, швидко-швидко і немовби сполохано, а в уяві знов став вимальовуватись образ убитого Тартаренка.

«За що ж мене, за що?» – здавалось йому, так питало розплющене око, повне здивування, на блідім, перекошенім обличчі Тартаренка.

Корденко мотнув головою, почав швидко-швидко ходити по кімнаті: йому не хотілось сього уявлення, але сила волі не мала жодної спромоги протистати тій появі.

І завжди впевнений в своїй силі, він тепер почув себе слабим, і страх, рабський страх, і злість, рабська злість, напливали йому на душу і гусли там.

– Я ще, ще, ще вбиватиму... я зроблюсь катом партії... я

ще, ще... – ходив він по кімнаті і повторював сі слова, щоб нічого не думалось, – і справді нічого не думалось, але те уявлення тим паче лізло в уяву. А з тим разом зростав і жах в нім, і якесь озвіріння, що тіпало його душу.

А вікно з темного стало йому синім... Годинник страшно дратував його, тикаючи якое дико і настирливо... Нервова дріж бігла по тілові Корденка... В глибині душі билась в конвульсіях якась думка... Всередині все тепло.

Корденко вибивався з сили, – він почув, що всі сили душі, навіть її болі, тупіють... І вибившись цілком з сили, як сніп, як підкошена трава, повалився на ліжку і заснув сном мерця.

В низенькій, з невеличкими вікнами кімнаті на столі стоїть самовар і привітно грає на різні голоси, що всі між тим мають один тон якогось лагідного і втихомирюючого характеру. За самоваром сидить його мати, тоді ще зовсім молода. Далі батько, чоловік літ 35 з гарною бородою, рівним чолом і ясними чорними очима. В кімнаті тепло, затишно, самовар парує. На стіні привітним старечим голосом тик-кає годинник, немов бабуся оповідає свої одноманітні казки. Мати, привітно всміхаючись, наливає чай. Батько п'є і потім курить цигарку. Мало згодя починає балакати, оповідати про свою молодість і молодечу діяльність. Оповідає з тим натхненням, яким переймаються люди, згадавши свою ясну молодість. А син, молодий Корденко, так пильно слухає, – так йому до вподоби сей його вродливий батько. От він оповідає про те, як ще був студентом і ходив на сходки, на яких критикува-

ли уряд і змовлялись боротись з ним; як він ходив в свитці поміж селян і намагався вчити їх; як селяни його схопили і хотіли одвезти до станового, а він втік од них, коли вони заїхали до шинку, лишивши його зв'язаним на возі, – і багато іншого. І серце молодого Корденка росло, і здавалось йому, що й батько росте. Звертається він до батька і питає його:

– А тепер, татусю, мислю собі, що тепер робиш? Ти тепер ще сильніше борешся з урядом, ще лучче вчиш людей?...

– Ні, дитино, я тепер слідчий, а не вчитель, я сам уряд, – відповів батько.

– Так що... – почав син.

– А те, що не можна робити всього того, що я хотів робити, коли був молодим, бо я тоді був дуже наївним... Виростеш, визнаєш...

І здавалось йому, молодому Корденкові, що батько його робиться таким звичайним, таким мізерним, як і всі, і навіть ще гіршим, здавалось йому тепер... І от почуває Корденко, що він росте, росте і робиться великим, дужим, а батько старіється враз і робиться таким, як тепер, і от він схоплюється і мовить так гаряче, так міцно і між тим так грубо:

– Ти – буржуй, бюрократ, мізерний зрадник!..

Мати схоплюється й собі безпомічно махає руками...

– Мовчать, мовчать!.. – кричить старечим голосом, пристукуючи кулаком, батько.

Всю мить в хатину вривається сила жандармів, кидаються на молодого Корденка, схоплюють його і тягнуть геть, – і

чує він роздираючий душу плач матері...

Просипається... Прокидаючись, він ще чув немовби той плач і здригнувся. Сів на ліжко і почав протирати очі.

Провів рукою по чолі: холодний піт застиг на ньому. Він глянув на вікно: уже розсвіло. Він немовби не знав, що з ним було і чого йому так важко на душі.

Раптом з блідо-синім відсвітом ранку ввійшла в кімнату тінь – привид, знов ожививши уявлення про вбитого Тартаренка... І тоді він все зрозумів... І довго сидів, витягнувши руки по колінах, спустивши безпомічно голову, дивився вперто і безглуздо в долівку, на якій ледве помітно лягала пляма за плямою сірого ще відсвіту дня, що надходив.

«Надходить день, день нових мучень, сумлінь, коли прибудуть свіжі сили. Мене мучить не те, що сумління гризе, а те, що я, Корденко, міг зробити помилку... Помилка се; а чи то не помилка і всі інші подібні випадки? Чи не помилка весь я?.. Нарешті, чи не помилка і все, що існує довкола нас?..»

Ся думка, «чи не помилка весь я», особливо довго проходила йому в голові, і коли він думав, що вона вже пропливла, вона знов і знов верталась, уже одягшись в такі слова: «коли ти був ненормальним – тепер чи тоді, як вбивав Тартаренка? Досі ти був впевнений в те, що безумовно в останнім разі ти був нормальним, але тепер?..»

«Як?.. хіба я міг тільки божевільним вбити Тартаренка?»

«Але якби ти був не в випадковій відповідній манії, то ти

б тепер не мучився».

«Але я мучусь лише тим, що сталась помилка».

«Помилка примусила тебе мучитись».

«Бо без цього не було б волі моїм інстинктам, пережиткам минулого, що примушують почувати гризоту сумління».

«Ти в цьому впевнений?.. »

«Я впевнений... Еге, я впевнений, що я тепер ненормальний... »

Така розмова велась між думками в голові Корденка, і йому навіть цікаво було стежити за сею борнею думок і разом з тим боляче, страшно...

Почувши отой декрет, – що він тепер ненормальний, знов почував, що не твердо впевнений і в цьому. І питання цього не розв'язав... А інші уявлення понесли його вперед.

Корденко почув тепер себе таким неміцним, що не міг би – він в цьому був певний – сказати, хто правий і хто винний, не міг би кинути просто в вічі тому, хто став би його винуватити, що він буржуй; не міг би голосно і сміливо казати всім ту правду, в яку так вірив; не міг би гордо і непохитно тримати свій прапор, – не міг би боротись за нього до загину... Йому скрізь миготіла «помилка»...

І тепер він, Корденко, вийде поміж гурт слабим, нікчемним, з якого він сам ще так недавно сміявся і на якого з погордою дивився. Тепер кожний може кинути йому грязюкою в лице, тепер всякий викине на очі те, чого спершу не міг, боявсь і що тримав тоді про себе; тепер кожний, поперед по-

доланий, помститися на нім дрібною жорстокістю, з рабською злістю, – і він, Корденко, пишний і сміливий, тепер нікчемний, помилка в своїх власних очах, не буде міг обстати за себе, бо... Немає ґрунту під власними ногами, похитнувся..

На що опертись? На те, що хитається?.. Але ні, його гордий дух не може погодитись з тим, що він тепер стане слабим, нікчемним, мізерним... Ні, сього не буде!..

І він встав і поглядів на чоло дня, що надходив...

Воно було вже біле...

Зараз засяє день: він не хоче, щоб день, який бачив його могутнім переможцем в боротьбі за правду і з собою і з другими, тепер побачив його подоланим, мізерним, з поламаними крилами...

Корденко думно підійшов до бюро, одчинив шухляду, добув револьвер і приложив до грудей...

І схотілось йому ще раз, останній раз, подивитись довкола на світ, на наближення дня, на себе...

І він поглядів: на обличчі йому витисся той грубо-твердий вираз, який запановував на нім, коли він на щось рішався.

І спустив курок...

Здригнувся Корденко, похитнувся... нахилився і важко впав... ще раз здригнувся і занімів...

12 квітня 1906 року. Варшава

Одарка РОМАНОВА

*18.03.1853, с. Сальне Ніжинський повіт – 14.04.1922,
Китаїв, під Києвом*

Народилася в інтелігентній родині. Певний час жила в Москві, де навчалася музики та співу. У Києві зблизилася з українською інтелігенцією, була близька з родинами Старицьких, Лисенків, Косачів.

Друкувалася з 1887 р. у багатьох журналах, публікувала оповідання, поезії та казки. Книжками вийшли збірка віршів

«Пісні, думки, легенди» (1896), повість «Пан та Чабан», казка «Сватання Мороза».

Окремі її поезії стали народними піснями («Нічко лукавая»).

СТАТУЯ

Вона побачила світ в студії римського скульптора. В ту мить, коли артист скінчив свою працю, ластівки ще веселіше защебетали під стріхою. Соняшний промінь прорвався крізь міцно сплетені виноградні листя, щоб краще придивитися до чудового твору. Всі статуї, що стояли поруч з новою, здавалися тільки штучно зробленими статуями, а ся, нова, була якась надзвичайна: хто не звертав уваги на її розкішне тіло, а дивився у вічі, той бачив у сих глибоких мармурових очах якесь невимовне бажання і сум.

Коло пишних, трохи одкритих уст залягла тінь, яка нагадувала гіркий усміх. Ще хвилина й, здавалося, що з сих глибоких мармурових очей покотяться сльози; а сі пишні уста скажуть тую думку, що примушує так журливо дивитися.

Артист сам не розумів, відкіля взявся сей гіркий усміх в очах. Він стояв перед статуєю цілими годинами і дивився, пильно дивився. Він на все забув: і свою кохану, веселих товаришів, стареньку мати, працю, він тільки бачив її. Іноді він бігав по кімнаті, ламав руки і стогнав, мов поранений лев. Мати була проста жінка, вона не розуміла, що коїться з ар-

тистом.

– Сину, схаменися! Що се ти робиш? Чи тобі дання дано? Чи хтось зирнув на тебе поганим оком? Чому ти не продав учора німцеві сю статую? Невже ти сподіваєшся, що знайдеться другий такий дурень та дасть такі скажені гроші? Такого покупця чекають довго. Се нам, як нахідка, а ти її впустив. Коли б оце на мене, те я б...

– Мамо, ради Господа Бога, ради святого Павла, не продавайте її без мене, поки я...

– Поки не впустиш багатого покупця?

– Поки я не зрозумію, чого вона хоче.

Він блиснув чорними очима і зблід, як мармур, з якого робив свої статуї.

Мати з жахом глянула на сина, одступила од нього, та почала хрестити і читати тремтячим голосом молитву. Потім бігала щодня до знайомого патера, що приходив і читав поважно: «*Vade retro satanas!*» і клав пухкі руки на чорну курчяву голову, що була гаряча, як жерло вулкана. І ніщо не запомагало: ні молитви, ні хрести, ні лікарі. Мати повірила ще більше в силу сатани, і зненавиділа статую, через яку гинув її син, Про те продати її вона боялася, бо син бентежився страшенно, коли стара умовляла його продати статую. Панна Маручія, з якою він мав одружитися, думала своє: «Він мене розлюбив».

– Він мене розлюбив і хоче зламати своє слово, – казала дівчина, плачучи.

– Иди, серце, поговори з ним. Може він одумається, – казала мати.

Маручія увійшла в студію. Артист сидів на стільці, зціпивши руки, і наче молився на статую.

– Се я... Я, Маручія. Твоя Маручія. Хіба ти не радий, що я прийшла? О, краще вбий, заріж, задави мене зараз, тільки не дивись на мене таким недбалим поглядом. Се мені гірш ножа. Ну, скажи ж любий, коханий, що-небудь! Я знаю, ти мене не любиш, – вона сказала се і прислухувалася, чекала, бажала якнайшвидше почути відповідь: «Я слабую, але люблю тебе щиро», – от що вона сподівалася почути. Він мовчав.

Вона впилася в його бліде обличчя чорними очима, мов цвяхами, і вони блиснули злим вогнем, червоні губи скривилися, і вона зареготала.

– Ти мене дуриш. Не вірю, не вірю. Ніякої в тебе хвороби нема. Ти мене розлюбив, обдувив. Мабуть другу закохав? Але кажи, кажи. Що ти – німий? Се ж глум! З тобою говорять, а ти не зводиш очей з цієї проклятої статуї. Дак цілуй її і кохай, коли продав душу сатані, а я навіть за гріх личу з тобою і знатися.

Маручія ляпнула дверима так, що аж шибки задзвеніли і, мов буря, полетіла додому.

Артист раптом підвівся зі стільця й заметушився по кімнаті.

– Що вона сказала? Кохай її. Хіба ж я її не кохаю, як душу? Благаю тебе! – обернувся він до статуї. – Промов до мене хоч

одно слово. Я знаю, ти жива. Се ти навмисно мовчиш, щоб мене дратувати.

Він цілував її мармурові холодні уста, але вони тільки гірко всміхалися і були холодні, холодні.

– Ти висушила моє серце, отруїла мізок, одібрала силу. Я все, що мав, поклав в тебе. Я бажаю од тебе нагороди. Скажи ж мені, чого ти хочеш ще від мене? Що я повинен робити? Ти незадоволена? – На хвилину йому здавалося, що уста заворушилися, затремтіли, стали теплішими, але ні. – Пам’ятай, що я, я твій творець. Не пишайся! Не гордуй!.. Ти глузуєш з мене? Але що б ти була без мене? Коли б не моя, воля ти і досі була б шматком мертвого мармуру. Я дав тобі більш, ніж треба було дати статуї і ти... ти зробилася моїм катом... моєю мукою... Хіба твір може бути вищим свого творця? А-а... дак будь же ти «ніщо!» – він наче зрадів, що пригадав таке слово і з реготом побіг в другу кімнату, схопив величезний молоток і хотів розтрити статуї голову, але почув, що його хтось схопив ззаду так міцно, що молоток заgrimів додолу.

Артиста зв’язали, не вважаючи на те, що він ревів, стогнав, кляв когось, силився порвати пута; вони врзалися в його руки, але він не чув фізичного болю: в нього тільки боліла душа.

Дали він стих, мов мала дитина і навіть не питав, куди його везуть. Там, де він потім жив, не було ніяких статуй: тільки чотири білі стіни. Іноді його випускали з маленької кім-

нати у велику, де маячилися якісь постаті в однаковій одежі і щось безу-пину говорили, говорили. Він не розумів їх річей: іноді наче прокидався від сну, мов щось пригадував і казав поважно: «Я не Пігмаліон, але він колись прийде, прийде». Люди, які метушилися коло нього, дивилися на двері і кожного нового пожи́льця звали Пігмаліоном.

Незабаром артистова мати продала статую, через яку загинув її син, одному скульпторові; він думав взяти за неї великі гроші, тільки попереду хотів зробити зі статуї копію, бо вона йому страшенно подобалася. Він почав пильно працювати, але коли скінчив свою працю та почав придивлятися до копії і оригіналу, то зараз побачив, що була велика різниця між сим твором і копією. Хоч статуя була похожа риса в рисі. Для профана вона була б добра, але в артиста були другі очі; він бачив, що їй чогось бракує,

Він збентежився і почав задумуватися. В душі його було таке спочуття, наче він щось загубив – та не може знайти. Щось забув, якусь головну річ, та не може пригадати. Щось гризло його, точило мозок, не давало вільно дихати. В нього була натура метелика. Обличчя рожеве; очі блакитні, веселі. Язик гострий; сміх дитячий, безжурний. З того часу як в його студії поставлено нову статую, ніхто не чув його жартів і співів. Між веселими товаришами він сидів, мов темна хмара; він не хмелів од міцного вина і од палких жіночих поцілунків. Щодня блукав він по римських вулицях, мов навіжений, але якась сила тягла його додому.

Він почав другу копію, але то була якась карикатура – він схопився за голову!

– Та що ж я таке? Невже всі тії, що присудили мені нагороду на вистави і тії, що завидували мені, помилилися? Або я втратив свій талан? Мов у воду впустив? Ні, натхнення повинно колись прийти. Чекаймо! – міркував артист і він чекав, поки терпець урвався. Він кляв статую і ту лиху годину, коли купив її, тільки продати ніяк не зважився.

Він пішов з Риму в Німеччину, бо сам був німець, тільки кільканадцять років жив у Римі.

– Змінити місце – се дуже добре для того, хто шукав натхнення, коли воно не приходить, – міркував артист, сидючи в потязі. Проте на нього напала така нудьга, що він не доїхав до рідного краю – повернувся в Рим у свою студію. Мовчки стояв він перед статуєю, мов пив її очима, потім сказав з запалом і нудьгою:

– Се мабуть у святого терпець урветься! Та що ти таке? Чого ти мене мучиш? Ой, Господи! Се вже я починаю з нею говорити, мов з людиною. Ще один крок і я піду по стежці мого нещасного колеги. Ні, треба схаменутися. Статуя повинна тішити очі красою свого пишного тіла, гармонією гарних рис, а не робитися мукою для людей. Я таки зберу всі фізичні і моральні сили і переборю тебе. Скину се ярмо, що мене душить, гнітить, не дає спокійно жити. Побачим, хто кого. Хіба ж не можна почати якусь іншу працю? Добре, гаразд!

Артист почав мугикати якусь пісню і взявся до роботи. Надія і радощі блиснули на мент блискавкою і згасли; руки без сили, мимоволі, опустилися, струмент впав додолу; над вухом наче шепотів чийсь журливий голос: «Ти забув, забув за мене».

Він побіг зі студії. Вернувся світом. Повалився мов сніп на ліжку і заснув, мов убитий. І так минуло багато днів. Іноді артист питав себе:

– Чи не позбавити собі життя?

Колись увійшов до нього приятель, що повернувся з Німеччини, та й жажнувся.

– Германе, що се з тобою скоїлося? Мабуть, знов вернулася малярія, яку ти схопив торік, блукаючи на рисовому полі?

– Ні, – одказав артист приятелеві і схилив голову.

– Чого ж се ти так важко зітхаєш? Може, закохався в якусь принчипесу?

– Та ні бо, ні! Дай мені покій!

– Втратив гроші чи що? Програвся в карти? Та ну-бо говори швидше, бо я поганий угадько. Не хочеш говорити зо мною по щирості, як з давнім приятелем, та хоч покажи мені твої нові твори.

Сі звичайні речі, наче голкою, шпильнули артиста в серце.

– Ось дивися, – показав він на нову копію.

– Яке розкішне тіло! В тебе була натурщиця якась надзвичайна красуня.

– Ось вона, – казав артист.

– О-о! Нащо ж ти їй ховаєш під рясном? Красуня на диво!
Але се не твій твір. Де ти його здобув?

Артист почав розказувати, в кого він купив статую і що скоїлося з її творцем.

– Гм, але і копія неабияка. Ти візьмеш за неї багато грошей.

«Неабияка. Багато грошей. Без ножа він мене ріже, – міркував артист, збентежено ходячи по кімнаті. – Моя копія неабияка. Я сам се добре знаю. Хіба ж се те, чого бажає кожний артист?! Неабияка! Та се ж образа. Се глум!»

– Та невже ж ти образився? Завіряю тебе, друже, що в мене й на думці сього не було. Навпаки...

– Не говори мені більш нічого! Ти мене тепер не зрозумієш. Ти напевне думаєш, що се погана заздрість точе мені душу. Ні, ні! Се щось інше. Зараз я не можу тобі уявити, що робиться в моїй душі. Іноді мені хочеться розбити голову об сей холодний мармур. Лихі думки здіймаються в голові, мозок горить, болить. Мені здається, що доля навмисно задала мені якусь мудру загадку і я не в сили, не здолаю її розгадати і ніхто в світі мені не допоможе, бо од моєї хвороби нема ліків.

– Як то нема? – спитав здивовано приятель. – Треба гоїти нерви перш усього, бо вони, я бачу, в тебе дуже втомились. Ти, мабуть, багато працював?

– Нерви, нерви! Все тепер складають на нерви, – одказав артист прикро, і знов заметлявся по хати.

– Коли ся статуя тобі так бентежить нерви, бо, мабуть, нагадує про божевілля твого колеги, то я тобі раджу її продати.

– Тоді я залишу все і, може, піду шукати її по всьому світові, або з глузду зійду.

Приятель розвів руками і не знаходив таких речей, які заспокоїли б нещасного артиста.

Минуло кільканадцять днів, приятель одібрав листа од артиста. Він писав: «Мабуть, справді божевілля заразна хвороба. Я слабую. Зайди до мене на час»...

Коли приятель увійшов у кімнату та побачив артиста, що лежав з закритими очима на канапі, то йому здавалося, що він баче мертвяка. Коли він поворушився, одкрив очі та спитав жахливо: – Хто се? – приятель одповів:

– Се я, я. Не лякайся. Чого се ти лежиш в темряві?

Артист раптом підвівся з ліжка і сів.

– Запалить світло чи що? Де сірники? Ось у мене в кишені є. – Приятель запалив лямпу і почав пильно придивлятися до артиста.

– Я не міг поворушитися. Спасибі, що прийшов. Жодна душа не хотіла мене одвідати. Добрі приятелі! Люди люблять тільки веселих; вони втікають од таких, як я. Осе зараз мені здавалося, що мене живого поклали в домовину...

– Годі, годі! Я й слухати не хочу. Ти сам казна-що вигадуєш, аби себе дратувати. Я так міркую, що тобі б варто було одружитися. Іншим погано жити в самоті. Молода жінка защебетала б, мов пташка, звеселила б твою хату, ти б забув

і думати про се.

– Коли б я їй розказав, що робиться зо мною, то вона б або втекла од мене, або не зрозуміла мене, що було б для мене гірше лихої хвороби... Ти знаєш, я вже почав боятися її.

– Кого? – спитав здивовано гість. Артист мовчки показань на статую. – Що ти верзеш?!

– Сьогодні вночі я не спав і навіть не затуляв очей, вона стояла у місячному сьйві. Я силував себе не дивитися в сей бік. Я навмисно дивився на стелю, на тіні та на срібні мережки, що змалював місячний промінь. Щось наче штовхало мене, тягло в сей бік, мов хтось шепотів над вухом: «Подивись!» Я глянув на статую і захолов. Вона силилась заговорити; ворушила устами; білі груди здіймалися і очі так дивилися на мене, так дивилися, наче благали: «Запоможи!»

– Мама мія! Який страшний сон!

– Що сон і що не сон я тепер не можу розібрати. Але мені страшно. Я боюся таких снів. На милость Бога! Зостанься сю ніч зо мною.

Приятелі, пробалакавши до ранку, заснули мов убиті, і не бачили ніяких снів...

– Я зараз познайомився з одним форестьером⁴. Здається, багатий російський меценат. Я йому казав за твою статую; він страшенно зацікавився нею. Завтра він напевне до тебе зайде. Покинь свої примхи та продай її. На біса вона тобі здалася, коли ти бентежиш собі нерви, псуєш здоров'я, гу-

⁴ Форестьер – мандрівник.

биш талант через якусь химерну думку, що нагадує тобі ося мара. Ні, так не варто робити! Тобі зараз треба переїхати в друге помешкання. І ти тоді тільки одужаєш та забудеш її, мов непевний сон.

Приятьель прикро покосився на статую, що блищала під соняшним променем чудовим мармуровим тілом. Довго він умовляв артиста; він тільки зітхав і журливо хитав головою.

Коли прийшов багатий російський пан, то артист вже не мав сили змагатися і корився, мов мала дитина. Приятьель незабаром перевіз його в друге помешкання! Він і на те згодився. Йому хотілося спати й спати, бо мозок його бажав покою. Одного ранку слабкий артист прокинувся і почув, що до нього вернулися втрачені сила й здоров'я і він знов зробився веселим, безжурним Германом з рожевими щоками та іскривими очима. В його студії статуї росли, мов опеньки в дощ, але він ніколи не зазнав тієї непевної муки сумління, незадоволення і туги, що колись гнітила його та примушувала питати не тільки в других, а навіть в себе: «чого бракує сьому творові?»

Тим часом статую з журливими очима та гірким усміхом запакували, мов єгипетську мумію і повезли на схід сонця в чужу далеку холодну країну. Проте там панувала весна, вона йшла поважними, сміливими кроками. За нею тяглося юрба за юрбою веселе різноголосе, співуче птаство. Мов чорні човники, ластівки плили в голубому повітрі; за ними линули журавлі, довгоногі чорногузи, дикі гуси. Бажані гості, вес-

няні мандрівці. Перед сією гучною веселою юрбою схилилися кучеряві верби, хитаючи золотими сережками. В повітрі і в воді, на землі і під землею заворушилося живе створіння і поєдналося в одному безупинному, гострому бажанні: «життя, сонця, щастя!» Сі три головні ноти лунали скрізь і розлягалися навколо...

В тому місті, де жив багатий пан, що купив статую, пішла чутка, що він житиме сей рік в своєму палаці. Ся розкішна будівля панувала над усім містом. А там, де був тепер великий сад, був колись густий ліс, де ревіли хижі звірі. Од сього лісу зосталося тільки небагато дерев: кільканадцять сосон, ялин, та два міцних дуба, що вирізнялися своїми міцними жиловастими гілками та темно-зеленими кучерявими шапками; купа білих, тоненьких березок нагадувала русалок, що розпустили до самого долу довге зелене волосся. Далі простяглася липова алея, яку вже насадили людські руки. Там в холодку дзвеніли комарі та чогось товклися на одному місці. Невідомо, що вони так робили? Чи співали вдячні гімни матері природі за те, що вона їх так добре зробила, чи розмовляли про свої комарині справи, не слухаючи соловейка, що тьохкав на весь садок і заливався дрібною треллю.

Перед величним будинком стояла купа тропічних дерев, посередині запашного килиму з різнобарвних квітів бринів фонтан; поруч з ним стояла статуя, що привезена з-за кордону. Її мармурове розкішне тіло гарно малювалося на зеленому ґрунті; журливі мармурові очі дивилися на старий кипа-

рис, що гілками торкався до чавунного, дірчатого тину. На великих воротах було надруковано великими золотими літерами: «Вход посторонним воспрещается».

Горобці, що купалися в фонтані, підставляючи свої крилята під дрібний дощик, потім сідали на мармурові плечі та, обтрушуючись, цвірінькали про новину, що недавно уявилася в садку. Попереду вони боялися статуй, бо думали, що то людина, а далі стали смілішими, бо побачили, що вона стоїть нерухомо і не гримає на їх, не плеще в долоні, як стара клюшниця, за якою завжди чвалав старий рудий кіт з одгризеним вухом, що нападав нагло тільки на молоденьких горобців, які ще не вміли добре питати, а коли бачив юрбу пташок, то тільки прижмурював зелені очі та облизувався.

– Я сих проклятих горобців колись усіх перестріляю, – казав прикро садовник. – Бач, як запаскудили статую! – він почав поливати її з поливальниці. – Не знав пан, куди гроші кидати, – казав він до старої клюшниці, що тяглася по доріжці зі своїм рудим котом та дуже неприхильно позирала на статую підсліпуватими очима.

– Шпиг, шпиг, шпиг! – зацвірінькали горобці, пурхнули бік і посідали рядком на тин, повертаючи туди-сюди головки.

– Не буде з цього добра! Скільки живу на світі, не чула й не бачила...

– Шпиг, шпиг, шпиг! – ще голосніше защебетали пташки. Ключниця плюнула в той бік, де стояла статуя і почвалала

дали. Про стару казали люди, що де її не посій, то вона вродиться. Вона личила за святий обов'язок щовечора доклада-ти панові про все що діється в місті. Пан любив слухати її гострі речі, не питаючи, що правда і що раптом вродилося в її голові...

Незабаром до пана наїхало багато гостей; він хвалився закордонною новиною. Було багато таких, що нічого не тям-или, але хвалили статую тільки за тим, щоб догодити панові. Були й такі, що завидували йому, тільки не через те, що він мав таку штучну, надзвичайну статую, а що міг кидати великі гроші на свої примхи. За дірчастим тином на вулиці зібралася купа людей, яким було заборонено входити в садок.

Одні судили пана за те, що дав великі гроші за таку нікчемну річ; другі за те, що вона гола; треті стояли мовчки та дивилися на статую такими очима, які ще гірш паскудили її тіло, ніж юрби горобців. А статуя дивилася своїми журливими очима кудись вгору, трохи схиливши набік голову, наче до чогось прислухаючись. Над нею схилився сумний кипарис з жорсткими гілками, мов хотів затулити її од ганебних речей та од поганих поглядів.

Був пекучий південь. На вулиці тихо. Чутно було тільки як бринить фонтан та пурхають горобці. Вгоди-ряди зату-потять коні; проїде коляса, здіймаючи пил, що довго стоїть в повітрі золотим туманом і знов усе наче засинає. Дерев-а не ворущаться, квіти стоять, схиливши головки і наче схова-ли кудись далеко свої пахощі. Серед тиші раптом щось заго-

моніло: то бігли діти, тупаючи босими ногами. Один білявий хлопець, що їхав на ломаці та поганяв свою химерну коняку лозиною, спинався перед тином і здивовано дивився на статую. Другий, старший хлопець, держав у руці чималу каменюку, побачив горобця, що сидів на мармуровому плечі статуї та чистив дзьобом пір'я, прижмутив око і хотів влучити в статую, але не попав; камінь плюхнув у фонтан, далеко розкидаючи водяні краплі. Хлопцям подобалася та гра і вони зібрали камінці і кидали по черзі в статую.

– Що ви робите, варвари?! – гримнув на них худенькій пан в золотих окулярах.

– Гей, хто там є?! – він постукав у ворота. З воріт вийшов сонний сторож, недбало зирнув на вулицю і сказав хрипким, лінивим голосом до дітей:

– Ось гедьте! Чого се ви сюди понесли?!

Діти покидали камінці і затупотіли далі. Пан почав збирати книжки, що спересердя впустив додолу, обтер з них пил і увійшов у ворота. Се був письменник і мав дозвіл брати книжки в бібліотеці: він ходив ні на що не дивлячись, завжди схиливши голову. Може, й на сей раз він не помітив би новини в садку, коли б його не вразило те, що думали скоїти діти. Він спинився перед статуєю і сказав:

– О, се моя, моя думка. Коли б я був артистом, то зробив би таку статую та назвав би її: «Муки натхнення! – Він прочитав ймення того італійського артиста, що зробив статую. – Як чудно і приємно думати, що якась незнайома для ме-

не людина, з якою я, може, ніколи не побачуся, наче вгадала мою думку і чужа душа поєдналася з моєю і стала вмить рідною й близькою для мене. Вітаю ж тебе, мій далекій і близькій брате! Прийми моє щире вітання й шанобу.

Письменник поцілував статую в пишні, трохи одкриті уста і одскочив, мов ужалений: вони були теплі і наче затремтіли од поцілунка.

– Мабуть, сонце напекло їх за день? – міркував письменник, подивився ще раз на статую: на мармурових очах блищали дві краплі, потім тихенько покотилися на щоки; сонце одбивалося на них рожевим кольором. Письменнику здавалося, що перед ним стоїть жива людина та плаче. Се його дуже вразило. Більш він не приходив у садок, бо кудись виїхав на чужину. Потім по світу пішла чутка, що він написав великий твір, але сю книгу читала і розуміла невеличка купа людей, ті, кому було заборонено входити в садок, навіть про сю книжку і не чули.

Сторож одного вечора почув, що хтось тяжко зітхає з того кутка, де стояла статуя. Він пішов та прислухався. Там нікого не було, він думав, що то пугач сховався десь в гілках, але ні, пугач так не стогне і не зітхає; се був людській стогін. Скінчилося на тім, що сторож почав ховатися на ніч у хату.

Сторож не помилився – се був людський стогін. З тієї хвилини, коли письменник поцілував статую в пишні уста, вона почула, як б'ється в неї живе, людське серце, бажання й думки прокидаються і киплять в голові. Вона почула, як музично

бринить фонтан, як гарно і весело співають легкокрилі пташки в гущині дерев: як солодко пахнуть пишні червоні троянди і, на своє лихо почула всі ті ганебні глумливі речі і зрозуміла наглі погані погляди тих очей, що дивилися на її тіло крізь дірчастий тин. Вона просила сонечко швидше сховатися; благала ніч закутати її своєю темною ковдрою. Вона зненавиділа своє пишне мармурове тіло. Вдень їй страшно було подати ознаку, що вона жива; їй здавалося, що ті, що глузували з неї за тином, поламають його на шмаття, увірвуться в садок і почнуть кидати в неї каменюками.

Їй дуже хотілося почути свій голос, але вона боялася голосно заговорити, щоб не збентежити людей.

– Я жива, жива! Де ж той, що оживив мене? Чом не йде скінчити свою працю? За що я довіку повинна стояти на цьому мармуровому п'єдесталі? Дайте мені волю! Бажаний, чом ти не йдеш? Нащо оживив та покинув мене на глум, на поталу людей? І вдень, і вночі чекаю тебе, зову, благаю. Відкля, з якого боку тебе визирати? – благала статуя, здіймаючи мармурові руки, і гіркі, безнадійні сльози котилися з очей.

Повіяло осіннім холодком, посипалося листя з дерев і вкрило доріжки різно-фарбним мережаним килимом. Умовк веселий, балакливий фонтан. Ластівки і журавлі знов поплили в блакитному повітрі на вирій – тільки статуя, мов сиротина, стояла на своєму п'єдесталі коло старого кипариса. Холодний місяць дивився на неї з високості недбалим поглядом. Осінній вітер налітав нагло і ревів, мов хижий звір, наче

сердився, що статуя не схиляється перед ним та стоїть нерухомо, бо не хоче йому коритися. Далі, втомившись нерівною марною боротьбою, він стихав, кудись ховався, і в садку панувала тиша. Серед сієї мертвої тиші почувавсь стогін і зітхання.

– Скільки живу в світі, ніколи не бачив, щоб зітхання та сльози комусь за-помогали, – почувся старечий, прихильний голос з того боку, де стояв гіллястий кипарис. – Мені навіть ніяково на тебе дивиться, бо я не знаю чим тобі допомогти.

– Хто ти такий? – спитала здивовано статуя.

– Твій сусід – старий кипарис. Хіба ж ти досі мене не знаєш? Ех, донечко, не в пору ти ожила. А, може, і в пору? Може, прийшла і твоя година?

Кипарис захитав гілками.

– На що він мене оживив і покинув? Коли б він хотів, я б зійшла зі свого п'єдесталу і зазнала б те, що треба знати кожній людині.

– Та хіба ж ти людина? Ти гарна мармурова статуя, яка повинна своїм пишним тілом бавити людей.

– Не глузуйте з мене, дідусю!

– Хе-хе! Яка ти цікава! Під моїми гілками частенько розмовляли письменники, то я дещо од них перейняв. Були колись в людей пророки – темні люди їх били камінням. Були і такі, що личилися вченими та розумними і навіть пишалися своїм розумом і, мабуть, од великого розуму здійсмали таке питання: чи є в жінок душа? Се було давно, але на великий

жаль було колись, а ти, мармурова статуя, бажаєш бути людиною. Хочеш волі. Хочеш свої мармурові ноженята одірвати од п'єдесталу, куди тебе поставила чужа воля і сила.

– Але нащо ж такі бажання ожили в моєму серці, в моєму розумі? Мене жахає страшенно непевна, навісна думка: що я знову скаменію навіки.

– Чекай та сподівайся, то й не скаменієш. Мені здається, що люди через те не досягають своєї мети, що не вміють, або не мають сили гостро, безупинно бажати, а ти, здається, не така. Ти таки візьмеш своє.

Ох, не даєш ти мені старому спокійно спати вночі! Дивися! Мої гілки вже почали жовкнути. Незабаром засохне і мій стовбур. Прийдуть люди і гострою сокирою порубають його та кинуть в піч, а на моє місце посадять молоденьке дерево, і я певен, що воно швидше мене ростиме і краще розів'є своє верхів'ття, проте, я не сумую. Чекаю спокійно сієї години і ти чекай своєї; пильно, безупинно чекай і досягнеш своєї мети. Кажуть, є статуї і є копії з статуй, є люди і копії з людей і навіть копій з копій, а далі якісь тіні. Я вірю, що прийде така година, що всі поміняються думками, зіллються в одному бажанню. І не буде копій та тіней, а будуть тільки справжні люди, які зрозуміють велике слово: «Ідеал».

Статуя слухала пильно. Вмить, наче якась нова думка блиснула в її очах; вона зібрала усі свої сили і тихо, поважно зійшла з п'єдесталу, обережно ступаючи на доріжку та озираючись навколо.

– Куди ти? – гукнув старий кипарис.

Вона мовчки показала білою рукою на тин. Старий кипарис захитав гілками наче щось пригадав і тихо, тихо промовив: «Іди!»

Вона йшла серед мертвої тиші, чутно було тільки, як шелестить сухе листя в неї під ногами; вона знала, що воно сухе, мертво і ніщо вже не дасть йому життя, а в неї жила кипуча, гаряча душа, що рвалася далі, далі. З кожним кроком вона йшла все швидше й сміливіше і зникла в білому тумані.

На краєвиді змалювалася червона смуга: то прокидалося від сну ясне сонечко.

ЕФЕМЕРИДИ

Прийшла весна. Сонце простягло золоті струни між гілками дерев. Вітрець дмухав стиха і вони бриніли й одгукувалися: в полі, в лісі, в небі, зливаючись в один гучний, чарівний акорд.

Жайворонки упилися солодкими пахощами весняних квітів, рослин та вогкої землі, і співали, співали в повітрі свої бадьорі, веселі, безсмертні пісні.

– Чарівнице, чарівнице! – щебетало дрібне птаство.

– Вона прийшла, вона прийшла! – приспівували десь журавлі.

– Швидше в поле, швидше в поле! – гукають на них дикі гуси, ластівки та шпаки.

Птахам хочеться минути те місце, де хмарою стоїть гіркий дим, що випливає з усіх димарів: неначе чийсь велетенські чорні крила хочуть затулити небо і сонечко, і веселих пташок од людей. Птахи не бачили людей, що метушилися по вулицях великого города. Заклопотані люди не бачили пташок. Не бачив їх і цей, що йшов у натовпі людському нервовою ходою, зігнувшись, неначе на його молоді плечі хтось поклав занадто велику вагу. Обличчя з тонкими рисами було бліде, воно нагадувало якийсь стародавній патрет великого артиста маляра. Великі сірі очі то кидали темну блискавку, то гасли. В білявій бороді заплуталась фіялка. Він нервово тиснув довгими, блідими пальцями фіялки, що купив у хлопчика.

Трамваї з брязкотом котилися, дзвонили, спинялися, забирали людей і знов рушали далі. Автомобілі кидали вонючий дим, крикали, мов качки, і летіли, як наві-жені. Велосипеди ловко перекреслювали вулиці. Візники поганяли худих коняк; вони якимось чудно мотали головами – неначе корилися долі, або дрімали, стоячи коло великих мурованих будинків також, як і потомлені візничі. Люди гомоніли, і все кудись бігло, котилося, хапалося, брязкотіло.

Він йшов, спинявся, коли що-небудь загороджувало перед ним вулицю і знов ішов, не думаючи, куди він іде. Він не питав себе: «Чому це я, як завжди, не сиджу в конторі та не підводжу рахунків. Я, бухгалтер Соромський...

Він минув контору, де навесні в нього на столі стояли білі, мов снігові зірки, проліски, потім фіялки, од яких віяло со-

лодками пахощами. Конвалії, що нагадували про гай та лани; бузок як ліловий оксамит звеселяв темну контору і Соромському здавалося, що він сидить у садку у рідному селі на Україні, де він не був давно, давно. Колись влітку Соромський їздив з товаришами човном. Вони ловили рибу, а він приніс додому тільки білі та жовті латаття, він звав їх «неною фарами», бо це слово було гучне й співуче.

Соромський нікому не казав, що він любив складати вірші, але товариші звали його поетом, навіть безнадійно закоханим поетом, який не хоче нікому сказати, хто уразив його палке серце.

Позаочі його ще звали химерним чудасієм. Вірші, неначе чарівні, отрутні квіти розцвітали в його голові, поки він ішов у контору, і зникали, коли він брав свою важку книгу. Потім він навіть не міг їх пригадати. Він ніколи не списував ні своїх думок, ні віршів і через те не лічив себе за поета. Навіть страшенно б здивувався, коли б йому хтось сказав, що він справжній поет,

– Усі хапаються кудись, бо земля примушує людей напружувати усі сили, тіло, нерви, мозок, щоб догодить ненажерливому, кровожадібному деспотові: імення твоя – шлунок. І от не принеси хоч один день жертви, що ти зробиш з людським тілом, мозком, навіть і душею! – міркував Соромський, прикро дивлячись на гори усякої їжі, що були на виставах у вікнах. – Ні, в сьому для людини щось є таке образливе та прикре. І він ще зве себе царем природи! Він раб землі і

кріпак свого пана шлунка. Я знаю, що з тобою змагатися не можна, але все в мене кипить, повстає проти тебе.

Соромський повернув ліворуч і увійшов у сад, де гралися діти у м'яча.

– Еге, скажи враже, як пан каже. От що... О, люди люблять тобі догоджати; вони навіть ідуть на всякі компроміси зі своєю совістю через свого душогуба. Ти підтримуєш наше тіло? Знаю, але ці щоденні жертви, що ми приносим тобі, занадто великі! Я колись зробив іспит: я дав тобі одного бублика та склянку чаю на день, на другий день – чай без бублика, на третій – порожній чай і так далі. Ти поборов мене ненажеро, але прийде час і, може, він не далеко, коли люди тебе поборять.

Він скинув бриль і поклав його на ослоні, потім схопив і почав махати ним, щоб прохолодити обличчя, йому здавалося, що воно палає, але воно було бліде, як папір. Соромський розмовляв, неначе поруч з ним сидів слухач. З людьми він не вмів говорити: починав з запалом, але як тільки бачив глумливі погляди, то зараз заплутувався, якимось чудно перекручував слова і, не висловивши своїх думок, на пів-дорозі спинявся, стискав міцно тонкі губи, схиляв голову, а сірі, великі очі темнішали і гасли.

– Кумедний! Чудасія! Чого він хоче? Сказано поет, а поетам ніщо не заборонено, – казали товариші, сміючись.

– Можна марити про все, але висловлювать голосно... гм... ніяково... – додали другі.

Через те Соромський кинув звичку висловлювати перед людьми свої думки, що гнітили його душу і знайшов собі товариша, вірного і єдиного, приятеля й слухача, який його розумів, спочував і з прихильністю його слухав. Се був він сам.

Коли я був малим, то цілими годинами сидів на стільці та вирізав з паперу людей: високих, худих, товстих, малих, дітей та жінок в капелюхах і панів у брилях та шапках; в чоботях і босих. Босих було більш, бо їх не так трудно було вирізати. Потім я брав різнобарвні олівці і малював їм обличчя. Здалеку мої люди здавалися схожими один на одного, але як добре придивитись, то між ними була різниця: кожна паперова людина мала щось своє власне – чого у другої не було.

Я брав кожного гостя за руку і казав, увічливо показуючи на стільці: «Сідайте, панове! Чого ви хочете? В мене є гуски, качки, курчата, смажені ковбаси булки, яблука». Я ставив на стіл усю свою бутафорію в паперових полумисках та уливав бутафорський мед з паперової пляшки в паперові склянки. Мені тоді здавалося, що мої гості бенкетують, і я радів, потім мені докучала ця гра, я брав одного та одривав йому руку, другому ногу, а в третього одкручував голову, або хапав усіх в купу і м'яв у руці, потім кидав недбало під стіл і забував про них.

Уявляю собі: коли б мої паперові гості якимсь чудом почули, що в них щось тріпається всередині, щось кипить у голові, вони б почули, що вони також живі люди, як і сей,

що їх вирізав і малював. Певно у них тоді була б хоч куца, хоч крива, але власна логіка. Вони б певно в мене спитали: «Нащо ти нас так довго вирізував, малював, а тепер мучиш: одриваєш нам ноги й руки, калічиш, кидаєш в якусь безодню? Яку ти мав мету? Ми не знаємо твоєї мети. Інші схилили б голови й, не думаючи, корилися; другі підвели б на мене сумні, здивовані очі і питали б мене: «Через віщо? За що? Нащо?» Діти завжди говорять: «А так».

Мої паперові люди відповідали б:

– Неможливо! Се щось страшне! Сьому нема імення. Ми жахаємось тебе. Краще не вирізуй других, бо ми знаємо, що їх чекає».

Я теж не раз питав тебе, доле: «Через віщо? За що?» Тільки ти таємно мовчиш. Моя мати, ся штучно вирізана й змалювана красуня, вмерла саме тоді, коли я побачив світ. Коли мій прибитий лихом батько стояв, схиливши голову перед її холодним тілом, мій пан шлунок примусив мене голосно прохати жертви, і я кричав, поки мене задовольнили. З того часу почалося моє кріпацтво і взагалі усіх живих створінь, які вперше побачать світ. Мій дядько, талановитий молодий хлопець, прочитав у листі про несподівану смерть моєї матері, а його улюбленої сестри, схилився на стілець, як підкошена квітка і вже не підвівся з нього. Серце стиснув жаль у своїх гострих пазурах і воно навіки вмовкло. Неначе хтось дмухнув на свічку, і вона згасла, щоб ніхто вже не міг її запалити на цьому світі. Од дядька zostалися тільки листи, що

він писав до моєї матері. Це були якісь імпровізації, вірші в прозі.

Моя бабуня, його мати, приїздила до нас, плакала і пильно придивлялася до мене: неначе в моїх дитячих, веселих очах шукала тих очей, що згасли навіки, коли я побачив світ.

Бабуня казали, як моя мати у побожному натхненню прокидалася вночі, падала перед образами навколішки і пильно, гаряче молилася. Мов душа її вже тоді чула, що наближалось, мов грізна хмара, щось таємне, страшне, від чого ніяке живе сотворін-ня не може втекти.

Я певен, що вона бажала жити усім серцем, усіма фібрами свого тіла й душі...

Була весна. Я сидів у садку під старезною липою на піску. Джмелі, оси, хрущі гули. На мене дивилися прихильно темно-блакитні очі з довгими віями, це була селянська жінка, що мене вигодувала й виховувала. Її звали Ганною. Мені й тепер здається, що немає в світі кращого імення, як Ганна. Я любив її над усе.

Мені Ганна казала:

– Покажи мені, як ти мене жалуєш?

Вона завжди казала жалуєш, а не любиш. Іншого слова у неї не було ні для кого. Щось солодке і тепле влилося в моє дитяче серце, я схопив її за шию і тискав рученятами та приказував:

– Ось, як я тебе жалую.

– Ой, який же ти дужий! – промовила вона, милуючись

моєю дитячою широкою відповіддю.

– Це б досі й мій Данило був отакий, як ти, – додала вона й погладила своєю жорсткою, працьовитою рукою мої м'які кучері.

– А де ж твій Данило? Чому він до нас не приходить з Меласею? – питав я, сіпаючи її за руку,

– Він вмер, – одказала вона, зітхаючи.

Я допитався, що ця Ганна оддала мені усе: свої безсонні ночі, своє здоров'я, силу і ще й до того єдиного сина, якого вона породила в муках тільки, мабуть, на те, щоб він вмер. Таким робом мій шлунок украв у неї сина-робітника, а доля поклала на мої дитячі плечі три смерті. Коли б я був удвадцяттеро розумніший за мого талановитого дядька, працьовитіший і корисніший за того Данила – я все ж не згоджуюся з цим і протестую! Цей протест цілими роками ріс, як болячка в моєму серці і душа моя повсталала!

Він схопився з ослона й пішов нерівними ступнями по доріжці, як птах з перебитим крилом. Він ішов туди, де не було людей.

– Таємна, мудра, велика цікава загадка життя. А може, вона зовсім проста? На кожную загадку буває розгадка. Може, мені судилося її розгадати?

Тільки треба знайти кінець, вхопити тую нитку, і клубок почне розвертатись, розкручуватись, поки не прийде останній кінець, то і є розгадка. Може, він десь дуже близько і я навіть дивлюся на нього і не бачу? Не бачу зараз, а потім

навмисно простягну руку і вхоплю. Тепер я, мов сліпий, тиняюся по світу і товчуся на одному місці.

Хрущ загув і полинув на липу.

– Бенкетуєте, ненажери! Потім покладете в землю своїх дітей і вони лежатимуть три роки та їстимуть всякі рослини, підточуть картоплю, коріння, знівечать яку-небудь пишну красуню троянду, вона почне в'янути, не знаючи, хто підточив її коріння.

Але є, неначе для більшого контрасту, інші істоти, які теж лежать три роки у воді, як мумії у домовинах без їжі, бо в них нема навіть органів для їжі: ні ротів, на шлунків,

Ці створіння звуться ефемеридами, вони живуть зранку до заходу сонця. Покладуть собі подібних і зникають.

Ефемериди. Яке музичне, чарівне імення!

Содомський вийшов з садка нервовою ходою, неначе летів кудись за своїми думками. Сумні сірі очі запалилися і кидали темну блискавку. Люди, що йшли назустріч, здивовано дивилися на добродія, що прогулювався без бриля, він забув його в садку. Справді якийсь чудасій, що осмілився йти по вулиці цивілізованого города без цієї ознаки цивілізації, мов дикий. Вітрець перебирав, як золоті струни, його м'яке, довге волосся, а він ішов і не бачив глумливих та здивованих поглядів. Минув метушливі вулиці з гарними крамницями й будинками... Ось потяглися бідні вулички з маленькими домками й хатинами, що всунулись у землю.

В маленьких домках була тіснота, що пригнічувала тіло і

душу. Там злидні роззявляли свої величезні роти і штовхали людей на злочини.

А дзвони на убогій дерев'яній дзвіниці, неначе з джерела, промовляли: «Подай, дай, дай! Подай, дай, дай!..»

Прочани тяглися юрбою по пішоходах. Один спитав у Соромського:

– Паничу, кудю треба йти до Лаври?

І він подивився здивовано: неначе прокинувся од сну. Се-
лянин спитав його вдруге. Соромський тільки тоді почув його питання і показав мовчки рукою, куди треба було повертати.

Прочани знов рушили, балакаючи про свої справи.

Високі кам'яні мури.

– Що це таке? Тюрма чи завод? Завод, – проказав Соромський, дивлячись на зачинені ворота, перед якими стояв натовп людей.

Чоловік у кашкеті й сірому піджаці задер вгору кирпатий, трохи червоний ніс, і проказав недбало:

– Сказано вам: не звеліли пускати. Тут більше не приймають. Чуєте? – проказав і одвернувся.

Люди неначе не чули: вони тільки заворушилися і знову дивилися на зачинені ворота, неначе сподівалися, що повинно скоїтися якесь чудо: ворота раптом широко одчиняться і всіх візьмуть до роботи, за якою вони ішли, ішли з надією з різних далеких кутків великого господарства.

Там були жінки з малими дітьми, що плакали й кричали,

як козенята, а бідні, голодні, потомлені мандрівкою матері не знали, як їх вгамувати. Там далі, по шляху ішла ще велика юрба людей в шматтях. З цих шматтів теж визирали злидні; гострими злими очима вони дивилися з драних чобіт, з латаних свитин, з зав'язаних мотузками постолів; вони з глумливим реготом котилися за босими ногами на взір камінців, що боляче муляли ноги.

Сонечко всміхалося. Пташки весело співали. Вітрець колихав жартівливо гілки дерев.

По шляху ішла без впину юрба за юрбою. Як струмки з гір, що вливалися у велику безодню. Вони неначе плили з гомоном у великий город за працею. Між ними було багато інтелігентів.

– Вибачайте! Мені ніяково, але я страшенно бідую... я б хотів... Чи не знаєте ви, добродію, якої-небудь посади? Перше жалування я оддаю тому, хто мені дасть посаду. – Проказав, запинаючись молодий хлопець, підходячи до Соромського.

– Візьміть мою. Я служу в конторі... Ось візьміть адресу. Соромський витяг з кишені картку.

– Бухгалтерію знаєте?

– Знаю, знаю... Так невже ви справді? Не знаю, як ваше прізвище...

– Соромський.

– Іваненко. Не знаю, як вас дякувать. Не можете собі уявить, який я вам буду вдячний, коли мені пощастить, то я

вам першу жалування...

– Не треба, – одказав Соромський і загубився в натовпі.

Худа, бліда жінка мовчки простягла руку; тільки в запалих очах був великий жах, жах смерті. Соромський витяг гаманець і висипав усі свої гроші, а сотні рук і тисячі очей благали його:

– Не дай нам вмерти! Запоможи!

Гострий, як отруйна стріла, жаль упився в його серце. Він махнув до цих людей рукою. Натхнення блиснуло в великих очах, і він гукнув голосно й рішуче:

– Стійте.

Всі спинилися. Соромський сам не пізнав у ту хвилину свого голосу, що був завжди тихий, приглушений. І сам він неначе збільшився, виріс. Здавався якимсь велетнем.

– Я дам вам усе, чого бажаєте. Я більше дам. Чекайте і вірте мені. Поможіть мені зійти на цю гору.

Люди напружували сили, але гора була страшенно крута і слизька, як дзеркало. Соромський не міг на неї зійти.

– Відступіться трохи, – гукнув він на людей.

Вони посунулись назад; він якось розігнався і раптом опинився на горі, хапаючись за терновий кущ. В його руки впилося безліч колючок, і кров дрібними крапельками капала на гостре каміння. Він чув оплески. Хтось кричав: «Слава!» Він ішов, витягаючи колючки з рук, та озирався на людей, що стояли натовпом унизу: здавалося, що то гуде й колихається море.

Люди простягали руки вгору і прохали. Надія блищала в їхніх очах. Усі казали: «Швидше, швидше!» Соромський ішов та ішов далі і за кожним ступнем дивився на людей, що стояли попід горою. Ось вони зменшилися. Неначе куча комашок. Ще кільканадцять ступнів, і вони зникли, неначе в безодні, а він ішов далі. Дорога ширшала, він ішов вже по ній, як по широченних східцях. Жаль, що впився в серце там, у людському натовпі, одпав, мов сухий лист од гілки. Мов п'явиця, що досхочу напилася крові...

Щось маячило в блискучому убранню. Щось повзло між кущами, як золота ящірка. Щось тріпало різнобарвними крилами перед очима та шепотіло на вухо якісь невідомі речі. Хмарки, як золото-рожеві рибки, плили в нього під ногами. Орел в високості простяг дужі крила і застиг у повітрі.

– Далі, далі! – казав Соромський, спотикаючись.

Хтось вхопив його за руку і потяг вгору.

Це була жінка в блискучому убранню, наче веселка, обведена навколо зорями. Він не бачив її обличчя, тільки чув співучий, чарівний голос.

– Добре, що жаль одпав од твого серця! Покинь його кволим, а ти дужий. Не варто втрачати свої сили на жаль до тих, що внизу. Вони невдячні. Не кидай їм перлини своєї душі. Ти великий, а вони малі.

Соромський гордо підвів голову.

– Вони невдячні, вони кричатимуть славу усякому гли-таєві, що кине їм кіст-ку-гроші, як голодним вовкам. Вони

цілуватимуть край одежі усякому деспотові, хто дасть їм хліба за працю. Вони тебе, навчителя, проженуть, поб'ють каміннями, як гнали колись пророків. З твоїх натхненних речей та великих замірів глузуватимуть, бо їм не того треба, чого шукає твоя душа.

Вона дмухнула на нього солодким подихом і проказала:

– Забудь, забудь, забудь! Подивися, які чудові краєвиди.

Він стояв як зачарований.

– А вони там, у низині, не бачать їх і навіть не хочуть бачити. Не дивися туди, бо впадеш, і вони роздеруть тебе на шматки, мов голодні вовки.

– Веди мене далі! Я знаю – там, там на горі лежить великий камінь. Він уріс в землю; сивий мох на чолі його; великі, мов зморшки, перекреслюються смуги чорні, як ніч, як смерть, червоні, як кров, сірі, як наше життя. Я знаю, знаю... Я бачив його, бачив у сні. Я сяду і сидітиму довго, довго проти таємного каміння, поки не прочитаю в заплутаних ієрогліфах розгадку життя. І я її прочитаю. Веди мене, веди!

– Для тебе є одна розгадка, – казала йому жінка улесливо.

– Яка? – спитав він з запалом.

– Слава, – одказала вона, стискаючи йому руку.

– Але це недалеко до егоїзму: жити тільки для власної слави. Забути все... Ні, я не можу... Голодні, нещасні люди.

– Забудь, забудь, забудь! – промовила вона. – Ти великий, ти дужий. Живи для себе і для гучної слави.

Він гордо підняв голову і пішов поруч з нею.

– Що це там червоніє на шляху?

– Це червоні троянди, що кидає тобі під ноги слава.

Він гордо підвів голову, але йому здавалося, що вона сама схиляється, як зів'яла квітка.

– Що це там біліє на шляху? – запитує він знов.

– Не придивляйся, бо впадеш. Це білі хмарки пливуть назустріч.

Він подивився й побачив білий кістяк, що лежав край до-роги і дивився в високе небо глибокими ямами, де колись були живі очі, мов блискучі зорі, він неначе глузував зі своїх великих замірів.

Соромський знов пригадав теє, що забув:

– А там унизу, вони чекають, сподіваються, може, клянуть мене? Нащо я їм кинув надію? Нащо обіцяв більш, ніж вони прохали? Але я зроблю те, що казав. Я принесу їм сподіване щастя.

Він напружував останні сили. Серце в нього нерівно й швидко тріпалося. Ноги підгиналися, голова схилялася до-долу.

– Порятуй мене! Змилуйся! Перев'яжи мені мої рани, з яких дзюрчить кров! – прохав він у своєї поведарки.

– Я не сестра-жалібниця. В мене немає жалю. Я підтримую дужих, а ти кволий.

– Нащо ти мене дурила?

– Ти сам себе душив.

Він впав. Коли розплющив очі, то тільки побачив остан-

ній соняшний промінь, що світив на нього і одбивався на високій скелі.

– Вона мене одурила. Я не великий, я кволий робак я, не пророк, не поет. Я не можу встати. Ні, ні, я тільки дуже втопився. Я одпочину трохи, встану і сам загою свої рани цим зіллям, що там росте. Я вже забув, як його звать, але потім пригадаю. Я бачу цей сірий камінь. Ще кільканадцять східців. Кільканадцять ступнів і таємне незрозуміле відкриється. Луда спаде з очей...

Він важко дихав, хапаючись за каміння, що котилося в якусь безодню. Кров з його потомленого тіла й пораненого серця бігла червоними, тоненькими струмочками на шлях.

– Коли б знати напевно, що там десь, як у бухгалтерській книзі, списана доля планет, господарств, народів і кожної людини і нічого не можна переробити, тоді я б казав їм: «Мовчіть, коріться!» Тепер я не можу цього казати. Хто це йде до сірого каменя? Хтось інший прийшов раніш, ніж я. Мені завжди не щастило! Завжди доля глузувала з мене. Це йому, а не мені судилося прочитати тее, за що я згубив своє життя... Це не я понесу їм знання... Розгадку. Ну, нехай другий, нехай він. Нехай хто-небудь. Тільки я не хочу вмерти на півдорозі... Щасливий! В нього більше сили... він пішов на кільканадцять ступнів далі, ніж я, і вона в його руках. Спинився... Читає. Що він читає?

Соромський зібрав усі сили, підвівся та хотів голосно гукнути:

– Чи ти знайшов? Дивись сюди! Подай ознаку! Кивни головою!

Але уста його тільки шепотіли:

– Брате, і я хочу.. , і я...

Він падає. Упав... Соромський впав і покотився в безодню, як камінь.

Темрява...

Щось дзвенить, гуде, співає. Хвилі стиха плещуть. Неначе одчинилося вікно. Він летить з темряви назустріч соняшному промінню, що виринає з води. Він летить на крилах – аж дух захопило від щастя. Він не один, їх багато.

Біле й жовте латаття киває голівками. Запашне повітря віє й прохолоджує його чоло. Журавлі, дикі гуси, ластівки, жайворонки – летять на Схід. Сонечко всміхається, і все всміхається навколо. Соромський сміється безжурним дитячим сміхом, і вона, його подруга, летить поруч з ним.

– Весело тобі? – питає вона його.

Він не може вимовити од несподіваного щастя

– Полинем! – каже вона.

– Полинем! – каже Соромський і розплющує очі.

– Як ся маєте? – питає в нього лікар.

– Чудово. Помалу, помалу! Не поламайте мені мої крила, які я здобув мукою, але тепер я несу на них щастя. Я колись був на нижчих східцях життя, я був дрібною істотою – людиною. Тепер я найвища істота: я – Ефемеріда. В мене немає навіть органа для їжі і шлунка, який примушує нещас-

них людей робити теє, проти чого повстає вільна душа; який штовхає їх на всякі злочини... Я Ефемеріда! Чуєте? А-а, ви смієтесь, глузуєте з мене через те, що я існую тільки один день?

Наш день повний, як чарка солодкого запашного меду. Тоді, як люди напружують свої сили й мозок на праці, проти якої повстає совість, ми впиваємось волею і надзвичайним, повним, ясним щастям, якого не знають люди ніколи. Ми кохаєм, ми собі подібних і все, що бачим. У нас нема ні вчених, ні поетів, бо ми всі вчені й поети. Ми знаєм те, що нам треба знати. Нащо живем і зникаєм. Ми живем для щастя!

У нас нема ні хорих, ні багатих, ні гарних, ні поганих, ні бідних, ні дрібних, ні великих – ми всі рівні. Ми в один день усі побачили світ і в один день зникнем. Корюся й схиляюся до землі перед цим великим законом.

Ми не живем довше одного дня. Наше щастя – не людське щастя, яке годами тягнеться по брудному болоту людського життя, воно не втрачує своїх блискучих, чарівних кольорів, в нього не впиваються гострими пазурами сумління, нудьга, помста, злість, хвороба, смерть. Воно не рветься, як павутиння од якого-небудь несподіваного випадку. Жах не повзе по спині холодною гадюкою. Жаль не рве серця. Я не жалкую, що не побачу своїх дітей, бо знаю, які вони будуть і що їх чекає. В зерні життя, яке я поклав у воду, є тільки заплід повного задоволення й щастя.

Одчиніть мені вікно! Нащо ви його зачинили? Я влетів

сюди навмисно, щоб сказати вам:

– Не журіться, нещасні люди, і не думайте, що ви царі землі, але ви будете колись щасливими, будете колись раювати. Тепер лину у царство, де чутна

Землі музика чарівная
В блискучих крапельках роси
Там неньюфара золотая
У царстві звуків і краси.

Сонечко заходить; воно кидає останній золотий промінь, на краєвиді золото-рожева смуга. Прийшов мій останній час.

Прощай!
Ефемериди ми, не люди,
Прощай же, сонечко, прощай!
В нас похорон та сліз не буде.
Солодкий сон – бажаний рай.
Ми знов зібралися у пари
Як спарувались за життя,
І в білий човен з неньюфари
Ми йдем по східцях забуття...

Він схилився на ліжку, заплющив очі; велике задоволення розлилося на його блідому обличчі. У царстві непевних мрій та страшних снів це був найщасливіший.

Грицько ГРИГОРЕНКО

*Березень 1867р. м. Макар'єв Костромської області –
27.04.1924, Київ*

Справжнє прізвище – Олександра Судовицикова-Косач. Її батьків-учителів було вислано з Києва за політичну неблагонадійність в Росію, у 1868 р., після смерті чоловіка, мати з дочкою повернулися до Києва. Тут дівчина зростала в оточенні родини Драгоманових та Косачів.

Закінчила історико-філософський відділ Київських вищих

жіночих курсів. Була членом київського літературного гуртка «Плеяда» (1888—1893), у 1893 р. вийшла заміж за М. Косача й переїхала в м. Юр'єв (тепер Тарту, Естонія). З 1901 р. сім'я Косачів жила в Харкові, а в 1903 р., після смерті чоловіка, Олександра Косач перебралася до Києва. Тут закінчила юридичні курси і працювала в суді. Писала оповідання та п'єси.

ОДНА НІЧ

Вони сиділи у самому темному куточку вагона, прикриті зверху спущеною полицею, і світло ліхтаря, що був угорі над ними, не досягало їх. Їх постаті ледве вирізувались, тьмяно освітлені другим ліхтарем, що висів в кінці вагона над протилежними дверима. Їх обличчя здавались майже так само темними, як і одіж.

Вона ридала гірко і довго. Він не міг заспокоїти її.

Ситий кондуктор частенько проходив поуз них і цілив на їх зелену, мигтящу плямку свого ліхтаря, приглядаючись пильно до їх обличчів у темряві з розчуленою і разом скритою усмішкою, з якою дивляться на закоханих. Кондукторові здавалося, що їх легко зрозуміти: «Милії не сваряться, тільки бавляться», – думав він і проходив через вагон, пильнуючи їх, чекаючи кінця комедії кохання.

Тільки... тут було не те, не те... зовсім не те. Вона плакала не через нього і не за ним. Вона плакала за своїм померлим

чоловіком. А сльози котились по її обличчю мимохіть, безперестанку. Плечі тремтіли. Дух захоплювало. Хустка була цілком мокра од сліз.

– Це я сьогодні так, – сказала вона нарешті крізь сльози соромливо, – а то я рідко коли плачу... Сьогодні я була там, – між ялинками в байраці... На версі освітлені рожевим, вечірнім сонечком ялинки... Кожна голка вгорі золота, а долі вони темні, темні, аж чорні... Там ми колись сиділи... Як він любив їх, як любив це місце! Він був... Так, був, був, був!.. – повторила вона кілька разів одноманітно, заплакала ще дужче, знесилоючись од сліз, і обіперлась несвідомо своєю мокрою щокою на його схилену щоку. Її гарячі сльози попали йому в око і він сам заплакав, але не озивався, тільки мовчав, слухав і не заважав їй плакати.

– Як це могло статись? Як це може бути? Я все чекаю на нього... Як це може бути? – питалась вона в розпачі, з нудгою, і простягла руку, шукаючи його руки. Він одразу не зрозумів її й тільки згодом подав їй свою руку. Вона злегенька стиснула її і зараз же пустила. Сама ж одхилилась набік, випросталась і втихла, дивлячись блукаючим оком у просторінь. Через хвилину вона перестала плакати, наче знайшла в собі якусь силу, якусь змогу уміцнитися, терпіти, мовчати, коритись...

– Так, незабутній, бідний друже, дорогий мій товаришу!.. Я теж не можу цілком зрозуміти, як це могло статись?! Як, через що його немає більше з нами?.. Не можу повірити, тай

ніхто не йме цьому віри, – промовив він і важко зітхнув.

В цю хвилину учулась з сусіднього купе пісня підпилого ремісника:

Когда я бы-ы-ыл свободный мальчик,
Ровесник ю-ю-юным де-е-еревам...

Вона здригнулась цілим тілом, як деревце, котре рубають, і лякливо зашепотіла:

– Ой, скільки спогадів! Усе, усе нагадує його... Скрізь, всюди він!.. Він... Мій милий! – Останнє слово вона вимовила з вагою сорому, але з великою ніжністю. – Ось і це теж! Він мав комічний хист; він умів передразнювати всіх і знав багато цих дурних та характерних пісень.

Коли вона раптом здригнулася, він обгорнув її плечі одною рукою поверх здорової, теплої хустки, в яку вона укутувалася.

Вона ще раз заплакала та хутко перестала. Потім глянула на дівчину, що напроти спала на лаві, і зненацька спалахнула в неї думка: «Якби тая не спала, він не обняв би мене; якби тая не спала, я не дозволила б... Та ні, чому ж?»

Вона сиділа тихо, підтримувана його рукою, якимось скорчившись і притулившись, глибоко зітхаючи та згадуючи про свого дорогого небіжчика, про його любов до неї:

– Який він був ніжний!.. Як він кохав!.. Більш ніхто не може так кохати... Я хочу сказати... мене кохати так... Ні,

ні! Ніхто!.. Ніколи!

«Ні, моя ти, ріднесенька, може, може!» – подумав він; подумав тільки, бо не висловив би цих слів навіть під острахом смерті.

Йй хотілось тепер безкрайньо говорити про «нього», говорити про його красу, про його любов, про своє горе, про їх любов, про що вона раніш не балакала ні з одною живою душею. Сором розтав, як сніг, і вона говорила, говорила, говорила...

А він вперше чув, як вона висловлювалась, як вона обнажала свою душу. Перше він бачив її гордою, холодною, відлюдною, насмішкуватого, – тепер жалібною...

– Він був такий любий, такий ніжний, а я, я така холодна, часом зовсім наче з мармору. Еге, я була така жорстока!.. Я навіть ні разу не сказала йому за все життя наше, який він був красень! – Фарба стиду залила їй обличчя. – І потім... Я... Ви знаєте? Я не люблю кохання... Я хочу... Я хотіла приятні, а скоїлось інакше! Ми були із ним, як з вами, приятелями. А зненацька кохання... Я не знаю... Це мене ображало...

Вона хотіла визволитись од його обіймів, та не знала, як це зробити, щоб не образити його.

Кондуктор знову пройшов поуз них із ліхтарем і знову подивився на них, начеб усе вже зрозумів. Коли він щез, вона промовила:

– Ви знаєте? Він щось негарне про нас гадає. За кого він

нас має?

– Авжеж знаю! – одповів він спокійно.

– Тай, що ж?

– Тай нічого! – сказав він ще спокійніше.

– Уразливо це, – промовила вона, здригнувши плечима, – він же думає щось зовсім інше, він же думає, що... теє, що між нами... І всі так думають!.. Це зовсім неможлива річ!

– Ну, і нехай! А воно все ж таки є... – сказав він стиха, побожно, подібно, як віруючі говорять молитви, а далі додав палко: – А ви говоріть, говоріть, говоріть іще!

Так, це було можливо. Та тільки тут! Вночі, у вагоні, без людей, без ґрунту стоячого, наче в келиху тремтячої, величезної квітки, яка захищала їх своїми пелюстками, своїм запахом од усіх, од усього.

Вона визволилась обережно з-під його руки, встала і при-тулилась до холодного, запотілого скла...

Починало світати. Бліді зірки гасли на блідому небі, зірка за зіркою. Молошні тумани вставали, приймаючи обриси химерних, легких постатей, що летіли в божевільному, радісному танцю, ледве торкаючи ніжними стопами землю... Мало-помалу їх шати ставали рожевими од ранішньої зорі, а вони все простували та неслись у гору, в нескінченному танці... Нудьга породжує радість. Сльози породжують усміхи. Так тумани породили ці летючі мрії.

– Одначе, вам пора й спати! – сказала вона, обертаючись до нього з легеньким усміхом.

– Я не хочу спати, – одказав він. – А ви? І краще зовсім не будемо спати цієї ночі, бо шкода спати. Чи не правда, мій друже ? Він ласкаво усміхнувся.

– Егеж!.. Тільки я хочу все ж таки лягти тай ви лягли б.

Вона почала лагодити собі постіль на верхній лаві. Коли він хотів допомогти їй вилізти, вона раптом одвела його:

– Ні, ні! Нащо це? Я ж не буду вам допомагати, я добре й сама можу, – і вона легко скочила наверх.

Він теж уместився понад дівчиною, що спала в низу. Довго вони лежали мовчки. Вони лежали поруч, як Трістан і Ізольда. Тільки не було меча між ними; не було й любові між ними...

Він був безмірно щасливий, щасливий, бо переживав ніч, якої мільйони не можуть пережити, ніч чисту, ніч святу. Він був щасливий, що ділив із нею її горе; що вона довірилась йому, як другу, як брату. Він був щасливий, що вперше він не бачив жінки в цій жінці; що він її не кохав, а проте одцурався б ради неї, ради цієї приятні од усього: од сім'ї, од жони, од дітей, котрих він любив більше, як життя; одрікся б і пішов би на край світа, на смерть... Він був щасливий, що був людиною...

Її ж уперше в цю ніч покинула думка про самогубство, про смерть, і хотілось їй до болю, щоб той, дорогий і чудовий, котрого нема вже з нею на землі, міг бачити її і їх друга, і радіти за неї, бо вона знайшла для себе порозуміння...

Якби треба було висловити їх почуття, вона б не знайш-

ла слів, бо немає слів легеньких, як тінь, прудких, як світло, гарних, як зорі, – для почуття ласки, почуття правди, почуття волі, що через край наповняли їх душі цієї ночі...

Довго лежали вони так із заплющеними очима. Їй здалося, що він заснув. Вона тихенько зсунулась долі, напнула теплою хусткою і попростувала до дверей направо. Він хутко підвівся і промовив:

– Не ходіть у той бік!

Вона мовчки повернулась і пішла ліворуч. Коли вона вернулась на своє місце, він, здавалось, спав.

Тільки, як же її зворушило це дрібне піклування про неї! Хто знає, чого він боявся: чи того п'яного в сусідньому вагоні, чи бруду того місця. Тільки він чогось боявся за неї і виявив свою турботу так просто, так тверезо і разом так наївно, що вона усміхнулась сама до себе

Вона лягла і знову закрила очі, але заснути не могла. Якись блискучі яски сіяли в повітрі перед її очима. Усе поле заснувалось червоним золотом, а сині квітки почали носитись у гору і в низ. Накінець виявилась на їх тлі головка маленької дівчинки, дочки того чоловіка, що лежав поруч із нею, дівчинки з милими, синіми оченятами, з напіввідкритими рожевими устоськами та двома гарненькими туго заплетеними кісками на плечах. Їй пригадалась несподівана і чула дитиняча любов до неї самої, нічим з її боку не викликана, хіба тим тільки, що вона була дочкою свого батька...

– Ні, ви таки не спите? – раптом обізвався він до неї. – Я

почуваю це...

Вона, замість відповіді, почала декламувати, все не розтуляючи очей:

Знизу зорять квітки,
Згори зірки мигтять,
Чисті мрії мої, золоті,
Швидко, швидко летять
Од квіток до зірок,
Знизу вгору й навпак —
Од зірок до квіток...

– Що це? – він звівся на лікті і слухав, як зачарований.

– Це моє! – сказала вона. – А знаєте, що я складала вірші тільки раз у своєму життю, у ту добу, коли ми були... заручені... Ні раніше, ні пізніше. І тепер не розумію і не можу розуміти... ні одного вірша. Чи не чудно се?

– Еге ж!..

– А ось ще:

Потяг... В вирій поринання...
Хмари димові...
Потяг... Зайве приглядання...
Пасма парові...
Потяг... Онде обрис милого лица...
Ой, цікавість недоречна!
Ой, ви мрії, мрії, – без кінця!
Фльор на ній. В очах журба сердечна.

Видно, доля мало щастя їй дала...
І сміється поруч дівчинка мала...
Жовто-синя вагонів череда...
Знов чудовий образ красний...
Хто, куди? Текучі думки, як вода.
Ти звідкіль, мій янгол ясний?
Поруч гарний, з чорним вусом молодий...
І блищить на пальці перстень шлюбний.

Він дивився на неї і не знав, чи гарна вона була, чи ні, тільки здавалась вона йому надзвичайною.

– Еге ж, перстень! – повторила вона, задумливо дивлячись на свою руку, на котрій були два шлюбних персня – на другому і на четвертому пальці. – А знаєте, як цей перстень перейшов до мене?

– Розкажіть! Я вже давно прикметив, що він у вас, тільки, як же він дістався вам? Він же повинен бути занадто великий для вас? Розкажіть, розкажіть! – Він засміявся, чи, пак, не засміявся, тільки їй учувся сміх і... цього було доволі для неї.

– У його була дуже маленька рука, – сухо одказала вона, глянувши на його прездорову руку, і замовкла.

Він не наслідився напосідатись.

Згодом він заснув, втомлений і радісний. Вона не спала до кінця.

Вранці вони приїхали до одної із станцій і розстались. Вона повинна була їхати далі, він мусів залишитись. Коли на-

стала година розставання, вона швидко забігала по платформі, хапаючись за груди рукою, важко дихаючи:

– Ой, це серце, воно тепер часто мучить мене з тих пір, як... – вона не доказала і, раптом повернувшись, простягла йому руку:

– Прощайте! Спасибі!

Він припав вустами до її руки і не хотів одриватись. Вона легенько приторкнулась до його чола губами, тремтячими, як метелик.

– Дозвольте мені поцілувати вас, – сказав він і поцілував її у губи ніжно й ляжливо.

Вона стояла, як статуя з мармору, холодна і нерухома, і міцно стуливши свої вуста, прийняла той поцілунок, бо вона була певна в ньому, вона вірила в нього, вірила в приятельство. Згодом вона ворухнулась і почала йти до вагону, не оглядаючись. Тоді він побіг за нею, обняв її і поцілував ще раз гарячими, вогкими губами. Вона здригнулась, відхитнулась і кинулась прожогом до вагону. Вскочивши на поміст, вона, судорожно та непритомно вчепившись за залізні поручні руками, стояла, дивлячись помутнілим поглядом у просторінь, не бачачи, що її приятель швидко йшов услід за потягом, що одходив од станції, йшов і махав безперестанку капелюхом у високо підведеній руці.

КРАСА

Сонце вже на заході... Воно кинуло своє червоне полум'я на прощання, і всі шибки по дорозі засвітились та запалали. вони мигтіли, переливались червоним золотом, грали, тріпотіли, як метелики живі, і бачилось не одно, а десятки, сотні, тисячі сонців, скрізь, де було шкло, що його одбивало: спершу у високих палацах вгорі, де здорові, стрілкуваті вікна були затягнені шовком та оксамитом; опісля по морю, як сонце котилося низом, аж до замазаних, дрібних, загратованих шибок у льохах, де голота живе... І що то за краса, безмежна, а даремна! Не шкода золота, не шкода сяєва, не шкода краси!.. Нащо? Для чого? А так... Ні нащо!..

...Пооблипало білим усе: і дахи залізні, й тонкі і узорні грати, та не минуло ні одного залімчика, ні виступця – нічого!.. А дерева, а кущі!.. Кожная гілочка, кожна частиночка – біла, вовниста од шерхеню... І, здавалось, що ті дерева та кущі наближаються, облямовані памороззю розкішною, що туляться одно до одного... Долі постелені ковдри білесенькі, непоплямлені ні єдиною плямкою... І ставало миліше від них, ставало тепліше, бо холод вже був за тепло! – Тиха краса, чиста краса!..

...На улицах города – скрізь слизька, погана, що хапається ніг, грязюка... Немило ходить по ній: панни з огидою, злегенька переступають, високо підобгавши спідниці... Про-

стий люд іде навпростець – місить грязюку та з жалем дивиться на чоботи, як нові, або як з діркою, що набираються бруду... Аж ось майнуло сонце золотими крилами... довгий промінь його упав на болото, і воно стало срібне, і стало воно золоте, і заблищало нестерпуче гарним блиском, а кожна, сама дрібна калюжка, одбила в собі усе: і людей, і доми, і дерева навкруги, і далеке, високе, просторе, блакитне, жадане небо... І ніхто, ніхто не примітив тієї краси... Нащо ж вона? Для чого? Так... це щирість природи – хоч би й не хотіла, та творить красу скрізь і повік...

...Малює, малює безупину тонким білим олівцем – тут і ліси чарівні, де квітки без коріння ростуть та цвітуть... Корабель із силою тонких, як голки, щоглів... Зірки... Коронки... Знов зірки... Усе – од морозу, морозна краса... Хто ж думав, що вийде із того краса? Ніхто і ніколи, а вийшла... Сипляться, туляться один на один, і мигтять, і ряхтять – скрізь діаманти!.. Краса та однакова і для багатих, і для убогих...

...Пожежа... Полум'я лиже там, що тільки не єсть дерев'яне. Змахи його, довгі та гострі, наче підмивають ізнизу, з боків, спереду, ззаду, і знов перекидаються через верх, як стрічки гарячі, граються тисячами способів... од середнього, широкого полум'я одколюються, одщіплюються тоненькі струмочки, буйніють, як волосся на голові, підкидаються вгору, спускаються долі, все обсновують, як павутинням, затягають рами од вікон, наче живими, тремтячими червоними

фіранками... Вгорі на високому, потемнілому небі рожеві, прегарні вінці, що здалека видно... Суворі та гнівні краса! Скільки страждань, скільки нещастя! Дарма! Краса до краси!..

Далекі зірки, що золотом сяють предвічним, що нижуться, як дорожче намисто, щоночі, – нащо? Хмаринки – сріблясті пір'їнки, – що тчуться на небі, неначе узорні грезети... Вода, що здіймається вгору, як курява легка, або розстиляється низом, як синя, хвилююча ковдра, що краю немає... – Нащо? Усе це краса для краси... Краса і краса з первовіку, краса невсипуща... без другої мети...

...Знайшовсь чоловік... Надів він терновий вінець. Вища мета тут – любов. Оддав він себе не поталу... Безкраї страждань. Криваві плями яріють. Прокльони на нього, страшна безтямність. Даремні під час і тяжкі силкування. Бува, не досягне і цілі. Проте усе у красу претворились, що собою і лихо закрива, красу, що надить, що підносить до неба... Така краса зветься богом... До нього, за ним!..

Михайло МОГИЛЯНСЬКИЙ

4.12.1873, Чернігів – 22.03.1942, с. Велика Мурта Красноярського краю

Закінчив Чернігівську класичну гімназію та юридичний факультет Петербурзького університету. В 1904—1917рр. працював гласним у земстві. У 1920-х роках був керівником Комісії для складання Біографічного словника діячів України при Українській академії наук.

У середині 30-х років виїхав з Києва й залишив науково-лі-

тературну діяльність. Причиною було цькування письменника через публікацію оповідання «Вбивство» (1926) і те, що опісля він уже не міг нічого опублікувати. В оповіданні Могилянський описав уявне вбивство Михайла Грушевського, різко негативно поставившись до його повернення на батьківщину.

Син Могилянського Дмитро Тась та донька Ладя Могилянська, талановиті письменники, були розстріляні, а сам він помер в евакуації.

Могилянський виступав як новеліст, публіцист, літературний критик, літературознавець і перекладач. У 1910-х роках опублікував низку оповідань. В рукописах залишилися спогади й романи, один з яких – «Чість» нещодавно видано в окремій збірці.

Оповідання публікуються за збіркою «Оповідання» (1916).

НАРЕЧЕНА

Кондуктор чомусь не запаливав свічок, і в тісному купе ставало темно: темрява, здавалось, виповзала з усіх кутків, навіть вливалась у вікно, через яке, лежачи на канапі, видно було стемніле небо, а з нього вже кліпали ласкаві зорі... Чи то від одноманітного залізного тарактіння, чи, може, й від настільки ж одноманітних, хоча й приємних теплих мрій, – поважчали повіки дівочих очей і сон вже готувався прий-

няти дівчину в свої обійми. Але раптом неспокій опанував дівчину, вона нервово підвела голову, а коли зараз же знов опустила її на подушку, сон вже одлетів від очей.

З темного кутка супроти неї горіли блискучі очі, наче прикуті до її очей. Пильний погляд тих гарячих очей дівчина примітила ще удень, коли, балакаючи з випадковою сусідкою, оповідала їй про себе, що тільки оце скінчила останні іспити на жіночих курсах і тепер їде на південь до нареченого і що шлюб має одбутись зараз по її приїзді... Пам'ятала дівчина, що при тому якийсь чудний усміх злегка торкав пухкі, ніжні губи і ховався в м'якій русявій бороді. А очі ні на одну мить не втрачали своєї замисленої мрійної серйозності, і від гарячої пильності їх погляду дівчині ставало ніяково. Щоби збутись тієї ніяковості, в якій не було, одначе, нічого ображаючого, нічого навіть неприємного, дівчина навмисне не дивилась у бік незнайомця, – хоч і вабило щось стріватися з пильним поглядом тих гарячих мрійних очей – та намагалась забутись в балачці з сусідкою.

За півгодини сусідка вийшла з вагона на якійсь станції, і дівчина одна лишилась в купе з незнайомцем. Тепер, коли в темряві не можна було бачити лица незнайомця, дівчина не могла того лица собі добре уявити, але наче бачила чудний усміх, що злегка торкав пухкі, ніжні губи і ховався в м'якій русявій бороді. Не почувуючи тепер ніяковості – темрява робила більш сміливою, – вона не могла одвести очей від тих очей, що палали жагучим полум'ям і наскрізь пронизували

її. Сон одлетів від якогось неспокою, що хвилями пробіг по всьому її тілу, але потім під гіпнотизуючим поглядом гарячих очей стих неспокій і солодка втома опанувала її всю. Даремне силкувалась дівчина, наче почувши якусь небезпеку, змагатись з властю того гіпнозу. Як потопаючий за соломину, вхопилась вона за згадку про нареченого, думала про шлюб, що швидко мав одбутись, уявляла собі лише нареченого...

Але дивна річ! Згадка про шлюб оддавала чогось холодом, була навіть неприємна, лиця ж нареченого вона не могла собі уявити... З-під його брів виглядали гарячі мрійні очі незнайомця, ніжні, пухкі губи з чудним усміхом не давали уявити, які губи в нареченого... Тривогою здригнуло серце дівчини і знов хвилі неспокою пробігли по всьому тілу. Але знов мусила скоритись гіпнотизуючому поглядові: набігли нові хвилі і в них потонула тривога, а з нею і згадка про нареченого, і мислі про шлюб...

Солодка втома все більш опановувала всім тілом, не тільки не хтілось вже змагатись з властю гіпнотизуючого погляду, але почуття тієї власті сповняло радістю... І нічого дивного не було вже для дівчини, коли незнайомиць підвівся зі своєї канапи, наблизився до неї, тихо взяв її тремтячу руку і почав укривати її гарячими поцілунками. Вона не протестувала, бо незвичайне почуття тепла розлилось по всьому тілі і захопило її, бо мусила скоритись власті гіпнотизуючого погляду...

Десь недалеко стукнули двері і почулись важкі кроки кон-

дуктора, що йшов запалювати свічки. Світло не увільнило дівчини з-під власті гіпнотизуючого погляду, ледве-ледве ворухнулась десь думка про незвичайність події, ворухнулась і зникла без сліду. Ще не стихли кроки кондуктора, як її руку знов взяв незнайомец і знов опалив її шаленими поцілунками. Тепер, в світлі блимаючої свічки, дівчина бачила його гарне, трохи строге обличчя, з якого пристрасть стерла усі фарби, укривши смертельною блідістю. Великі, темні очі горіли скоряючою жагучістю, яка розметала б всі перепони. Але дівчина не ставила ніяких перепон, напівпритомна, вона тільки наче у сні помітила красу його обличчя і без слів віддалась його поцілункам, від яких разом з тілом спалахнула й душа. Могутні хвилі несли її до світлих берегів радості. Вже не тільки руки, а й очі, лоб, шию укривав він поцілунками, душа і тіло її тремтіли, ждучи тієї хвилини, коли його пухкі, ніжні губи торкнуться її жагучих вуст і зіллються з ними в довгій поцілунку, перетворюючи дві істоти в одну, – як раптом розлігся протяжний свист локомотива, поїзд пішов, здержуючи хід, а потім і став на якійсь станції...

Коли поїзд рушив далі, знов застукали двері, пройшов кондуктор, називаючи N – велике губернське місто, до якого лишалось хвилин 15. Незнайомец їхав до N через 15 хвилин мусив вийти з вагона... Він став перед дівчиною на коліна і цілував її очі, і, душу пронизуючи гіпнотизуючим поглядом, як власть маючий казав, що так розлучитись вони не можуть, що вона повинна вийти з ним з вагона, що... Але у дівчини

давно вже не було своєї волі, її душу затопили хвилі великої непереможної пасивності, великої радості безмежної покори, її воля цілком належала його волі і скоритися їй було для неї невимовним щастям. Вона не тільки належала йому, вона належала йому, як рабиня...

Через 15 хвилин вони вийшли з вагона в N (додому на село йому треба було їхати ще верстов з 20) – і, взявши критий екіпаж, поїхали в готель. Стояла тепла травнева ніч, накрапав дощик і пахощі акацій та жасмину від того ще зміцніли й кружили голову. Дівчина тихо сиділа, притулившись в темний куточок екіпажу, а він цілував її руки, пригортав її міцно до себе і від того росла її страшенна утома: все тіло здавалось налитим оловом. Хотілось просити його бути близько, але дати їй хоча на одну мить спочити, вона засне на одну, тільки одну хвилину. Нарешті, дійсно, трохи задрімала, а він усе тихо цілував її руки...

Ледве переставляючи ноги, зійшла вона на другий поверх готелю; ледве діждала, поки номерний послав постелю, вийшов... Але тоді раптом несподівано настала з нею метаморфоза: вихор захоплюючої пристрасті не лишив і сліду недавньої утоми. Досі весь час пасивна, вона почула в собі незвичайну енергію і силу. Дике шаленство блиснуло в досі темних очах. Вона почала не скидати, а зривати з себе одягу, зірвала все, навіть білизну. Незнайомець ледве поспівав за нею. Пропасниця жаги біла тіло і душу дівчини, й, наче заплющивши очі в безодню, вона пірнула в безодню дикої при-

страсті і скажених обіймів. Душа і тіло спалахнули зо всіх боків...

Дві години бушував вихор дикої оргії. Потроху пасивність почала опановувати ним. А її вогонь не вгасав: ніжно цілувала вона йому очі, лоб, щоки, свою жагу силкувалась перелити в нього... Тихесенько торкалась губами до тих куточків його вуст і знов в ньому займався вогонь. Дике шаленство сповняло тоді всю її істоту, лилось через край непереможним, словом, чоловічим невимовним раюванням... Нарешті стомлений оргією, він заснув вже тоді, коли ранок віддавна дивився у вікна.

Тоді вона тихо встала і, поспішаючи не менше, мабуть, того, як тоді, коли роздягалась, збрала всі свої речі й одяглась. Найшла клаптик паперу й олівець і написала: «Прощай на віки вічні. Не шукай мене ніколи. Спасибі»... І хтіла йти. Але оглянулась, підійшла до ліжка, хвилину придивилась до його гарного стомленого обличчя, потім тихо схилилась і без усякої жаги, ніжно поцілувала в уста. Чудний усміх злегка торкнув пухкі, ніжні губи і поповз в м'яку русяву бороду...

Вона вийшла. Був чудовий весняний ранок; сонце тільки-тільки сходило, усміхаючись тому святу землі, що одбулося зо всією розкішшю... Пташиний хор дзвенів славу сонцю і життю... Біля готелю дрімав один звощик. Дівчина розбудила його й звеліла везти себе до вокзалу. Весь час в її серці теж дзвеніла слава сонцю і життю... До поїзда на південь лишалось з півгодини. Дівчина пройшла до телеграфу і дала

депешу нареченому – одно слово – «їду», – потім умилась в уборній, усміхнулась сама собі, побачивши своє стомлене, але щасливе лице в дзеркалі, випила склянку кави, а тим часом прийшов поїзд. А як тільки увійшла в купе і лягла на канапу, сон не примушував себе ждати. Заснула, мов пірнула в темну безодню. А во сні чомусь посміхалась...

Минув день, минула й ніч, знов піднялось над землею сонце, усміхаючись чистоті й буйній радості свята відродження життя. Поїзд підходив до маленької станції серед зеленого степу. Біля станції дівчина угледіла старосвітський екіпаж, запряжений чотирма кіньми. На початку перона стояв зовсім ще молодий парубок з букетом білих троянд у руці і пильно дивився на вікна поїзда. Поїзд пробіг повз його, а вагон, в котрому їхала дівчина, здержував хід на другому кінці перону. Ще не зовсім спинився поїзд, як дівчина вискочила на перон. Наречений помітив її і, простягаючи букет білих троянд, йшов до неї. І наречена йшла назустріч своєму нареченому вся облита скісними ще променями веселого весняного сонця, з ясною усмішкою на обличчі, вся сіяюча, як сонце, чиста й непорочна.

ЗГУБА

Задихаюсь... не стає мені повітря: як людина, слабуюча на сухоти, повними грудьми силкуюсь набрати повітря, але недужому організмові нема чим дихати і... і я задихаюсь.

Нема чим дихати, нема чим жити! Значить, смерть? Так, – ще не знаю, як воно буде, але розумом, серцем, навіть усім тілом почуваю, знаю, що нема мені іншого рятунку, як отрута, кулька або шворка...

Не маю ніякої охоти розмірковувати, чому так сталося, бо ніщо вже не поверне мені повітря, сонця, ніщо не поверне мені життя. Тільки уперто пригадую собі усі подробиці несподіваного епізоду, що був початком мого кінця, який стоїть вже десь близько і чекає на мене неситими холодними очима: догорає моя свічка, швидко-швидко погасне... Вічна темрява? Вічне каяття? Невгасима мука винного сумління? Хіба ж я знаю? І хіба ж мені не однаково? Найгірше можливе – краще того, що зараз. А проте, найкраще б вічна темрява, вічний спокій небуття...

До останніх днів в душі моїй панував спокій моєї правди... Так, була проституткою... була проституткою: за гроші продавала своє тіло, продавала свою любов – і мала в душі спокій своєї правди, ні в чому сумління не винило мене, навіть була всією істотою впевнена, що коли прийдеться колись стати перед справедливим суддею, то він скаже: «Вона була вірною коханню» – і одпустить мені гріхи вільні і невольні... За гроші, кажу, продавала свою любов і своє тіло... Коли б без грошей можна мати усе те, що потрібно для краси і радості життя, я б не брала грошей; як щедре сонце, я б дарувала своє кохання, з тим красним марнотратством розкривала таємниці кохання, з яким дарують зерна пташкам, що не сі-

ють, не жнуть і не збирають збіжниці...

Скінчила гімназію, вчилась на курсах. І курси б скінчила легше за багатьох з товаришок, що сушать мозок і тіло нелюбою наукою через те, що «так треба», так вважається за гарне...

Могла б, діставши диплом, працювати на тій прославленій ниві народній, себто лаятись з попом, навчати дітей грамоти, мати діло з темним хліборобом... і вмирати од нудоти в якомусь закутку, звідки три дні скачи – не доскачеш до справжнього життя, до того життя, яке, впевнено вірю, призначено людині... Могла б, не піклу-ючись про диплом, йти іншим шляхом, теж досить звичайним: вистачило б і у мене сили принести офіру за «други своя»... Але в душі моїй повстав великий бунт – бунт проти всякої звичайної кар'єри, бунт проти того, щоби йти готовими шляхами, йти через те, що «так треба», так вважається за гарне. Почула владну потребу знайти свій шлях...

Огидло мені все навкруги, огидла загальна брехня, що неподільно панує на всіх шляхах бідного, пригніченого, нудного життя людини. Громадські ідеали чесної праці, ідеали невпинного поступу втратили всяку владу наді мною.

Оглядала пильним оком історію людськості, бачила вічну боротьбу – не бачила перемоги, побіди не бачила. Пособляти ближньому? Чого варта моя слаба запомога тим, кому пособити можу: краплина добра, що сотворю комусь, потоне у морі пануючого зла... Працювати на далекого? Скільки тієї

праці несла віками людськість, несе й нестиме, а де ж плід великих офір, великої жертвенності? «Род человеческий дик й бесплоден, не будет, не будет свободен!» Проте й не почуваю ніякої любові ані до ближнього, ані до далекого. Велика брехня у всякої жертвенності! Для себе жити мусить людина, бо її ж життя не кількаразове. Хочу щастя, краси і радості життя, не хочу зректись їх ні для тієї краплини добра, що можу створити ближньому, ні для того, щоб стати гноєм для щастя майбутнього. Для себе жити хочу!

Такий був у мене настрій душевний.

Яскравих барв, музики, квіток, кохання! Ось чого прагнула молода душа. Коли надворі холод і мряка, а дрібний дощ стукає у шибки, хотілось мати у хаті безліч квіток: розкішні троянди, ніжні конвалії і усі ті, аромат яких кружить голову... Хотілось прибрати свою хату м'якими килимами з фантастичними візерунками, що притлумлюють згуки кроків, старими гравюрами, що будять в душі спомини давно-минулих віків. Любила у темній хаті затопити коминок і лягти біля нього на килимі, підложивши руки під голову, – годинами марити з отвертими очима. Про що? – Хіба я знаю. Вабило, гарно прибравшись, увійти в білу розкішну залу ресторану: засліплює очі, тисячі поглядів, що з зачаруванням втуплені в тебе, кружляють голову... Леться іскристе вино, буває радість життя. Не вабило те кохання, що – «Полюбят кого, сейчас же наложат тяжелые цепи».

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.